

VĀSISHTHA-VAIBHAVAM

PUBLISHER'S NOTE

A brief outline of the life of the late VĀSISHTHA GANAPATI MUNI (Kāvyaikantha Ganapati Shāstri) of revered memory was given by the Editor in the introductory pages of UMĀSAHASRAM. On persuing it, some of my friends, especially Messrs. Seetaram Bhadti and Vishwamitra expressed a keen desire to get a fuller account of the life from the same writer. When I broached the subject with the latter, his response was not encouraging; for he said in effect: "It is difficult to give a true and faithful account of his life; there was something mysterious about him from the very beginning; he had a large inner and mystic life left mostly unexpressed by incidents related to the external aspects of his earthly career. What we may be able to say may not be enough to throw light on his true stature, though it may show something of the born poet, the genius, the prophetic sage that he was." On further consideration and in response to the request of so many friends, he wrote out the present work VĀSISHTHA-VAIBHAVAM in prose interposed with verses in the first part of the book. The title is significant as it is the greatness of GANAPATI (Vāsishtha) MUNI that is the theme. It is not a full biography though it follows chronologically the course of the Sage's life from birth to the end. Though it makes mention of interesting incidents, its object is to act at least as a fingerpost, pointing to that aspect of the personality, to that greatness which with a spiritual background expressed something of itself in many fields. One who runs through these pages can see for himself this much of Vāsishtha Muni. His was a mind that worked in many dimensions at a given moment, attending to several subjects at a time, AVADHĀNA; an extempore poet, he wrote poems of enduring and solid type; a thinker of rare originality, he was at once critical and creative; an inspired speaker, an orator of unsurpassed eloquence, he was at the same time penman of a high order; mystic of a type, he exacted the homage of rationalist

intellects; himself without modern education, he had among his admirers and disciples many Masters of Arts, authors, professors and Pandits. Of some of these his remarkable parts, he has left indelible marks in the literary productions and Shastraic works of which mention is made in the closing pages of the book.

In undertaking to publish this work, a personal note is necessary, I hope, pardonable. Vāsishtha Muni along with his disciples lived for many months in our bungalow Ānandāshram, Sirsi and by his stay sanctified it. To me this afforded an opportunity to do him services in my own humble way. His presence there was an inspiration to most of us, to me and many members of my house, helping us to turn a new chapter in our life. For the first time definitively in our lives, we began to look for the kindly light to lead us on to a higher and nobler path of living. We found opportunities to learn that there is an inner strength, a benign Presence which in some way we can feel if we are serious and sincere in our attitude; in short, that period in our lives brought us an enlightened faith in many things that we did not know of before.

This my rare privilege of having come in contact with the sage has increased my interest in the present publication. A word about the material for the book is necessary. The author, disciple of the sage, knew his GURU for more than a quarter of a century and had heard from himself the life story on many occasions. This intimate knowledge constitutes the main basis for the structure of the work. But this is supplemented by many sources of help of which three deserve mention. Shri Daivarāta of Gokarn gave us the use of his diary which amidst useful details contained interesting letters. Mr. Vishwamitra gave us some letters and papers referring to the last years of VĀSISHTHA MUNI. Shri Vishwanath of Tiruvannāmalai, had prepared in Tamil a brief account of the incidents of the earlier years and this was frequently consulted especially for corroboration of dates and details. The author had the benefit of receiving some letters from a few Andhras and information from

disciples of Tamil Nad and Karnatak about the sage as they knew him. Reference is made to these in the book.

I heartily thank all those and other friends who helped in some way or other to bring out this book. I acknowledge with thanks the facsimile copies of the 'KĀVYAKANTHA' certificate given to the sage in his younger days by the Pandits of Navadweepa. These were supplied by Shri K.G. Subramanya Shastri (Appu), the first disciple of Vāsishtha Muni in the Tamil Nad.

My special thanks are due to Raja Venugopal Pillai, Esq., Bar-at-law, Director, Government Printing, Hyderabad, Nizam State, for the deep interest with which he saw to the 'careful and neat execution and printing of the photo blocks, the crayon sketch and the above-mentioned facsimile.

I am indebted to Shri Nandini Mudranalaya for the devoted service rendered by them and am happy to mention the name of Shastri Mahabaleshwar Bhadti for the diligence with which he went through the proofs and tried his best to expedite the work.

Lastly and with great pleasure I congratulate my friend Mr. G. G. Bhat Chitrigi, Merchant, Sirsi, on his making material contributions that have enabled us to offer copies of this work to the public at a low price in these hard times.

In closing this note, I wish to mention that the author had intended the three ANUBANDHAS or supplements to be given at the end in small types. But due to printing inconveniences they had to go into the body of the latter part of the work, close to the chapters they relate to.

S. P. PANDIT

वासिष्ठवैभवम्

विषयसूचिका

प्रकरणम्	विषयः	पार्श्वम्
	पूर्वभागः	१-६४
१	प्रादुर्भावः	३
२	वात्यम्—सारस्वतवैभवम्	६
३	तपोव्यसनप्रकाशः	९
४	नन्दिग्रामः—अभ्युदयः	११
५	तपोयात्रा	१६
६	नासिका	२०
७	भुवनेश्वरम्—पुत्रजन्म—राजशिष्यलाभः	२५
८	नवद्वीपम्—काव्यकण्ठः	२८
९	काश्यादिगमनम्—दक्षिणदेशप्रयाणम्	३३
१०	अरुणाचलवासः	३६
११	अष्टावधानम्—मद्रपुरे	३९
१२	वेलूरवासः	४४
१३	श्रीमहर्षिप्रसादः—उमासहस्रम्	४७
१४	अद्भुतानि	५२
१५	रेणुका—चारःश्रीक्षा	५५
१६	सञ्चारः—मद्रपुरवासः—पश्चिमदिगमनम्	५८

१७	गोकर्णगमनम्—तपः—शिष्यः—प्रवचनानि	64
१८	मन्दासा—मथुरागमनम्	71
१९	मन्दासा—महेन्द्रगिरिः	73
२०	पुनररुणाचलप्रस्थानम्—रमणगीता—महाविद्याप्रवचनादि	75
२१	सिकन्दावादतः प्रस्थानम् (प्रबोधः)	81
२२	अरुणाचलवासः—योगशक्तिविलासः	82
२३	प्रास्ताविकपद्यानि	87

उत्तरभागः

१	साङ्गधिक—राजकीयरङ्गः	95
१	अनुबन्धः पञ्चमचण्डालमीमांसा . .	96
२	„ „ भारद्वाजश्रम—गुरुकुलम् . .	109
२	कुटुम्बम्—भार्यानिर्याणम्	111
३	वर्गाश्रमधर्मपरिषत्कथा	115
४	श्रीअरविन्ददर्शनम्	116
५	गोकर्णप्रान्तवासः	118
६	शिरसिवासः	121
७	आनन्दाश्रमः	125
८	शिष्यवात्सल्यम्—वेदरहस्यादिपत्रलेखाः . .	134
	अनुबन्धः—भारतरहस्यम्	141
९	महाप्रस्थानम्	144
	वासिष्ठमुनेर्जातिरुम्	148

Sri Vāsiṣṭha Gaṇapati Muni
1878-1936

Śrī. T. V. Kapāli Śāstriar
1886-1953

॥ वासिष्ठवैभवम् ॥

पूर्वभागः

—०—

- १ उँकारवदनं वन्द्यं कवीनामादिभं कविम् ।
वन्दे गणपतिं देवं नरवेषधरं गुरुम् ॥
- २ विधिना रचिते रङ्गे भुवनेऽस्मिन् चिरन्तने ।
नटन्ति सन्ति पात्राणि व्यपयान्ति क्षणादिव ॥
- ३ दृष्टनष्टानि दृश्यानि कादाचित्कानि कानिचित् ।
मानुषेऽमायिकं चित्ते पदं गाढं प्रकुर्वते ॥

- ४ तादृशानामिहैकस्य जीवचित्रस्य भूतले ।
वैभवं वाङ्मयादर्शं लब्धबिम्बं विधीयते ॥
- ५ अतिमानुषगम्भीरा विस्मयावहविस्तरा ।
वाणीविलासभूयिष्ठा मुनेर्गणपतेः कथा ॥
- ६ सुधान्धसां सुधातुल्या बल्या भारतभूजुषाम् ।
प्रसन्नसुभगा सौम्या रसधारा मनस्विनाम् ॥
- ७ चारुचर्येव साधूनां सिद्धपद्येव सदृशाम् ।
प्रकृत्या सरला भाति गतिर्गाढा मुनेर्गिराम् ॥
- ८ क्व सा गङ्गेव गम्भीरा द्युलोकादवतारिणी ।
क्वेयं भूमिजुषां गण्या रीतिः कुल्याम्भसामिव ॥
- ९ गुरोर्गणपतेरेव गीर्विलासेन लासिनी ।
इयं सरस्वती सिद्धा तत्कथामृतवर्षिणी ॥
- १० सत्पद्यमधुसङ्कीर्णं गद्यगव्यं मुदे सताम् ।
हृद्यं निवेद्यते भव्य-मिदं वासिष्ठवैभवम् ॥
- ११ वेदैर्बोधवते गिरां विलसितैः सम्मोदमुद्रावते
धीरैर्भरितसूरिभिर्बलवते पूर्वैः प्रतिष्ठावते ।
मन्त्रैर्मित्रवते महर्षिचरणैराचार्यलक्ष्मीवते
काव्यैः कण्ठवते धिया धनवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥

प्रथमं प्रकरणम्

प्रादुर्भावः

“क्व प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ?”

—शाकुन्तलम्

“भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्”

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वोहि गर्भः शरदो ववर्धाऽपश्यञ्जातं यदसूत माता ॥

—ऋग्वेद ५. २. २.

श्रीमत्तः श्रितजनैकशरणस्य आर्तत्राणपरायणस्य आदित्यनारायणस्य शिवङ्कर-
करप्रसारकलाविलासरङ्गस्थलं, प्रेक्षावतां प्रेक्षाकाणां हृदयेष्विव देहेषु भक्तानां
सरसतासम्पादकमरसतापहरं ‘अरसवल्ली’ति विकर्तनमूर्तेर्विख्यातकीति क्षेत्रमा-
न्धराष्टस्योत्तरप्रान्ते विभ्राजते । तत्र भगवतः सुरालयमधिष्ठातुः सूरदेवस्य
सन्निधिमधिगता काचन विप्रकुलपालिका पञ्चविंशतिवर्षकल्पा पतिदेवतोपदिष्ट-
मभीष्टं सौराष्ट्राक्षरं सर्वमयकष्टबाधकं प्रभाकरप्रसादसाधकं महामन्त्रं मनसा
जपन्ती चतुर्वर्षवयस्कं पुत्रकं पुरस्ताद्देवस्य प्रणिपात्य स्वयञ्च कृतप्रणतिः साञ्जलिबन्धं
प्राह—‘इयमस्मि भगवन्, समागताऽस्मि त्वया कटाक्षितेन सह बालकेन; यथाप्रार्थितं
शिखादानमस्य निर्वर्तितम् । करुणया तव त्राणवानद्य वत्सो मे वर्धतां दीर्घायुः ।
त्वदेकशरणाऽहमादेहपातं तत ऊर्ध्वं च भवेयम् । प्रसीद भगवन्, प्रसीद करुणानिधे’
इति ॥

स ईश्वरसंवत्सरचान्द्रमानमाघमासरथसप्तमीदिवसः । अथ सा देवायतने देवं
प्रदक्षिणीकृत्य आराधनात्परं तद्दिनं तत्रैव क्षेत्रे यापयित्वा रात्रौ शुचौ देशे शय्यां परि-
कल्प्य निद्रामभजिष्ट । गतप्रायाऽभूत् त्रियामा । प्रत्यूषसमये त्वस्याः स्वप्ने सूर्यालय-
प्राकारात् पश्चादाविर्भूय प्रस्थितां काञ्चन काञ्चनप्रभविग्रहां वरारोहां हस्ताभ्यां
अग्निपूर्णं कलशं एकमादाय स्वात्मनोऽभिमुखमायान्तीं अदृष्टपूर्वप्रसादनिर्भरपावन-
कलाप्रसारिणीं स्वयमियं आलयस्थिता व्यलोकिष्ट । समागता च सा निजहस्तधृतं
बृहद्भानुभाण्डं हस्तयोरस्याः स्मेरास्या विनिक्षिप्यान्तर्दधे । दधे च सोऽर्भकरूपमस्यां
निधीयमान एव सकलशः सप्तार्चिः । इमं विचित्रं परिणामं निशाम्य शान्तस्वभावाऽपि
ब्राह्मणी हर्षाश्चर्यतत्त्वान्वेषकुतूहलैरुत्तरङ्गान्तरङ्गा सर्वाङ्गविश्रान्तिपर्याप्तिनिर्णीत-

निद्रावसाना स्वापमुद्रामुद्धृत्य नेत्राम्बुजाभ्यां शयनादुत्थाय भद्रास्या भद्रान्तं शार्वरं समयं स्मारं स्मारं स्वप्नदृष्टाङ्गनामणिं वरदानविश्रुतं तं भगवन्तमादित्यं च ध्यायं ध्यायं माङ्गलिकमहोदयप्रदर्शनं तं प्रदेशं सद्यो विहातुमप्रभवन्ती तत्रैव भावं भावं शनैः शनैश्चलिता स्थलदेवतामामन्त्र्य स्वग्रामं प्रस्थिता मध्येमार्गं निरन्तरायं निजगृहं प्रत्यावर्तिष्ट ।

कुमुदोपलसंज्ञोऽयं ग्रामः । तत्रैकस्मिन् गृहे गृहस्वामी ब्राह्मणः स्वां सहधर्मिणीं सह तनुभुवा नाम्ना भीमेन भीमेनोदरशूलरोगेणाचिरादेवारुणदेवकरुणया निर्मुक्तेन समया समायातामनामयप्रश्नेन स्वागतवचनेन चाभिनन्द्य यात्रास्थलवृत्तान्तमन्वयुङ्कत । कौतूहलेन तया स्वप्नवार्तां श्रावितः सोऽपि विप्रस्तृष्णीं स्थित्वा मुहूर्तं ततस्तां साध्वी-मतल्लिकामब्रवीत्—‘स्वप्नोऽयं दैविकः सत्यः प्रतिभाति; यद्येवं, अद्यारभ्य तर्हि त्वयि गर्भलक्षणं दृश्येत’ इति ॥

अथ बहुधान्यसंवत्सरचान्द्रमानकात्तिकमासि प्रचलति, तमेव कुमुदोपलग्राम-वासिनं द्विजपुङ्गवं काश्यां पश्यामः । तस्मिन्, वाराणस्यां विश्वेश्वरघट्टोपान्ते ढुण्ढिगणपतिदेवालयं प्रविश्य तत्र सन्निधौ लम्बोदरदेवस्य महामनुं महनीयसिद्धिं उपांशुजपेन आराधयति, गणाधिपतेर्देवाद्विनिर्गतः कोऽपि शिशुः प्राणी वा तस्य धन्यस्य द्विजेन्द्रस्य उपकण्ठमुपसर्पन्नागत्य तच्चरणाभिमुखमगच्छदन्तर्धानम् । सपदि बहुधाऽन्विष्टोऽपि न दृष्टः । इदं च प्रेयः श्वश्रेयसं किमपि सुदैवविलसितमसन्दिग्ध-मिति विज्ञाय बहुश्रुतो ब्राह्मणो दैवप्रसादभरेण भाग्यवन्तमात्मानममंस्त ॥

तस्मिन् वत्सरे तस्मिन्नेव मासि बहुलदलाष्टम्यां मघर्षे भानुवासरे नभोमध्यात् पश्चिमाभिमुखस्य पतङ्गस्य पञ्चघटिकाप्रयाणे चलिते, कुमुदोपलवासिनो विप्रवर्यस्य कौण्डिन्यस्य नरसिंहशास्त्रिणो नरसमाम्बाभिधाना भार्या भारद्वाजान्ववायज्योत्सना दैवनिदर्शनसमुदीरितभाविजन्मानं द्वितीयं तनुजन्मानं प्रसूय पुत्रवतीनां धन्यानां गणनीयतमा समजायत ॥

अथ यं दिव्यस्त्रीनिदर्शनप्रदर्शिताग्निदेवांशसम्भूतममन्यत सुव्रता माता ; यं गणपतेः प्रसादाल्लब्धं दिव्यांशविशेषं धृतनरशरीरं निश्चित्य गणपतिरिति यस्य भूतार्थनेदिष्ठं नाम चकार कुशाग्रप्रज्ञः पिता ; यस्य जातस्य पञ्चस्वतीतेष्वपि वर्षेषु न वागुदियाय ; अविहृतश्रवणस्यापि यस्य केवलं शब्दनस्य लोहलत्वं वा नाभवत् ; षड्वर्षस्य यस्य दोषभूयिष्ठं भूतपूर्वारिष्टं स्मरणावशिष्टं प्रमार्ष्टुमिव बुद्धिभासां विभासनाय रसनाग्ररङ्गे नर्तनाय भगवत्याः सरस्वत्याः प्रस्तावः सर्वसम्मोहिनी

विस्मयप्रक्रियामकार्षीत्; यश्च निरपाये देवताप्रसादलाभोपाये तपसि बाल्यादारभ्य बद्धश्चन्द्रो वपुष्मान् तपस्तल्लज इव चकास्ति स्म; यश्चासम्प्राप्तयौवन एव पण्डित-परिषदः प्रशस्यं अन्वर्थकाव्यकण्ठोपनामध्वेयं दुर्जयं निर्जिगाय; यः स्वयमप्ररूढवयस्को वर्षीयसां बहूनां बहिर्मुखानां अध्यात्मपद्याप्रवेशे दैवदत्तोऽभवन्नेता; यो वाचोयुक्ति-पटुरूपो रूपवानिव साहित्यसारः सहस्रमिताभिर्गद्यपद्यमालाभिरमर्त्यभारतीमाराध्य तद्वैभवविलासविसारिणीं चिरन्तनपुण्यभूचरित्रपवित्रपूरुषाश्रयिणीं सहृदयजनमानस-राजहंसीभूतां निरुपमानगीतां भक्तिं प्राप्तावसरं तत्र तत्र यथायोगं निजेषु भारत-भव्याभिजनेषु निष्कम्पं प्रत्यतिष्ठिपत्; यश्च निगमागमदेवतातत्त्वतन्त्ररहस्यादि-विवरणद्वारप्रज्वलितकोणैः नानासोपानभूमिकाप्रमाणैः सारस्वतप्रासादनिर्माणैः अनिर्वाणनिसर्गतेजोनिःश्वसितनित्यप्राणं प्राञ्चं गीर्वाणवाणीप्रपञ्चं स्फीततरं व्यधत् --

तस्य स्वभावसिद्धवाग्वैखरीसमृद्धस्य आशुधाराकवेः श्रुतधरस्य शास्त्राकरस्य भारतभूमण्डलगतविश्वतोमुखदास्यबन्धविमोक्ष एव महान् मोक्ष इति यावज्जीवं महाव्रतं धृतवतो मन्त्रमूर्तेर्महानुभावस्य वासिष्ठस्यातिचित्रचरितं वैभवं सारतोऽभि-वर्णयितुं कथेयं प्रवर्तते ॥

तत् सम्प्रति यशोवपुषा महापुरुषेण स्वेनैव कथाप्रसङ्गतः स्वीयं चरित्रं तत्र तत्र समयान्तरेषु आन्ध्रकार्णाटिद्राविडभाषासु भाषितं यथाश्रुतं सर्वं संस्कृतभाषया सन्दृश्यते ॥

॥ पूर्वभागे प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

बाल्यम्—सारस्वतवैभवम्

“तत्क्षणं किन्तु कुर्याद्वि प्रसादः पारमेश्वरः ? ”

—कथासरित्सागरम्

“अनन्तपुष्पस्य मधोहि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ”

—कुमारसम्भवम्

“तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ”

—रघुवंशम्

*स स्वयं शैशवोदन्तमुदाहरन्नेवं प्राह—मम जन्मनि किमपि स्पृहणीयमद्भुतं प्रतीक्षमाणा जनकौ शुभमिमित्तदैवनिदर्शनविपर्ययेण मम शैशवदशाचरितं निरीक्ष्य किञ्चिदुपहृततत्कालप्रत्याशावभूताम् । यदहमाषष्ठवर्षं तूष्णीकः किलाभवम् ;

*वासिष्ठपादैलिखितेषु पत्रखण्डेष्वेकस्मिन्नेवं दृश्यते—“मम पितुर्नाम नरसिंहशास्त्री । माता नरसमाम्बा । ज्येष्ठो भ्राता भीमशास्त्री । अस्य च शास्त्रित्वं पितामहस्य शास्त्रविदः सनामत्वात्, न स्वयं शास्त्रित्वात् । भगिन्यन्नपूर्णा; कनिष्ठो भ्राता शिवरामः पितृव्येण प्रकाशशास्त्रिणा स्वीकृतः । ममान्यः पितृव्यः सर्वेश्वरशास्त्री । तस्य पुत्रो मत्तो ज्येष्ठः सूर्यनारायणः । वयं अय्यलसोमयाज्युप-नामकाः पेरूरु-द्रविडाभिजनाः कौण्डिन्यसगोत्राः; कुण्डिनाश्च वसिष्ठा इति वासिष्ठो गणपतिरित्यहं दधामि नाम ” इति । इदं च तैरेवभिहितं मुखतः श्रुतम्—श्रीविद्यादीक्षावतां वंशे जातोऽस्मि, तत्र षष्ठोऽहं पुरुषः । अस्मत्कुलस्थाः श्रोत्रिय-भूस्वामिनः । तस्माज्जीविकान्तरनिरपेक्षं तेषां जीवनं चलितम् । गतत्रिपुरुषं विशाखपट्टणमण्डलीय ‘बोबिल’ संस्थानोपान्ते ‘कलवरायि’ (कुमुदोपलम्) ग्रामोऽस्माकं निवासस्थलम् । ततः पूर्वं पूर्वगोदावरीतीरे अमलापुर-वक्कलङ्का । ततश्च प्राक् अधुना ‘दत्तमण्डली’ स्थः ‘नन्दियालः’ । जानकीपरिणयनाटककृत् रामभद्रदीक्षितः अस्मद्वंशस्थः । ततः पूर्वं चोलमण्डल-‘कुम्भघोणो’ पान्ते ‘वलङ्गैमान्’ अग्रहारवासिनः । तस्माद्वयं दाक्षिणात्याः द्रविडदेशादान्ध्रदेशं आगत्य रूढमूलाः; स्मार्त (वडम) ब्राह्मणाः, ऋग्वेदिनश्च ॥

कदाचित् कारणवर्जं रवणोऽभूवम् । नासीदभिरुचिर्मम द्रवाहारे; अभ्यवहारे तु
अन्नस्यान्यस्य वा भोज्यस्य पिण्डितगोलरूपमेवाभूदभीष्टम् । हठान्मूर्छां मुहुर्मुहुर्मम-
पीडयत्; प्लीहः श्वयथुः ज्वर इति कश्मलसचिवानां बहूनां बालरोगाणामावासक्षेत्र-
मासीन्मे गात्रम् । अथ शैशवातिक्रमसमये निमित्तमात्रेण प्रारम्भदुःखेन सुखान्तेना-
भ्युपायेन वपुर्मे सहसा सह महसा च सर्वारिष्टोपरागनिर्मुक्तं संवृत्तम् ॥

१२ पाणिपादगलपृष्ठललाटे-ष्वायसाग्नित्रिहिताङ्कचिकित्सा ।

कान्दिशोकमकृतामयजालं भानुभा तम इव प्रविभाते ॥

अथैवमरिष्टदुष्टधीदशाभुक्तपरिभूतदिष्टान्ते शैशवान्ते, उपक्रान्ते षष्ठे वर्षे,
वर्षेदे मे बालस्य कान्तं जातम्, सङ्क्रान्ता चाभिनवा जीवकला । तत्क्षणमक्षरा-
भ्यासारम्भः उपनयनसंस्कारश्च निर्वर्तितौ । भासो भारत्याः सपदि व्यक्तं विलसितु-
मारभन्त । मम प्रथमपाठपुस्तकं रामायणस्यादिमः सर्गो बालरामायणम् । तन्मे
त्वरितमेव मुखस्थं अभवत् । तदनु शिवसहस्रनामपाठः कण्ठस्थः कृतः । तदानीमेव
मे सप्तवर्षवयस्कस्य ग्रहणधारणनैपुणमसाधारणमदृश्यत । सकृदेव श्रुतस्य दृढधारणा
मे पाठशालायां प्रसिद्धा । परीक्षासमयेष्वकुतोभयोऽहमसहायेन दशदिनसावधान-
पठनेन गणित-आन्ध्रभाषादिपरीक्षास्वनायासेनोत्तीर्णोऽभवम् । अन्यदा क्रीडाया-
मत्यासक्तिर्मम सहृदण्डं उपालम्भमुपाध्यायाद्वचधापयत् ॥

बालक्रीडासु ग्रामेऽहं कश्चिन्नायकः । सर्वत्रापि क्रीडायामेकस्य पक्षस्याहं
नेता जेता च प्रायः । मम पूर्वं वंशजा इव पिताऽपि साधुव्युत्पन्नः आयुर्वेदे दैवज्ञतन्त्रे
मन्त्रशास्त्रे च विचक्षणः । स व्यवहारविदामादर्शः, श्रोत्रियभूस्वामी वृत्त्या, अधिकारेण
ग्रामणीरग्रणीर्लोकाभिज्ञानाम् । मय्यतीव वात्सल्यात् स कदाचिदपि मां ,
नाताडयत् । स मे विचित्रकथाद्वारा लोकयात्रामुपदिशन् मम विज्ञानमवर्धयत् ।
प्रकाशशास्त्री पितृव्यस्तु काव्यपाठे गणितपाठे च ममोपाध्यायस्तदा तदा मामताडयदिति
स्मरामि; क्रीडाव्यसनेनैव तादृशो दण्डो मयाऽनुभूतः, न तु विद्यायां मान्यतः ॥

मम दशमे वर्षे कवित्वाभ्यासे प्रथमोज्यं श्लोकः—

*जगद्गुरुनहं वन्दे ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ।

वाणी-लक्ष्मी-शिवानाथान् सृष्टि-स्थित्यन्तकारिणः ॥

*अयं श्लोकः 'पाण्डव-धार्तराष्ट्रसम्भवा'ख्ये स्वप्नप्रणीते खण्डकाव्ये मङ्गला-
नुष्ठानाय आदौ निवेशित आचार्यपादैः ॥

तस्मिन्नेव वर्षे लघुपाराशरी-श्रीपतिपाठौ समाप्तौ । सिद्धान्तगणिते
नवांशादिगणितमेकं मया नूतनतया रचितम् । पथकानि च रचितानि । दुरदृष्ट-
वशात्तानि प्रमादतो भूगर्भे लीनानि । अहं नूतने गणिते गुरोरपि गुरुरभवम् ।
तस्मिन्नेव दशमे वत्सरे —

१३ दैवविद्गणनरीतिषु सिद्धा शैशवेऽपि चतुरा मम बुद्धिः ।
जातकं समवलोक्य फलानि प्राभवं च भणितुं निपुणोऽहम् ॥

तदानीमेवैकदा —

१४ राशिचक्रमवलोक्य जनन्या आयुषोऽन्तमवदं च विशङ्कम् ।
सा निशम्य सुखिनी कटुवार्ता नैव भीतिपदमापदरुणा ॥

तथैव तस्मिन्नब्दे —

१५ बालकस्य मम दैवविदो वाग्-दैववागभवदत्र गतार्था ।
स्वर्गतौ न विलपन्नपि मातुः स्तब्धवृत्तिरभवं बहुरात्रम् ॥

एकादशाब्दपूर्तेः पूर्वमेतान्यपाठिषम्—सर्गाः सप्त रघुवंशे, त्रयः कुमारसम्भवे,
मेघदूतम्, शब्दरूप-धातुरूप-समासाश्चेति ॥ ततश्च —

१६ अर्थपुष्टिविलसद्दृढबन्धं द्वादशे वयसि भारविकाव्यम् ।
वेङ्कटेशबुधवर्यसकाशा-दध्यगीषि मदयन् पितरं मे ॥

तस्मिन्नेव समये किरातार्जुनीयमधीयाने मयि —

१७ बन्धुभिर्बहुतरां मयि तुष्टै-र्मद्विलक्षणसुधीगुणकृष्टैः ।
सम्मतेर्मम गुरोर्निरणायि श्रेयसेऽल्पवयसोऽप्युपयामः ॥

उद्वाहात्पूर्वमिव परमपि मम भूयसी रतिरासीत् कवितायाम् । तदानीम् —

१८ मेघदूतमनुकृत्य निबन्धं भृङ्गदूतमिति नूतनमकार्षम् ।
चापलेरितमिदं क्व मदीयं कालिदासरचितं क्व च काव्यम् ॥

१९ एतयोरजगजान्तरभेदं व्रीडितेन विनिबुध्य सखेदम् ।
तन्मया कवयितं लघुबन्धं चूर्णितं सशतखण्डमगन्धम् ॥

एवं लिखितपद्यपत्रखण्डानां सहस्राणि मम हस्तेन विशीर्णानीति चेत्, नायं अतिवादः स्यात् । प्रत्यहमविरतं पद्यविरचनेनोपासिता कविता चतुर्दशवर्षदेशीयस्य ममाशुधाराकारा वशङ्गता विलसितमुपाक्रमिष्ट । तदात्वे पञ्च काव्यान्यधीतानि । चम्पूरामायणं, शाकुन्तलं, उत्तररामचरितं, चन्द्रालोकः, कुवलयानन्दः, प्रतापसूत्रीयं इत्यादीनि साहित्यसाधकानि शिक्षितानि । संस्कृतभाषायां सरलं भाषितुं गद्यानि पद्यानि वाऽविलम्बं रचयितुमासीन्मे कौशलम् । चतुर्दशवर्षादारभ्य अष्टादशवर्षावधि 'बोम्बिलि' संस्थानपाठशालायां मम ग्रामाद्दशकोशदूरे *लोकीशाग्रहारे अन्यत आचार्येभ्यश्च वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीं मध्ये मध्ये विच्छिन्नं वारभोजनादिविविधक्लेशैः अधीतवानस्मि । व्याकरणालङ्कारशास्त्रशिक्षणे प्रचलति, वाल्मीकिव्यासनिबन्धौ सावधानं पठित्वा सविस्तरं व्यचारयम् । महाभारतं तु बहुकृत्वोऽपाठिषम् ॥

॥ पूर्वभागे द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तृतीयं प्रकरणम् तपोव्यसनप्रकाशः

“महेश्वरमनाराध्य न सन्तीप्सितसिद्धयः ॥”

—कथासरित्सागरम्

“स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥”

—रघुवंशम्

अस्त्यन्यदिह वक्तव्यम् । ममाप्यविदितं जन्मना सहागतेव काचन धीर्दशमे वर्षे किञ्चिदिव व्यक्ताऽभवत् । पुरातना ऋषय इव मन्त्रसाधनेन तपसा ईश्वरानुग्रहा-
न्महद्वलं विज्ञानदीप्तं सम्पादनीयमिति नितान्तगाढमन्तर्ज्वलितमासीन्ममान्तरङ्गम् । सह वयसा ततोऽपि द्रुततरमनुदिनमेधमानेयमन्तर्ज्वाला रामायण-महाभारतपठनेन

*अयं वासिष्ठपादानां मातृवर्गीयाणां ग्रामः, अत्रैव जननं च ॥

गाढाग्निप्रभावा अनुपशमनिरुपमानसद्भावा मम जीवस्वभावभूता संवृत्ता । एवं मदन्तरालम्बनायास्तपोग्निव्यक्तेः पुराण-भारत-महापुरुष-दिव्यकथापठन-ध्यानान्युद्दीपनानि समजायन्त । तस्याः सहकारिभावसम्पादकोऽभवन्मे पिता । स ह्युपासकः श्रीविद्यायाः, शुद्धपञ्चाक्षरस्य नित्यजापी, अनुष्ठितपुरश्चरणो बहूनां महामन्त्राणां, मूर्त इव मन्त्रराशिः, मह्यं त्रयोदशवार्षिकाय महागणपतेर्मन्त्रं श्रीविद्यादीक्षां च दत्तवान् ; उपादिक्षदन्यांश्च महामन्त्रान् । पञ्चाक्षरी, मेधादक्षिणामूर्तिः, नारायणाष्टाक्षरी, सौराष्टाक्षरी, बाला, वाराही, चण्डीनवाक्षरी, मातङ्गी, भुवनेश्वरी, षोडशी— एवमाद्यासु मन्त्रोपास्तिपद्यासु प्रवेशलाभादुज्जृम्भिता हृदयस्थतपोभिलाषाचिः स्थायितां प्रत्यपद्यत । क्वापि पवित्रं स्थलं गत्वा तपश्चरणोपक्रमाय समयमन्वीक्षमाण आसम् । ममोद्देशं देवसन्देशनिविशेषममोघं विधातुं उपनतः कालः, युक्तं वयश्चागतम् ॥

२० अष्टादशाब्दे वयसि प्रवृत्ते निषेकनिर्वर्तनतः परं मे ।
तपोभिलाषी तपसे चिराय प्रतीक्षमाणः समयं स्थितोऽहम् ।

२१ दारेषु यातेष्वथ मातृगेहं देशान्तरं गन्तुमनास्तपोर्यो ॥
प्रसादकाङ्क्षी परमेश्वरस्य प्रतस्थितवान् सोऽहमनन्यतन्त्रः ॥

कालोऽयमनुकूल इति विचिन्त्य प्रस्थास्यमानोऽहं मित्रेण वेङ्कटेशार्येण भ्रात्रा भीमशास्त्रिणा च सह विचार्य ताभ्यां प्रायेणानुमोदितमभिप्रायाभ्यामुभाभ्यां सह रहसि प्रयाणं निश्चित्य पितुरविदितं अन्यस्य कस्याप्यविज्ञातमेव ग्रामादचालिषम् । त्रयो वयं गोदावरीमभिलक्ष्य राजमहेन्द्रपुरमयासिष्म । तत्र मम भ्रातुश्चित्तं चलितं तपस्यविश्वासं परावृत्तमभूत् । सोऽब्रवीच्च —

२२ क्व तत्तपः पुरायुगे क्व वा युगे कलेर्वयम्
गृहं निनीषुरेव मा-मिति ब्रुवन्ममाग्रभूः ।

२२(अ) समाह्वयत्सहोदरो व्रतातिबाधितान्तरः
असम्मतेर्मम स्वयं सन्नीः स एव यातवान् ॥

ग्रामं प्रतियाते भ्रातरि, राजमहेन्द्रपुरं विशालं जनसङ्कुलं नगरं, नेदं तपसे युक्तमिति मित्रं मया सह स्थितमुक्त्वा अस्मल्लक्ष्यस्य सदृशं 'कोनसीम' प्रदेशं निश्चित्य नौकया वेङ्कटेशार्यसहितोऽहं प्रास्थिषि ॥

२३ गोदावर्याः सप्तशाखासु नद्याः पुण्यामेकां कौशिकीति प्रसिद्धाम् ।
सम्प्राप्यावां 'पेरमा' ख्याग्रहारात् किञ्चिद्दूरे तीरभुव्यावसाव ॥

तत्र वसतीरावयोर्यातं मासद्वयम् । महागणपतिमन्त्रं शिवपञ्चाक्षरीं च
नियमतो जपतोऽपि मम तीव्रता विशिष्टा न दृष्टा । एवं स्थिते वेङ्कटेशार्यं आवयो-
रावासस्थलं पत्रलेखेन ग्रामस्थं स्वजनमजिज्ञपत् । गृहं प्रति निवर्तितव्यमित्यावयो-
ग्रीमात् पत्रं मिलितम् । एवमेव फलितं मित्रलिखितपत्रम् । तथैव प्रस्थाय
चलितयोः 'सिकटां' इति *आयसमार्गधाम प्राप्तयोः —

२४ ग्रामोपकण्ठं गतयो-रावयोः सवयस्कृतयोः ।
गृहं गन्तुं न धीरासी-दस्य मे धीरचेतसः ॥

२५ सखा मे गतवान् ग्राम-महं पृथगचालिषम् ।
सक्ता मे रिक्तहस्तस्य काशीयात्राविधौ मतिः ॥

॥ पूर्वभागे तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

चतुर्थं प्रकरणम्

नन्दिग्रामः—अभ्युदयः

“शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।
शनैरध्वसु वर्तेत योजनान्न परं ब्रजेत् ॥”
“अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति”
“ततः कोकवधूबन्धुर्बन्धूकुसुमप्रभः ।
उदयाद्रिशिरोरत्नसुद्ययौ तेजसां निधिः ॥”

—शार्ङ्गधरपद्धतिः

स कार्तिकशुद्धक्षीराब्धिद्वादशीदिवसः । पादक्रोशदूरमग्रहारं रामचन्द्रपुरं
अगमम् । तत्रैकस्मिन् गृहे भोजनमाणकद्वयदक्षिणोत्तरं लब्धम् । यियासोर्वाराणसीं

मम विवृताङ्गुलिहस्तस्य शस्ता नीतिरियमभियुक्तोपदिष्टा स्मृतिपथं प्राप्ता
* 'क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत्' इति । तदल्पमपि बहु कृत्वा प्रतिगृह्य —

२६ दक्षिणाधनकणेन ततोऽहं 'दूति' धाम गतवान् निकटस्थम् ।
तत्र कञ्चिदुपलभ्य धनार्थी साधुभक्तमभणं सहसा तम् ॥

मम लक्ष्यं कथयितुमनिच्छन् 'विद्याभ्यासाय काशीक्षेत्रं गन्तव्यं, मां प्रस्था-
पयितुमर्हति भवान्' इति यात्रिकेषु साधुषु बद्धश्चन्द्रं तमप्राक्षम् । 'आन्ध्रमहाभारत-
पठनं समाप्यताम्' इति तेनाभ्यर्थितः पठनसमाप्तेः कालावधिर्न स्यादिति समयं तं
अनुमान्य दशभिर्दिनैः शान्तिपर्वपर्यन्तमपठम् । पट्टाभिषेकनिर्वर्तनाय वित्तलोपात्
तावदेव स पठनं विरमय्य रौप्यषट्केन मां सत्कृत्य व्यसर्जयत् ॥

२७ ततोऽगमं 'तेक्कलि' रामनाथ-पुरे दिनान्ते गृहमेकमृद्धम् ।
अन्नं च लब्धं निशि यातयामं भुक्त्वा बहिः कोष्ठपदे स्थितोऽहम् ॥

स च श्रीमान् गृहस्थो रामदास इति विश्रुतः श्रुतवान् मद्भोजनात्परं मम
पाण्डित्यमधिकृत्य कुतोऽपि विदितवानिति पश्चान्मयाऽवबुद्धम् । तत्र काशीयात्रिकौ
× द्वौ मिलितौ । मम दात्य एव चतुरङ्ग-चातुर्जातिपत्र-लक्ष्यभेद-दशावतारादिक्रीडासु
कौशलं सिद्धमभूत् । तस्मात्तस्यां रात्रौ यात्रिकाभ्यां सह सम्भाषणे चलति प्रसङ्ग-
वशात् वयं सर्वे पत्रक्रीडायां प्रावर्तिष्म । तदानीं नातिदूरे केषुचिन्मिलित्वा
भाषमाणेषु, तत्र एकेन वृद्धेन जातकफलं किमप्यसाधूक्तम् ॥

२८ पत्रक्रीडानिविष्टस्य ममान्येर्भोजनात्परम् ।
श्रुतिं प्रविष्टा केनापि चर्चा ज्यौतिषिकी कृता ॥

क्रीडने चलत्येव कर्णवान् दैवज्ञोऽहं दुष्टमुक्तमवाबुध्ये ॥

२९ अज्ञोऽयं ज्योतिषे साधु-रिति विज्ञायते स्फुटम् ।
इति वृद्धं समुद्दिश्य क्रीडामध्येऽप्यवादिषम् ॥

*अस्योत्तरार्धं तु—“क्षणे नष्टे कुतो विद्या कणे नष्टे कुतो धनम् ?”

†“रामदासपन्तुलु” इत्यस्य पूर्णं नाम ॥

× एको द्राविडो रामस्वाम्यार्यः, अपर आन्ध्रब्राह्मणः कृष्णातीरवासी ॥

मद्वचनमाकर्ण्य वर्षीयान् कौतुकेन —

३० किल्लु जातकफलान्युदीरितुं वेत्ति तात कथयेति सोऽब्रवीत् ।
वेद्यि बाढमिति तं तदाऽब्रवं दीयतां किमपि वीक्ष्यतामिति ॥

स च तथाऽकरोत् ॥

३१ जातकैर्दशभिर्दृष्टं पाटवं मे परिक्षितैः ।
वृद्धः प्रत्युपकारार्थी व्यलोकि मुदितो मया ॥

३२ यात्रानुकूलान्युपकारलक्ष्मा-ण्यालोक्य यात्रार्थमपृच्छमेनम् ।
प्रीतेन तेनाहमद्वरनन्दि-ग्रामं च नीतः सुजनाभिरामम् ॥

नन्दिग्रामप्रयाणसमये यात्रिकौ पत्रक्रीडासखौ तपोभिमुखौ कर्तुं प्रायतिष्यहम् ।
तौ च दाक्षिण्यान्मयि सम्मर्ति प्रादर्शयताम् । नन्दिग्रामधर्मशालायामान्ध्रभाषाकविः
संस्कृतविद्वान् वाराणसी-अच्युतरामशास्त्रीति ब्राह्मणः सहकुटुम्बोऽवात्सीत् । तस्य
*कृष्णनायक इति श्रीमत्तत्त्वोभयोः सुविदितः किल रामदासः । अत एव धर्मशालां
गते मयि —

३३ बहुमुखं मम कौशलमद्भुतं प्रकटमच्युतरामबुधोऽभ्यधात् ।
विदितपूर्वमदीयकलाकथः परिचयादिव मां समुपाचरत् ॥

मम गमनात्प्रागिदं किल वृत्तम्— कश्चिद्गजः धर्मशालायाः प्रविश्यान्तः
शान्तरूपः पुरतस्तस्य स्थितः । इदं च स्वप्नवृत्तं स स्वयमाचष्ट । मम नाम
गणपतिरिति हेतोः स स्वप्नो मदागमनं न्यरूपयदिति सोऽमन्यत, तथा चावादीत् ।
तस्य मित्रं बहुलभूस्वामी कलिङ्गजातीय उपवीतधारी कृष्णनामा रुग्णशय्यामास्थितः ।
प्रथमेषु दारेष्वनपत्यतया तदधिभेदेनेनापत्यमिच्छतस्तस्य द्वितीयदारपरिग्रहस्तदानीमेव
निर्वृत्तः । तन्मित्रेण वाराणसी-अच्युतरामशास्त्रिणा कृष्णनायकवृत्तं सर्वमुक्तम् ॥

३४ तदनु मित्रमुखान्मदभिज्ञतां श्रुतवतो मदुपागमनार्थिनः ।
बहुरुजार्तिवशङ्गतवर्ष्मणो धनवतोऽहमनायिषि मन्दिरम् ॥

तत्र परिजनैः पूर्वमेव परिकल्पितयथार्हमदासनं साञ्जलिबन्धं स्वागतवचनेन
मां अभिनन्द्योपवेश्य शय्यायां शयानं भूस्वामिनं कृष्णाभिधानं धनाढ्यमद्राक्षम् ।
स हि —

३५ विविधभेषजकल्पविधातिना विहृतमन्त्रनवग्रहशान्तिना ।
विषमतां च गतेन गदेन ना परिपतन्निव मृत्युमुखेऽभवत् ॥

तदा मदायत्तजीवदश इव प्राणवान् पाशबद्ध इव शैशवं पुनः प्राप्तुकाम इव
विविधवेदनया मन्दस्वरेण प्रायेण हताशः कृष्णनायकः स मां भविष्यदभिधातु-
मयाचिष्ट ॥

३६ सपदि जातकभावपरीक्षया फलमनामयमोक्षितवानहम् ।
पुनरसौ प्रभवेदिति जीवितुं व्यगणयं गणयन्तमनेहसम् ॥

इदमवोचम् —

३७ 'अद्य घोरेऽपि रोगेऽस्मिन् क्षिप्रमस्माद्विमोक्ष्यसे ।
जायेत पुत्रिकाऽप्येका दत्तपुत्रश्च ते भवेत्' इति ॥

स च समाकर्ण्य मद्राक्यं मदागतिं प्रतिपालयद्भ्यां काशीयात्रासखाभ्यां किमपि
धनमुपकृत्य तौ प्रस्थाप्य मां गौरवसत्कारप्रीतिभिर्बद्ध्वा तत्रैव न्यरोत्सीतु ॥

३८ मद्राक्यलब्धदृढजीवनदण्डयष्टे-
रुन्मज्जतोऽस्य विपदः प्रबलानुरोधात् ।
यावत्तदामयनिवारणकालमत्र
मासत्रयं महितधीः सुखवान् न्यवात्सम् ॥

मम तपः काशीं गत्वैव चलेदिति भाविने विसृज्य सहबन्धुमित्रपरिजनेन कल्याणा-
भिजनेन सुजनताभजनीयशुभोदकेण कृष्णनायकेन सद्यो दूरीकृतरुजादरेण सहादरेण
सत्कृतो नन्दिग्राम एव बहूनि सप्ताहानि रसिकजनसहवाससुखानि विविधैः विनोदनै-
श्चतुरङ्गादिक्रीडनैर्बुधजनसदालापैश्चायापयम् । मम प्रतिभाविलासकौशलानि
कानिचित् प्रादीदृशम् । येन केनापि कथितं नूतनमतिदीर्घमपि पद्यं सकृदाकर्ण्य
सपदि तल्लिखित्वा पुनस्तदनवलोकयन्नन्त्याक्षरादारभ्य आद्याक्षरावधि व्युत्क्रमेण
लिखितुं प्राभूवम्; अधुनाऽपि प्रभवामि । यत्किमपि पुस्तकमुद्घाटय हस्ताभ्या-

मीषदुत्क्षिप्य निरन्तरमधरोत्तरं परिभ्रामयन् पतनं परिहार्यं हस्तागमनक्षणदृष्ट-
पाश्वर्षद्वयपङ्कतीरविरामं क्रमशः पठन् प्रेक्षकान् सहृदयानन्यान्प्याश्चर्यानिन्दयोरान्दो-
लितान् व्यतानिषम् ॥

३६ मम तु लसितं पाण्डित्यस्य प्रदर्शितवानहं
बहुलविभवा धीसम्पत्तिः प्रकाशदशां गता ।
अतुलमहिमा वाणी व्यक्ता सकृच्छ्रुतधारणा
मयि दृढतरा जाता प्रीतिस्तदा सुहृदां विदाम् ॥

त्रिष्वेवमतीतेषु मासेषु स्वस्थः सम्मदवान् कृष्णनायकः प्रत्युपकारधिया मदीय-
श्रेयोभिलाषी 'गढसत्त्वोऽयं नवयौवनोऽप्ररूढवयाः काशीं न यायात्' इति सच्चिन्तयैव
सर्वं वृत्तान्तं पत्रमुखेन मत्पितरमावेद्य नन्दिग्राममानैषीत् । आगते च पितरि,
'स्वयमहं तव तपसे व्यवस्थां करोमि' इति मामुक्तवति, कृष्णनायकेन गृहगमनं
मामनुमानितवता धनवता —

४० सत्कृत्य रौप्यशतकेन नतेन तेन प्रस्थापितः कृतविदा सगुरुस्तदाऽहम् ।
प्रीतः स मे तदनुवाचमयच्छदच्छां दद्यां शतार्धमिति वार्षिकमत्युदाराम् ॥

तथैवाकरोत् स साधुर्यावज्जीवम् ॥

॥ पूर्वभागे चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तपोयात्रा

“तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत्”

—रघुवंशम्

“बह्वाश्चर्या हि मेदिनी”

पित्रा सह ग्रामं गते मयि मातृगृहान्मम दाराश्च समागताः ॥

४१ प्रवासतः समागते मयि प्रवृद्धतेजसि
प्रिया विनिद्रचेतनाऽभवद्गृहेश्वरी मम ।
प्रभातभास्करप्रभेव हारिशोभमुज्ज्वलं
मदीयसङ्गतिर्व्यधत्त मत्प्रियामुखाम्बुजम् ॥

तदात्वे तपोऽधिकृत्य शान्तेवाभवन्मे चिन्ता । व्याकरणविचारणा, महाभारत-
समवलोकनं, अन्येषां पुराणानां च पठनं, चतुरङ्गादिक्रीडा इत्यादिविनोदेन प्रमोदेन
कालो नीतः । कतिपयमासेषु यातेषु या मे नित्या तपःकाङ्क्षा निमग्नेवाभूत् मध्ये,
अधुना सोन्मग्ना जाता । धर्मसङ्कटावस्थामन्वभूवम् ॥

४२ एकतः सुन्दरी कान्ता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
अन्यतस्तापसी काङ्क्षा विश्वस्मादपि भूयसी ॥

४३ (युग्मम्) तदुभयोरभयेन मदन्तरे विचरतोरितरेतरघर्षिणोः ।
अदयमर्दयतोरपि मां तप-श्चरण-द्वारसमादरधर्मयोः ॥

४४ अगममन्यतरस्य तदा तदा वशममन्दबलस्य सुखादिव ।
अनयमेकमहं कुमुदोपले क्षणवदब्दमनुक्षणमुज्ज्वले ॥

संवत्सरान्ते तपोधर्म एव जयवानभूत् । तस्येदं निमित्तम् —

४५ अथ कदाचिदचञ्चलचेतसो मम निमील्य सतो नयने उभे ।
किमपि चित्रमभूदविचिन्तितं सितवपुर्मम कोऽपि पुरः स्थितः ॥

प्रादुर्भूतश्च स शुभ्रो लम्बकूर्चः पुरुषः किमप्यपृष्ट एव,

४६ 'अयमहं जननान्तरबान्धव-स्तव चिरन्तनकृच्छृतपसखः ।

चर तपोऽभिधयाऽस्मि च भद्रको गणक इत्यसि भो' रिति सोऽभणत् ॥

४७ द्रविडवाचि विचित्रमिदं वचो गदितवानथ सोऽन्तरधात् पुनः ।

अकथयं मम मन्त्रगुरोर्गुरो-रखिलमेतदभिज्ञशिरोमणेः ॥

अत्रान्तरे मम कनीयसो भ्रातुर्नन्दिग्रामं गतवतः शिवरामशास्त्रितः पितुः पत्रमेकं आगतम् । तत्रेदं लिखितम् । तस्य स्वप्ने कश्चन धवलगात्रः पुमानहं च श्वेतवारणाधिरूढौ क्वापि यान्तौ तेन दृष्टौ । 'क्व गच्छथः' इति तेन पृष्टौ 'तपसे' इति प्रत्युत्तरं किल प्रादाव । अस्य स्वप्नस्य स तात्पर्यमप्राक्षीत् । गृहे मम श्वेतपुरुषदर्शनवृत्तान्तमज्ञातवतः शिवरामस्य स्वप्नपत्रं मम दर्शनं उभे च मम पितुश्चित्ते पदमधिषाताम् । 'तपःस्वप्न' इति पत्रेण प्रतिवचनं शिवरामाय, मह्यं तपसे निबन्धनद्वयबद्धमनुमर्ति च प्रादान्मे पिता । तत्र मातृगृहावासे भार्यायास्तपसे मद्गमनं भवेदिति प्रथमं निबन्धनम् । प्रत्यावृत्तिमपेक्षमाणस्य पितुः पत्रलेखदर्शनान्मदागमनमवश्यमिति द्वितीयम् । यद्यप्यङ्गीकृतं समये मया समयद्वयं, तथाऽपि प्राक् तपस्सिद्धेर्नागतः स्यामित्यासीदन्तर्मतिने ॥

ततो मातृगृहं प्रस्थितां भार्या 'तपसे मा दूरं गम्यतां, अचिरादहमप्यनुवर्तिष्ये' इति मां सानुनयमुक्तवतीं तथेत्युक्त्वा मम जन्मदिवसात्परेद्युः पितुराशीभिः सह प्रयाणधनं प्राप्य प्रयागमभिलक्ष्य गच्छन्मार्गे मारीज्वरपरीक्षामण्डपेऽहं सप्ताहं निरुद्धोऽभवम् । ततः प्रयागमेत्य केनचिद्विदुषा वैद्यनाथशास्त्रिणा सह सम्भाषमाणे मयि मदीयपञ्चाक्षरजप-तपोवृत्तान्तं च कथयति, तत्र सामुद्रिकशास्त्रवित् कश्चनागत्य मां हस्ते परीक्ष्य शङ्खचक्ररेखास्तत्र निरीक्ष्य कल्याणकर्यस्ता इति शुभनिमित्तभूतं मङ्गलवाक्यं अभाणीत् । रौप्यार्धक्रय्यं पृथुकं क्रीत्वा तीर्त्वा गङ्गां तस्याः परतस्तीरे शङ्खमाधवालये आसादयम् । तत्र सर्वतः क्रोशदूरं विजनमासीत् । इदं च तपोनुकूलं स्थलमिति तीव्रावेशेन पञ्चाक्षरजपमुपाक्रमे । निशानिल-नीहारबाध-निवारणेन नीशारकम्बलेन सहोद्गमनीयमेव मम सर्वस्वमासीत् । नक्तं दिवं तत्रैव वसन् सूर्योदयादघटिकात्रयात्पूर्वं उत्थाय स्नात्वा गङ्गायामेकस्मिन् देशे स्थिरासन-समासीनोऽलक्षितशैत्यबाधादिकष्टजालः आ सूर्यास्तमयाच्चिरन्तरं जपन् 'अद्य द्रक्ष्यामि शिवं' इति ज्वलत्काङ्क्षयाऽहमवर्ते । तदानीं इदमासीन्ममाशनव्रतम् —

- ४८ चिरक्लिन्नं नीरे पृथुकमघसं प्रत्यहमहं
जपस्यान्ते सायं परमशिवमन्त्रस्य महतः ।
तदेवाभून्नीरं मधुरतरपानीयमपि मे
कृपालाभे शम्भोर्भजक इह किं किं न कुरुताम् ॥
- ४९ स्वप्ने वा शङ्करः साम्बो दृश्येतेति विचिन्तयन् ।
असेवे नियतां निद्रां रात्रयस्तु गता दश ॥
- ५० शिवस्यादर्शनाच्चित्तं व्याकुलं मेऽभवत्तदा ।
किं कर्तव्यं क्व गन्तव्यमित्यजानन् भ्रमाकुलः ॥
- ५१ उन्मत्त इव जातोऽहं जपे न चलितं मनः ।
ततः प्रातः समुत्थाय निरुद्देशमचालिषम् ॥
- ५२ यावद्दिनं चरन् द्वारे गङ्गातीरे जपातुरः ॥
क्वापि कोऽपि महान् दृष्टि-पथमेत्य यदृच्छया ॥
- ५३ रहस्यं तपसः सत्यं वक्ष्यतीत्याशयाऽगमम् ।
आशायां हन्यमानाया-मपश्यं कञ्चिदाश्रमम् ॥
- ५४ दृष्टरश्मिरिवाभूव-मन्धकारावृतश्चिरम् ।
गतोऽर्कः पश्चिमाशान्तं नाऽशाऽन्तं तु गता मम ॥

तत्र जटाधरः साधुरेको भस्मोद्भूतितगात्रो ध्यानमास्थितो दृष्टः । तं
यावन्निशान्तं बहून् प्रश्नानप्राक्षम् । स संज्ञया प्रत्युत्तरमयच्छत्, क्वचित् हिन्दीभाषया ।
यवापूपं क्षीरं च मामभोजयत्तस्यां रात्रौ । अर्धरात्रे, मया सहालपता हठादुत्थितेन
तेन साधुना पानीयं प्रायेण प्रस्थपरिमाणं अविरामेण पीतमालोक्याहं 'किमिदं महाराज,
एतावदकाले पीयते' इत्यप्राक्षम् । तेन दत्तं प्रतिवचनमेकं पद्यम् । तदिदं भवति —

“अजीर्णं भेषजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् ।

भोजनान्तेऽमृतं वारि भोजनादौ विषं स्मृतम् ॥”

अथ याता यामिनी । आयाता च प्रभातवेला । न शान्तस्तापः शरीरे ।
शङ्खमाधवालयमेव पुनर्जिगमिषुरहं प्रस्थितस्तपसे कमप्याश्रममन्विष्यन् विजने
मध्येमार्गं कञ्चन ब्रह्मचारिणं दृष्ट्वा तेनाहमवादिषि मदभीष्टं स्थलम् ॥

५५ ब्राह्मणबालकमनुयुज्यैकं भूमण्डलमागतमिव नाकम् ।

विद्यामन्दिरमुपयातोऽहं तपसेऽन्विष्यन् स्थलमविमोहम् ॥

तच्च हंसतीर्थं नाम अयोध्याराजेन स्थापिता पाठशाला । गत्वा तत्र व्याकरणपण्डितो मया तपःस्थलं पृष्टः 'अत्रैवानुष्ठीयतां तपः' इति कथयित्वा मम रात्रिभोजनाय गुडपक्वं मधुरकन्दविशेषं पर्यंकल्पयत् । दिनान्युपोषितानि । जपश्चलितः । गताश्च दश दिवसाः । नाद्यापि शिवदर्शनमासीत् । एवं स्थिते, मकरमासि सम्प्राप्तः सूर्योपरागपुण्यकालः । सर्वेषु पाठशालायां वाराणसीं प्रयातेषु अहमपि प्रस्थितो विन्ध्याचलं नाम नन्दाभगवतीक्षेत्रं प्राप्तः । देव्यालये तत्र तपस्तप्तुमुपक्रान्तम् । मम जन्मनि जनकस्य काश्यां संवृत्तेन दर्शनेन ममाप्यनु-भवेरन्तःसंवेदनैरन्यैः प्रत्यक्षनिदर्शनैश्च गणपतिः इति मम नामधेयं न सारतः सत्य-दूरमिति शिवो मम पितेति च हृदये न्यधाम् । स तु न दत्तवान् मे दर्शनमिति परिदूय-मानमानसेन मया देव्यालये शयितम् । निशायां सूक्ष्मा काचन शक्तिः शरीरं मे भातरिष्वना पञ्चदशपादप्रमाणमुत्क्षिप्य निःक्षोभं पुनः अधस्तादाश्वासेनैवावनौ सावकाशं न्यवेशयत् । अपूर्वेणाप्यनुभवेन तेन न केवलं ताहं अभैषम् ; प्रत्युत लीलामिद्वान्वभूवम् । यावद्वात्रि जागरितो देवीमध्यायम् । एवं अस्तौषं च तदानीम् —

“अवन्ध्यविन्ध्यभूमिभूतटालया दयावती

विचारधौतचेतसामियं भयं व्यपोहति” इति ॥

प्रभाते —

५६ इदं च भूतचेष्टेति कृत्वा त्यक्त्वा च तां भुवम् ।

प्रयाणमुद्रामक्रीणां नारायणपुरेप्सया ॥

ततो नारायणपुरान्नवभिर्होराभिः पादचारेण रामनगरं प्राप्य रौप्यचतुष्कमूल्य-वसनस्याणकद्वयविक्रयेण कृत्वाऽल्पाशनमगच्छं नौकया काशीम् । तत्र मम पितुः मातुलस्य गेहे मासमेकमवात्सम् । नाचरितं तपः । पण्डितजनसहवाससम्भाषण-रसास्वादमुखेन कालो नीतः । विदेहदेशान्तर्गतदर्भाङ्गसंस्थानमहाराजपाठशालो-पाध्यायः सुप्रसिद्धबालाशास्त्रिणोऽन्तेवासी शिवकुमारपण्डितो मम पाण्डित्यमाशु-कवितां च सुतरां प्राशंसीत् । नवद्वीपविद्वत्सभापरीक्षायै मां गन्तुमुद्योज्य महाविदुषे शितिकण्ठवाचस्पतये देयं मत्प्रशंसापत्रं च दत्तवान् । तत्तु तदानीं मया नोपयुक्तम् ॥

वाराणस्यां वसतो मम केनचिन्नाम्ना सूर्यनारायणयोगिना समागमः समजनि ।
सोऽभणत् —

५७ अहं सुकेतुर्गणक-स्त्वं चावां तापसौ पुरा ।

लोकक्षेमाय जाताः स्मो वयं षोडश पुरुषाः ॥

तेषामन्यतमयोर्द्वयोर्नामिनी दैवरातः स्थूलशिरा इति चावादीत् । आनिशान्तं
विविधं वृत्तान्तं वदन् मया सह रात्रिमनैषीत् । ‘इदं चास्मत्तपोरहस्यमावेद्यतां मभ
पिता’ इति मयाऽभ्यर्थितेन तेन परेद्यवि ‘पुत्रस्ते तपश्चरतु, मा कृथास्तस्य गृहवास-
निर्वन्धम्’ इति पत्रं लिखितम् । मामधिकृत्य पत्रे प्रशंसा च कृता । पत्रस्य मुख-
विलासस्तेन आङ्गललिपौ लिखितः । पत्रस्य मुखं मयैव सक्तद्वारं कृतम् । स
तत् पत्रप्रेषणपेटिकां अनैषीत् । इह किमप्यद्भुतं वृत्तं, तदुत्तरत्वं व्यक्तं भविष्यति ॥

॥ पूर्वभागे पञ्चमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

षष्ठं प्रकरणम्

नासिका

“रजनीमवाप्य रुचमाप शशी सपदि व्यभूषयदसावपि ताम् ।”

—माघः

“ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति । ॥

ततस्ते शूलमारोप्य रक्षिणस्तं मुनिं तदा । प्रतिजग्मुः ॥”

—महाभारतम्-आदिपर्व

“व्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ।”

—रघुवंशम्

“चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।

ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन् मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥”

—भारविः

पत्रमवलोक्य पिता 'रामनगर-दुर्गमन्दिरे सूर्यनारायणयोगिनं पश्य, कार्यं तन्मुखेन जानीथाः' इति तन्त्रीवार्ता मे प्राहिणोत् । अत्रान्तरे स योगी क्वापि गतवान्, पुनर्न दृष्टः । तन्त्रीवार्तागतेः प्राग्रात्रेरन्ते स्वप्ने दृष्टः कश्चन ब्राह्मणः 'कुत आगतोऽसि' इति मया पृष्ठ इदमाचष्ट 'नासिका-व्यम्बकात्, तदुत्तमं तपोयोग्यं क्षेत्रम्' इति । इदं सर्वं पितरमावेद्य 'नासिका-गमनाय धनं प्रेषयितव्यमिति पत्रमलिखम् । तेन तन्त्रीद्वारा प्रेषितेन धनेन नासिकामयासिषम् । तत्र मारी-ज्वरपरीक्षणमण्डपे नासिकाधामाधिकारिणा निरुद्धोऽहं दिनमेकमनैषम् । आगता रात्रिः । तदानीं सत्कविताध्यानगानैस्तत्कालबलात्कारनियमनप्रभवमसुखं विनोदयन् —

५८ स्थित्वा बहिर्निशि विशालनिवेशनस्य मारीज्वरप्रसरशोधनमण्डपस्य ।
ज्योत्स्नाविभासिनि नभस्यभितः सुदूरं प्रायुञ्जि पद्यमहमेकममोघसारम् ॥

५९ गाम्भीर्यवीर्यसरसेन मनोहरेण कण्ठेन यौवनमदातिशयद्रुतेन ।
निर्मुक्त एव समये रघुवंशपद्ये कस्यापि चित्तमहरद्रसिकस्य तन्मे ॥

६० नादाध्वगश्रवणसारथिनोत्सुकेन गानोद्भवं गमयता च मनोरथेन ।
धामाधिकारपदभाक् पदविद्धिजन्मा यः कोऽपि तत्र पुरतोमम सन्न्यधत् ॥

मया गीतं तु रघुवंशपञ्चमसर्गस्थमिदं पद्यम् —

“निद्रावशेन भवताऽप्यनवेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीविनोदयति येन दिगन्तलम्बी सोऽपि त्वदाननर्शच विजहाति चन्द्रः ॥”
इति ॥

मदन्तिकमुपागतेन तेन ब्राह्मणेन संस्कृतज्ञेन पद्यार्थं व्याख्यातुमभ्यर्थितोऽहं पद्यस्य प्रसक्ति-तात्पर्य-माधुर्यादीनि घटिकाद्वयं व्याख्यासिषम् । तच्च सारतः कथ्यते—“रघुपुत्रस्याजस्य स्वयंवराभिगमने उपकार्यायां प्रातः प्रबोधनाय वन्दिपुत्रैरिदं गीतम्—‘राजन्, निद्रापरवशे त्वयि निजमनुरागमुपेक्षमाणा लक्ष्मीर्नायिका निशि खण्डितेव येन चन्द्रेण सह विनोदं करोति, सोऽपि त्वन्मुखसादृश्यं परित्यजन्नस्तं गच्छति । तस्मात् निद्रां विहाय लक्ष्मीं परिगृहाण’ इत्येवमर्थकं पद्यं गायन्ति वन्दिनः । ‘अनवेक्ष्यमाणा’ इति पाठे ‘भवता उपेक्ष्यमाणा लक्ष्मीः पर्युत्सुकत्वं विरहवेदनां

विनोदयति अपनोदयति' इति विशेषः। अरविन्देन्दुराजवदनानि लक्ष्मीनिवास-
सदनानि त्रीणीति प्रसिद्धिमाश्रित्य महाकवेः श्लोकोऽयं प्रवर्तते ॥

स मे श्रोता सरसास्वादं प्रशंसावचोभिमभिभिनन्द्य प्रश्नं चेममाक्षेपरूपमक्षेपीत् ।
'परपुरुषेण विनोदाय गतां लक्ष्मीं कथमजः पुनः स्वीकुर्यात् ? इदं च वैरस्याय
भवति' इति । सद्यः सहृदयमेनमप्राक्षम्—“कथं सुधासागरकन्यकायाः सुधांशुः
परपुरुषो भवति ?

६१ क्षीराब्धिजन्मा प्रथिता हि लक्ष्मीः क्षीराब्धिजन्मा किल सोऽपि चन्द्रः ।
सोदर्यंगेहे विरहे वसन्ती कथन्नु दोषेण विदूषिता स्यात् ? ” इति ॥

ततस्तेन तुष्टेन क्षणाद्विमोक्षितो नासिकानगरीं निरीक्ष्य न तत्तपोयोग्यं स्थलमिति
ततो नवक्रोशदूरे व्यम्बकक्षेत्रं तस्मिन्नेव दिने प्रस्थाय परेद्युः प्रापम् । मार्गे गणपति-
देवालये रात्रिमयापयम् । व्यम्बकोपान्ते ब्रह्मागिरिरित्यचलात् प्रादुर्भूय प्रस्रवण-
रूपिणी स्वल्पास्मभा शनैः स्रवन्ती गोदावरी मन्दं मन्दं बहति । तत्र होराद्वयं,
किञ्चिद्ध्यानमास्थाय कुशावर्ताख्यं महता तटाकेन शोभमानं स्थानमगमम् । तत्र
दृष्टयोः शास्त्रविचारप्रवृत्तयोरेकः मे रात्रिभोजनमचीकृत् । बहिर्वेदिकायां शयितं
सुदूरपादचारग्लानेर्म्लानशरीरं प्रत्यूषे प्रभातेऽपि न सुप्तोत्थितं मामवलोक्य तत्र
गृहस्वामी सम्बोध्य, 'अङ्ग !

६२ ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ।
तपोर्थमागतस्त्वं तु निद्रामद्यापि नोज्झसि' ॥ इत्यभाषत ॥

ततः केनचिद्वैद्येन प्रातःस्नानायोष्णोदकं रात्रिभोजनाय क्षीरपक्वद्रवाहारश्च
व्यवस्थापितौ । तत्र मया नीलाम्बिकालयवति नीलाचले दिनवेला नीता ॥

६३ जपमकरवं पञ्चाक्षर्याश्चतुर्दश वासरान्
विहितनियमो नीलादेवीकृतायतनेऽचले ।
प्रतिदिनमहं यावत्सायं विवर्जितभोजनो
दिवसविगमे प्रीतः प्राशनां पयः पयसा व्रती ॥

अत्रैव वैद्यस्य गृहे अन्येष्वपि समागतेषु मम प्रथममष्टावधानं चलितम् ॥

६४ नक्तन्दिवं मयि हराङ्घ्रिसरोजसक्तेऽप्यष्टावधानपटुताप्रथने प्रसक्ते ।
प्रादर्शयं सदसि तत्र मदीयकाव्य-शक्तिं निरर्गलविनिर्गलदाशुधाराम् ॥

अथ 'रामभावुः' इति रसिकस्यानुरोधान्नासिकां प्रस्थास्यमानः वैद्य-तत्सुहृद्भिः सम्भूय धनोपहार-मदीयच्छायाचित्रग्रहणादिभिरहं सत्कृतः । रामभावोर्गृहे नासिकायां कञ्चित्कालमवसम् । तदानीं मया,

६५ सुविहितपरिचयदिहसौख्यैर्विशिष्टैः

सह रसिकमनोभिर्दोषविद्भिः सुहृद्भिः ।

पटुतरचतुरङ्गक्रीडनाद्यैर्विनोदै-

दिवसदशकमासीन्नीतमज्ञातकालम् ॥

अथ तपोर्यं स्थानं 'रामभावुं' मद्द्वियोगमनिच्छन्तं बहुकृत्वाः पृष्ठवानपि विफलाभ्यर्थनोऽहं स्वयमेव तमनुक्त्वा,

६६ ततः समासाद्य बहिः पुरादतः परीक्षमाणस्तपसे स्थलं सुखम् ।

उपान्तसंस्थं जनताविवरं परिभ्रमन्नैक्षिषि लक्ष्मणालयम् ॥

तं कौतुकेनावलोकयति मयि, तदालयपूजक आगत्य हठात्,

६७ वाक्छल्यैर्बहुधा विद्ध्वा नालं तदिति दुर्जनः ।

निर्दयं मर्दयित्वा मामर्दयन् दृढमर्दनः ॥

६८ नीतवान् क्वापि गाढं मां बलादाकृष्य राक्षसः ।

नावबुद्धं मया किञ्चिदासं दास इव भ्रमात् ॥

६९ न कर्णकुहरं तस्य प्रविष्टानि दुरात्मनः ।

अरण्यरुदितान्यासन् दुर्विधेर्वचनानि मे ॥

एवं मयि प्रसह्याकृष्य ग्रामाधिकारिनिकटं नीयमाने, मम परिचितः साधुरेकः पथि समागतः किमिदमापतितमिति स्तब्धः स पूजकं प्रतिरुध्य माममुकं कथयित्वा तस्मादमूमुचत् । अचिराच्चौर्यं किल नीता देवालयसामग्री । चौरं जिघृक्षन्नालय-कोणान्तरितोऽसमीक्ष्यकारी स चण्डकर्मा,

७० मामेव मोषकं मत्वा पूजकः पूजनं मम ।

व्यधात्स पश्चात्तप्तोऽभून्न तु शान्तं ममान्तरम् ॥

७१ देहवेदनया तीव्रा ममान्तर्वेदना तदा ।

रुषामसूत साऽप्येवं शापवाणीमवासृजत् ॥

“ध्वस्तप्रध्वस्तमनुजा क्षतविक्षतविग्रहा ।
कीर्णप्रकीर्णपर्यन्ता नासिकेयं भविष्यति ॥”

७२ तदानीं नासिका नष्टा नष्टं मम महत्तपः ।
क्रोधो युक्तोऽपि चाण्डालः सतामप्यसतामिव ॥

तदानीं दिनानां सप्तत्या नासिका मारीज्वरबलिर्जाता । तत्र सवर्गः स
पूजकश्च नष्टः । शापो मम निमित्तमभवत् । अहो विधिविलसितम् ! मया
तु चौरापराधात् माण्डव्येनेव निग्रहोऽन्वभावि ॥

लक्ष्मणालयात् क्रोशत्रयदूरवर्तिनीं नवचूतीं स्थलीं तपश्चर्यायै प्रापम् । रामभावुः
विदित्वा वृत्तान्तमागत्य मां निजमावासं नेतुमयतिष्ठ । नाहं चलितः । तस्मात्पर्ण-
शालां एकां निर्माप्य स मे राट्याहारं क्षीरमपूपविशेषं च प्रेषयति स्म । नवचूत्यामाश्रमे
सप्ततिदिनानि दिनाभ्यवहारवर्जं वाच्यमस्सन्नासतबन्धधीरः पञ्चाक्षरजपेनाराधयं
परमेश्वरम् । सप्ततितमे दिवसे रात्रौ स्वप्ने मम पुरतः प्रादुर्भूतः कश्चिद्दिगम्बरः,

७३ उपासपत् त्रिवारं मां पुरुषो धवलप्रभः ।
अस्ति कार्यं गृहं गच्छेत्यान्ध्रवाण्याऽभनत्तदा ॥

सपदि प्रबुद्धस्य मम स्वप्ने दृष्टः शिवो भगवानिति मतिर्जाता । मम
तपस्समाप्तिं आवेदितो रामभावुः तदुत्तराङ्गभूतं पञ्चशतब्राह्मणभोजनमचीकरत् ।
भद्राचलं जिगमिष्वे मह्यं ‘मारीज्वरसम्बन्धो नास्त्यस्य, समीपकाल एव नासिका-
मागतोऽयम्’ इति प्रयाणमुद्राक्रयणानुकूलमनुज्ञापितमधिकारिभ्यः सम्पाद्य प्रायच्छत् ।
पितुश्च पत्रमेकं मया लिखितम्—‘भ्रात्रा शिवरामेण सह भवान् सिंहाचलमागच्छेत् ;
हैदराबादनगरे स्यात् अस्माकं समागमः । मा ह्यासीन्मां गृहमागन्तुं भवान् ।
तपसेऽस्माकं जन्म, न तु आराधनाय नारीणाम्’ इति । तथैव पिता कनिष्ठः पुत्रश्च
सिकन्दाबादनगरे मया सह सम्मिलितौ । तपोर्थमेव काशीं गन्तुमागतः पिता सपुत्र
इति मदभिप्रायस्य विपर्ययेण मां गृहं नेतुमेवायात इति पश्चान्मे विदितम् । ‘सिकटां’
धाम्नो निकटं गतेष्वस्मासु ‘अस्ति कार्यं गृहं गच्छ’ इति मन्दस्वरेणोच्चरन्मम स्वप्नस्य
तात्पर्यमेवं विवृतवान्मे पिता ॥

७४ त्वयि तेजो महन्त्यस्तं रुद्रेण करुणावता ।
आधत्स्व तनयं तात गृहमेहि महामते ॥ इति प्राह ॥

त्रयाणां तस्य पुत्राणामेकतमस्याप्यनपत्यतया पितुरभीष्टं मद्गृहगमनं ममापि सम्मतमभवत् । दुर्गामन्दिरयोगिवृत्तान्ते प्रसक्ते, सूर्यनारायणयोगिना लिखितं पत्रं अदीदृशन्मे पिता । किमाश्चर्यम् ! लेखनसमये मया दृष्टं तत् पीतवर्णम्, सत्यं जाने । पितुर्हस्तगतं तु श्वेतदलम् । किञ्च, मम गात्रस्थोर्ध्वभागस्य आलेख्यं सीसलेखन्या रचितं दृष्टम् । इदमपि नाभूत्पुरा काशीतः प्रेषणसमये । अचित्त्यहेतुकमिदं द्वयमद्यापि आवहत्येव विस्मयम् ॥

॥ पूर्वभागे षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥

सप्तमं प्रकरणम्

भुवनेश्वरम्—पुत्रजन्म—राजशिष्यलाभः

“अहो नवनवाश्चर्यनिर्माणे रसिको विधिः”

—कथासरित्सागरम्

“दिग्वाससं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।

पुण्याधिकाः प्रपश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ॥”

“अहो सहन्ते बत नो परोदयम् ॥”

गृहभागते मयि जायाज्यागता मातृगृहात् । तदानीं मासवतुष्कं गृहे मम वासः अभवत् । आपन्नसत्त्वां भार्या जन्मगृहं प्रस्थापयन्नब्रुवं तां मम तयोवार्ताम् ॥

७५ पित्रोर्गेहं पञ्चमे मासि भार्या गच्छन्ती मे गर्भमाद्यं दधाना ।

उक्ता सर्वं मद्रहस्यं तपोर्थं यास्यन्तं मां चेतसाऽनुप्रगता ॥

ततः पितुराशिषं प्राप्य भुवनेश्वरं ओढ्रदेशशिवक्षेत्रमगमम् । मार्गे नन्दिग्रामे वार्षिकं कृष्णनायकादागतं उपयुक्तमभूत्प्रवासे । मन्त्रदीक्षां मतः प्राप्तौ रामशास्त्रीति भ्रातुः स्यालः पितुर्मतिलपुत्रो *लक्ष्मीनारायणशास्त्री च नियमेन तपश्चरितुं मया सह प्रस्थितौ । तपःप्रारम्भे महाभारतपठनानन्तरम् —

*अयमेव आर्यसोमयाज्युपनामक-लक्ष्मीनारायणकविः शिवकथासुधारसाख्यस्य आन्ध्रकाव्यस्य कर्ता ॥

७६ आदिमे दिवस एव स शास्त्री साध्वसादञ्चलदाद्युपवासात् ।
सोऽपरः सततधूमनिपायी प्रश्वसन्नियमभीरुरपेतः ॥

अधुनाऽवशिष्टेनैकेन मया,

७७ अकारि भुवनेश्वरे स्थलवरे यथार्हं जपो-
ऽप्यपाठि ललिताम्बिकापरसहस्रनामावली ।
अलोकमधु मेऽददात् त्रिभुवनाम्बिका त्वेकदा
तदाप्रभृति माधुरी कृतिषु मे दरीदृश्यते ॥

तत्र वृद्धायाः सप्ततिवर्षायाः कस्याश्चिन्मत्सम्बन्धी स्वप्नो वृत्तः ॥

७८ स्वप्ने तया पितृपदं गतवान् स्वभर्ता लम्बोदरो निजनराकृतिरेव दृष्टः ।
विघ्नेश्वराकृतिरदृशि पुनस्स एवं पर्यायितो मुहुरयं समभूद्विशेषः ॥

चिराल्लोकान्तरगतस्तस्याः पतिस्तामेवं किल प्राह—‘अहं सम्प्रति वासु-
देवालयप्राकारपश्चाद्भागेऽस्मि’ इति । सा च वर्षिष्ठा पुत्रमिदं स्वप्नवृत्तमब्रवीत् ।
सोऽपि कोऽपि विग्रहो लभ्येतेति कृत्वा देवायतनमागतः ।

७९ तस्याः सुतो भास्करदासनामा मामेत्य लम्बोदरदासजन्मा ।
विज्ञाय निष्ठां मम नामधेयं चाबुद्ध चित्रं कथितं जनन्या ॥

जीविकया स आथर्वणो गीर्वाणवाणीविज्ञः कुलाचारतः सत्कृत्य मां सर्वोपचारैः
तत्र यावन्मद्वासं सर्वमावश्यकं निरवाक्षीत् । एवं यातं मासचतुष्कम् । एकदा
रात्रौ,

८० स्वप्ने मे सुरभिः काचि-द्वत्सं प्राप्तं तत्परम् ।
पुत्रसम्भवसन्देश-हरं पत्रं ममागतम् ॥

परेद्युर्ग्रामादागते पत्रे शीघ्रं प्रस्थायागन्तव्यमिति लिखितम् । मम प्रस्थानात्पूर्वं
भार्यायाः पुंसवनं निर्वृत्तम्, न तु सीमन्तोन्नयनम् । भास्करदासं समातरमामन्द्य
तीर्त्वा वैतरणीं विरजोम्बिकासनाथसिद्धेश्वराधिष्ठितं क्षेत्रं प्राप्य,

८१ अचिरादागतः स्यामि-त्यावेद्य पितरं मम ।
जाजीपुरमगां यत्र प्रसन्ना विरजोम्बिका ॥

तत्र मासद्वयतपश्चर्यया कामपि लक्षणीयां सिद्धिमपश्यन् ग्राममगमम् । तदानीं मम विंशतिवत्सराः कतिपयमासाश्च याताः । ग्रामेऽहं मासषट्कमुषित्वा, जातेन महादेवेन सह भार्यायां पितृगृहं प्रस्थितायां, उत्तरस्यां नवाग्रहारं (क्रोत्तपेट) अगमम् । तत्र द्वौ प्रायो मम सवयस्को शिष्यौ तपसे मया सह जिगमिषू दृष्टौ । अधुनाऽऽत्मना तृतीयोऽहं गोदावरीतीरे धवलेश्वरे स्थित्वा ततः कञ्चन द्वीपमध्यगच्छम् । तत्र दुर्लभकदलीफलेतराहारे पूर्णं दिनं तप आस्थाय सायं कदलीफलं भोक्तव्यमित्यासीदस्माकं नियमः । प्रारम्भ एव मम सख्योस्तावन्निराहारे तपस्पूनोऽभूदुत्साहः । निशायां निद्राभङ्गाय निनादो वृक्षाणाम् शिवारुतानि च मिलितानि । सर्वाणि सम्भूय भयमुत्पाद्य वयस्योर्हृदये निवृत्तिमिति निरणैपुः । गतयोस्तयोरेकस्यैव ममैकान्ते सप्ताहमेकं पञ्चाक्षरजपः चलितः ।

८२ कदलीफलतो जीवनमभरं क्षुधया तस्य त्वचमप्यहरम् ।

रक्तविरेचनपीडा फलिता तपसि तु चिन्ता मम सा गलिता ॥

ततो मम श्वश्रूसम्बन्धिनां बान्धवानां वासस्थानं निकटस्थं गत्वा स्वल्पेन कालेन स्वस्थोभूय भूयः कुमुदोपलं गतोऽहं गृहे वसन् वत्सरमेकं प्राचीनग्रन्थावलोकनेनानयम् । नयं च पाणिनेः परिशीलयन्नितरसाहाय्यनिरपेक्षं पातञ्जलमहाभाष्यमपाठिषम् । पुनः भार्यायां सह वत्सेन मातृगृहं प्रस्थितायां प्रस्थितश्चाहं यात्रायै । आन्ध्रोत्कलयोर्मध्ये 'मन्दासा'संस्थानाध्रीश्वरमपश्यम् । तत्र विबुधजनैरन्यैश्च रसिकैर्यसति राजसदसि चलितं मदीयमष्टावधानं सावधानमवलोक्य सामोदं सत्कृत्य मां 'यावज्जीवमत्रैव स्थातव्यम्' इति प्रार्थितवान् राजा । तस्य कुमारस्य तदानीं युवराजस्याभ्यर्थनया तस्मै पञ्चाक्षरीमुपादिक्षम् ॥

८३ अकरवमनुरोधाद्राजपुत्रस्य तस्य स्थिरतरगुरुभवतेः शैवमन्त्रेण दीक्षाम् ।

कृतमजनयदेतत्तत्र राजाश्रिताना-मसहनमतिरोषं वंणवानां गुरुणाम् ॥

तदानीं मिलितैः वाराणसीप्रयाणसङ्घैः सत्यनारायण-वेङ्कटराय-काशीनाथा-भिधानैः अङ्गीकृतभिक्षाचरणविधानैः विविधनियमानुपालनपरीक्षादृढस्थितैः सुशिक्षित-तपोव्रतैः यात्राभिरुचित्वितैर्निर्वितैः सह समासादयं कालीघट्टम् (कलकत्तापत्तनम्) । तत्रैकस्मै त्रयाणां केनचित् काशीयात्राधनं धनवता दत्तम् ॥

८४ तदादाय तदा काशीं सत्यनारायणो गतः ।

ततस्त्रयो नवद्वीपं गताः स्मो नौकया वयम् ॥

॥ पूर्वभागे सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

अष्टमं प्रकरणम्

नवद्वीपम्—काव्यकण्ठः

“चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥”

“अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी ॥”

—माघः

बहुवत्सरयात्नोपाजितनानाविषयजनतावृत्तविज्ञस्य अभिज्ञमन्यस्य मम लोकानुभवो नवोऽभवन्नवद्वीपे । व्याकरणपाठशालाप्रापकं पन्थानं पृष्ठो न कोऽपि प्रतिवचनमयच्छत् । तिष्ठन् जनः पृष्ठश्चेत्परावृत्तवदनो गच्छन् संवृत्तः । गच्छश्चेदनुयुक्तः सत्वरगतिः पृष्ठतः कृतवान् पृच्छकम् । पाठशालानिवेशनमन्विष्याधिगन्तुं पूर्णमेकमेव चलितमहः पर्याप्तं अभूदिति धन्यमन्योऽभूवम् । अन्ते तत्र मरुमध्ये शाद्वलमिव मैथिलमेकमुपकारशीलं ‘गुलाबिज्ञा’ इति पण्डितं दृष्ट्वा तेन सह काव्यालङ्कारव्याकरणचर्चामकार्षम् । ततः तेषां हरिसभाख्यायां पण्डितपरिषदि परीक्षणक्षमं मम पाण्डित्यमिति निरणायि । परीक्ष्यमाणवर्गे प्रवेशलाभाय पूर्वं शिवकुमारपण्डितैर्दत्तं पत्रमधुनोपयुक्तमभूत् । तं च लेखं परिषत्कार्यनिर्वाहकेभ्यः शितिकण्ठवाचस्पतिभ्योऽहमयच्छम् । तत्र दलस्य शिरसि हनूमन्तं प्रशंसत्पद्यार्धं ‘देवासुरसमीकेषु बहुशो दृष्टविक्रमः’ इति वाल्मीकिवाक्यं विलोक्य विद्वन्मणि-र्वाचस्पतिः परीक्ष्यवर्गे मामजीगणत् । आगतः परिषत्परीक्षादिवसः ॥

(इतः परं आघट्टपरिसमाप्तेः वृत्तं सर्वं अस्मद्वाक्यैरावेदयामः)

शरीरेण कृशोऽस्माकं युवा गणपतिः समृद्धः साहित्यसम्पदा भुवनमेव तृणी-कुर्वन्त्या द्रष्टव्या ज्वलितः सभां प्रविष्टः । प्रविशन्नेवायमवरो बहुवर्षैर्विपिष्ठं कञ्चन गम्भीराकृतिं समुपविष्टं निर्दिश्य पार्श्वगं प्रवेशकं पुरुषमप्राक्षीत् । ‘कोऽसौ महाशयः?’ इति । स त्वम्बिकादत्तो नामाशुकविरस्य प्रश्नं निशम्य स्वयमुत्तरदाना-पदेशेन परीक्षकः परीक्षामुपचक्रमे । बाल्यादेव सिद्धकवेरनुभावविशेषमाविष्कुर्वन्तं रसवन्तमिमं कथाघट्टं ईषद्विस्तरेण व्याहराम ॥

अम्बिकादतः—‘सत्वरकवितासविता गौडोऽहं कश्चिदम्बिकादत्तः’ इति ॥

स्वीयं कवितासामर्थ्यं देशं नामधेयं च सानुप्रासं पद्यार्धेनाव्रवीत् । अस्माकं
ग्रुवा कविश्च तत्सदृशमेव उत्तरार्धेन पद्यं पूरयेदिति परीक्षकस्य भावमवबुद्धवान् । ततः
सपदि प्रत्युत्तरदानाय कवेर्वदनात् मनीषिजनमाननीया सभासद्विवुधहृदय-समावर्जन-
कुशला कोकिलकाकलीकलकलं कुर्वाणा वाणी निस्ससारः ॥

गणपतिः—‘गणपतिरिति कविकुलपतिरतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम्’ इति ।

पद्यं पूरयित्वा ‘भवान् दत्तः, अहं त्वौरसः’ इति चमच्चकार । भवानम्बिकादत्तः
दत्तपुत्रः, अहं तु गणपतिरौरस इत्यभिप्रायेणैवमभाषीत् ॥

ततः समारब्धा परीक्षा । पद्यपूरणाय दत्ताः समस्याः । द्वयोरनुष्टुभोरुत्तरार्धे
दत्ते परीक्षकैः । पूर्वार्धाभ्यामेवं पूरितवान् परीक्षितः ॥

१ हिडिम्बा भीमदयिता निदाघे घर्मेपीडिता । (इति पूरितम्)
स्तनवस्त्रं परित्यज्य बधूः श्वशुरमिच्छति ॥ किंत्वनवद्यचरिता
(इति समस्या)

(भीमसेनो वायुपुत्र इति भारतप्रसिद्धिः । समस्यायां द्रौपदी भीमदयितेति
आसीत् परीक्षकमतिः । समस्यापूरणे द्रौपदीस्थाने हिडिम्बा विनिवेशिता । कुतः ?
हिडिम्बा भीमस्यैव दयिता, द्रौपदी तु पाण्डवानां सर्वेषाम् । अन्यच्च, राजस्त्रियो
द्रौपद्याः शीतपवनभजनाय उत्तरीयपरित्यागो नोपपद्यते । आरण्यकप्राकृतस्त्रियो
हिडिम्बायास्तु समुचितः । ‘स्तनवस्त्रं’ इति स्थाने ‘उत्तरीयं’ इति संस्कारो
रमणीयो भवेदिति चावोचि काव्यमर्मविदा परीक्षितेन ॥)

२ चतुर्थ्यां भाद्रशुक्लस्य चन्द्रदर्शनशङ्कया । (इति पूरितम्)
वत्सरस्यैकदा गौरी पतिवक्त्रं न पश्यति ॥ (इति समस्या)

(भाद्रपदशुक्लदलचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनं अयशस्यं मृषापवादकरं भवेदिति चन्द्र-
शापकथा गणेशव्रतपुराणप्रसिद्धा ॥)

तृतीया समस्या । अत्र चतुर्थः पादो दत्तः । त्रिभिः पादैः पद्यमेवं पूरितम्—

३ राहुस्त्रिकोणे च गुरुस्तृतीये कलत्रभावे च धरातनूजः ।
लग्ने च, कोष्ठे यदि बालकः स्यात् सूर्यः शशाङ्केन समं विनष्टः ॥
(न त्वमावास्या)

(पञ्चमनवमयोरन्यतरस्मिन् स्थाने राहुः, तृतीये गुरुः, सप्तमे कुजः, लग्ने सूर्याचन्द्रमसौ चेति जननकाले ग्रहा यदि वर्तेरन्, तदा बालारिष्टं स्यादिति भावः ॥)

अन्त्यः पादो दत्तश्चतुर्थ्या समस्यायाम् । एवं पद्यं पूरितम् —

४ सतीवियोगेन विषण्णचेतसः प्रभोः शयानस्य हिमालये गिरौ ।

शिवस्य चूडाकलितं सुधाशया पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम् ॥

(दाक्षायणीवियोगे चिरं शयितस्य भगवतः शिवस्य शिरःस्थितं सुधांशुबिम्बं सुधालिप्सया पिपीलिका चुम्बतीति असिद्धविषयहेतुसम्भावनाया भावं घटयित्वा समस्या पूरिता ॥)

एवं सत्वरसमस्यापूरणे जाज्वल्यमानाऽस्य प्रतिभाविजृम्भिता निरर्गलकविता-धारा विबुधसमाजं सम्मोहयामासेति किमत्र चित्रम् ? ततः परीक्षायां प्रचलन्त्यां द्वौ श्लोकौ व्याख्यानाय परीक्षकैर्दत्तौ । तत्रैको रघुवंशनवमसर्गसप्तमश्लोकः —

“ न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।

तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ” इति ॥

तत्कालराजलोकसाधारणानि साधारणजनाभिवृद्धिपरिपन्थीनि मधुमद-द्यूत-मृगाक्षी-मृगयाव्यसनान्यभ्युदयनिरसनान्यभ्युदयप्रवृत्तं सद्वृत्तनियमितमनोरथं महाराज-दशरथं नाकृक्षन्निति तात्पर्यमस्य पद्यस्य व्याकार्षीत् । अन्यो व्याख्यानश्लोकस्तु —

“ स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न रमसे

विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।

सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालिङ्गसि बलात्

तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् ॥ ” इति ॥

अयं काव्यप्रकाशोदाहृतः रसाभासश्लोकः । अत्र चतुर्भिर्वाक्यैरेकस्याः रमण-मार्गण-अलिङ्गन-ध्यानरूप-बहुव्यापारोपादानात् अनेककामुकविषयोऽभिलाषो व्यज्यते । तथा अभिलाषव्यञ्जने तद्वेतुको विप्रलम्भोऽपि आभासरूपो भवति । एकस्मिन् पुरुषे चतसृणां विरुद्धक्रियाणां हृष्टः स्वपिति-गच्छतीत्यादीनामिवासम्भवात् । अनेकयत्पदोपादानाच्च अनेककामुकविषयतया शृङ्गारस्याभास इति श्लोकस्य भावमाविश्चकार ॥

उपक्रान्ता व्याख्या निरर्गलया धारया वाग्वीर्यामृतमभिवर्षन्ती श्रोत्रविवरैः
सभासदां हृदयानि प्रविश्य बहुतरां रसार्द्राणि व्यतानीत् । वयसा यवीयसस्तेजसा
प्रवृद्धस्याशुधाराकवेरस्य रसनाग्ररङ्गे नृत्यन्ती स्खलन्ती क्षणमेकत्र वाणी क्षोणीगीर्वाणेन
परिषदप्रासनमलङ्कुर्वाणेन अम्बिकादत्तमहाशयेन शयनोत्थितेनेव स्वयमाशुकविर्षिहेन
समदर्शि । सर्वासामिति पदन्यासे सर्वेषामिति स्खलितम् । लब्धावसरः स परीक्षकः
'विरम तावत्' इत्युक्त्वा सद्योबद्धेन पद्येनैवमाक्षिप्तवान् —

अम्बिकादत्तः — “अनवद्ये ननु पद्ये गद्ये हृद्येऽपि ते स्खलति वाणी ।

तत् किं त्रिभुवनसारा तारा नाराधिता भवता ॥”

‘किं सरस्वती नोपासिता त्वया ? यदेवमपशब्दं प्रयुञ्जसे’ इति भावस्य
प्रतिपादके तदीयश्लोकेऽस्माकं युवा दोषविदोषमद्राक्षीत् । अभियुक्तोऽयं ततः
प्रत्यभियोगेनेदमाह —

गणपतिः — ‘नेह सारशब्दो विशेष्यलिङ्गः, सार इति वक्तव्ये सारा तारा
इति अनुप्रासाय प्रयुक्तमसाधु भवता’ इति ब्रुवन्नेवमप्राक्षीत् —

“सुधां हसन्ती मधु चाक्षिपन्ती यशो हरन्ती दयिताधरस्य ।

न तेऽलमास्यं कविता करोति नोपास्यते किं दयितार्धदेहः ॥”

(‘किं तारा स्त्री नोपासिता ?’ इति मां पृच्छसि ; त्वया किं पुमान् कान्तार्ध-
विग्रहो नोपासितः ?’ इति प्रतिप्रश्नः)

अम्बिकादत्तः — “उच्चैः कुञ्जर मा कार्षीर्बृंहितानि मदोद्धतः ।

कुम्भिकुम्भामिषाहारी शेते सम्प्रति केसरी ॥”

गणपतिः — पुनश्च दोषः । न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । कुम्भिकुम्भामि-
षाहारः इति बहुव्रीहिः स्यात् । हारी केसरी इत्यसाधु प्रयुक्तमनुप्रासाय —

“समासीनो रसाले चेन्मौनमावह मौकले ।

लोकः करोतु सत्कारं मत्वा त्वामपि कोकिलम् ॥”

अम्बिकादत्तः — “ज्योतिरिङ्गण न किञ्चु मन्यसे यत्त्वमेव तिमिरेषु

लक्ष्यसे ॥”

गणपतिः — “किञ्चु दीप भवने विभाससे वायुना बहिरहो विधूयसे ॥”

अत्र शितिकण्ठवाचस्पतिरस्य वादस्थोपसंहाराय द्वारमदीदृशत् । परस्पर-
व्यक्तिगतमपवादमपवर्ज्यं, उभावपि गौडदाक्षिणात्यौ परस्परजातिपरिहासवचनैरुप-
संहरतामेनं घट्टमिति माध्यस्थ्यमकरोत् ॥

अम्बिकादत्तः—“भट्टोऽखिलोऽट्टोपरि वारवध्वा निपीय मध्वारभते
विहारम् ।”

गणपतिः—“असुव्ययो वास्तु वसुव्ययो वाऽप्यमी न मीनव्यसनं
त्यजन्ति ॥”

अथ परीक्षायाः समाप्तौ परीक्षां तीर्णवन्तं रसिकाग्रगण्योऽम्बिकादत्तो गणपतिं
वृद्धो युवानमाश्लिष्यन्नामोदवचनैः सन्तृप्तिं प्राचीकटत् । गणपतिश्च सविनयमवोचत्-
‘वादेऽस्मिन् ममापराधाः क्षन्तव्याः’ इति । ‘सर्वानपराधान् समाप्तिपद्यचतुर्थ-
चरणीयं मीद्वयं पर्यमार्क्षीत्’ इति सोऽप्यभाषीत् । (वस्तुतस्तु ‘अमी न मीनव्यसनं’
इत्यत्र मीनद्वयं वर्तते) एवम्यक्तिर्गणपतिः—

८५ दत्तवानम्बिकादत्त-जातये गौडनीतये ।
मीनद्वयं विवादान्त-पद्यपादनिवेशितम् ॥

तदानीमनेन यूना —

८६ प्रीणिता दाक्षिणात्येन सूरिणा संसदुत्तमा ।
प्रियवर्णद्वयावृत्ते-स्तुष्टा परिषदुत्थिता ॥

उत्थानात्पूर्वं तत्रायं ‘काव्यकण्ठ’ इत्युपहारः अस्मै परिषदा दत्तः । पण्डित-
परिषद्वृत्तस्य वङ्गलिपिलिखितस्य मातृकाप्रशंसापत्रस्यायं नागरलिपिप्रतिलेखो भवति—

श्री श्रीदुर्गा

॥ प्रशंसापत्रमेतत् ॥

॥ श्रीमद्गणपतिशास्त्रिन् ॥

संसारे खल्वस्मिन् कवित्वमित्यसमुद्रसमुत्थममृतम् । सुदुर्लभं च तत् लोकाधिक-
सौभाग्यवशात् सुप्रसन्नदैवानुकम्पया वा यः कश्चिदिह समधिकुरुते स च भूस्थोऽपि
स्वर्गीय इति सस्पृहमालोक्यमानो गुणपक्षपातिभिर्विद्वद्भिर्नितरामाद्रियते ॥

अतो यदद्य श्रीमद्भिरसाधारणकवित्वमिह प्रकटय्य सुधियः सर्वे सन्तोषमा-
पादिताः तेनैव चरितार्था नवद्वीपवासिनः कोविदाः वयमशेषगुणैकधाम्ने विशाखपट्टण-
प्रदेशान्तर्गतकलवराईग्रामवसतये श्रीमद्गणपतिशास्त्रिणे तुभ्यं आशीर्वादपूर्वकमिमं
श्लोकमुपहरामः—

“ प्राचीनैस्तैः कविकुलवरैः कालिदासादिभिर्या
लब्धा कीर्तिर्भवदनुगता संव भूयादिदानीम् ।
सद्भिर्दत्तो य इह रुचिरः काव्यकण्ठोपहारः
तेन श्रीमानिह भुवि भवानुज्ज्वलश्चापि भूयात् ॥ ”

१८२३ शकाब्दीय
सौरज्येष्ठस्याष्टमे दिवसे }

तर्कपञ्चाननोपाधिक
श्रीयुक्त राजकृष्णतर्कपञ्चाननः

नवद्वीपवासिनः

तर्करत्नोपाधिकश्रीजयनारायणशर्माणः श्रीध्वजराजशर्माणः
शिरोमण्युपाधिकश्रीशिवनारायणशर्माणः श्रीउमेशचन्द्रशर्माणः
वाचस्पत्युपाधिकश्रीशितिकण्ठशर्माणः वाचस्पत्युपाधिकश्रीशिवनाथशर्माणः
चूडामण्युपाधिकश्रीताराप्रसन्नशर्माणः श्रीस्वामिशिवगोविन्दभारतीभिः
विद्यावन्तोपाधिकश्रीरजनीकान्तशर्माणः न्यायरत्नोपाधिकश्रीअविनाशशर्माणः
विद्यावन्तोपाधिकश्रीप्रसन्नकुमारशर्माणः सार्वभौमोपाधिकश्रीयदुनाथशर्माणः
श्रुतितीर्थोपाधिकश्रीदुर्गामोहनशर्माणः विद्याभूषणोपाधिकश्रीअहिभूषणशर्माणः

॥ पूर्वभागे अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

नवमं प्रकरणम्

काश्यादिगमनम्—दक्षिणदेशप्रयाणम्

“ न खशु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ”

—शाकुन्तलम्

“ अघटितघटितं घटयति सुघटितघटितानि दुर्घटीकुरुते ।

विधिरेव तानि घटयति यानि पुमान् नैव चिन्तयति ॥ ”

“ उह्यमान इव बाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ”

—रघुवंशम्

अथ नवद्वीपान्मन्त्रिणे 'गुलाबिज्ञा' महाशयेन सह मूर्षिदावादनगरमधिगम्य कृत्वा राजदर्शनं पण्डितसभायां काव्यमधिकृत्य मया प्रवचनं कृतम् । सत्कृतश्च राज्ञा अहं सभयाऽभिनन्दितश्च ततः प्रास्थिषि वैद्यनाथक्षेत्रम् । इह शिवालये क्षणमिव पक्षमेकं नियमेन पञ्चाक्षरजपमकार्षम् । तदानीं तत्र तान्त्रिकमहाविद्यासु निष्णातस्य महोपासकस्य सुरेशमिश्रस्य गृहे मम वासो व्यवस्थापितः । स मयि सञ्जातसौहार्दः—

८७ मन्त्रमहोदधिकोशे तारामन्त्रो न साधुरिति मह्यम् ।

पारम्पर्यागतमनु-सदत्त साधुर्यथाविधि रहस्यम् ॥

अत्र स्वप्नदृष्टेन भगवता शिवेन किमप्युक्तम् । तन्नाशकं स्मृतिपथमानेतुम् । इदं च मम द्वितीयं स्वापनिकं शिवदर्शनम् । ततः काशीं गच्छता मया मार्गे 'गह्वराल' संस्थानाधीशो दृष्टः ॥

८८ वैद्यनाथनगरात्प्रति काशी-मध्वनि स्वबलरिक्तमयन्तम् ।

यानसाधनधनागमलिप्सा प्रापयन्नृपतिमेकमिमं माम् ॥

८९ तस्य तत्र नृपतेश्चतुरङ्ग-क्रीडनव्यसनितामवबुद्धय ।

एकमेव समयं परिकल्प्य क्रीडने निहितधीरहमासम् ॥

९० 'देयं मे रौप्यदशकं यदि त्वं निर्जितो मया ।

प्रत्येकं मित्रवर्गं ते जयेयं यदि, दीयताम् ॥

९१ तव केनापि मित्रेण जितः स्यां यदि, निर्जितः ।

नार्हामि धनमादातुं समयोऽयं विशाम्पते' ॥ इत्यभणम् ।

९२ तथैव जितवानस्मि तुष्टो राजा महामनाः ।

स यात्रिकं यथाहं मां सम्मानयितुमुद्यतः ॥

९३ दशरौप्याधिकं मा भू-दिति न स्वीकृतं मया ।

पुण्यानां दूषणायाल-भत्याशा पूतचेतसाम् ॥

ततः काशीं प्राप्तस्य मम बान्धवेन भवानीशङ्करार्येण सहायोध्यागमनं घटितम् । तत्र तस्य महामारीघटनया 'काश्यां तु मरणान्मुक्तिः' इति तदिच्छानुरोधेन तं पुनः अनैषं अपुनस्तथानाय शयनाय काशीक्षेत्रम् । ततः कान्तपुरे गङ्गातीरे मासत्रयमाचरं

तपः । तत्र लक्ष्मणशास्त्रिणं नाम ज्ञानिनं महापुरुषं अरुणाचलक्षेत्रपरिचित-
शेषाद्रिस्वामिसङ्काशं व्याकरण-वेदान्तविशारदमदर्शम् । दर्शनलाञ्छनं सम्भाषण-
स्मारकं उपयुक्तं वचनं मया प्रार्थितेन तेन मे दत्तं 'यद्यत्पश्यसि नेत्राभ्यां
तत्तद्ब्रह्मेति भावय' इति । पितुरक्षिबलक्षयान्मद्गृहागमनमपेक्षमाणात् पत्रमागतम् ।
ग्रामं गत्वा वत्सरमेकमुषित्वा तदनु सदारपुत्रो मन्दासायां वसति मयि, अस्वस्थतया
भार्यायास्तां सपुत्रवृद्धबान्धवीं श्वशुरगृहं प्रेष्य शिवरामं भ्रातरमाहूय सह तेन
भुवनेश्वरमगमम् । तत्र 'दन्तवाणी'संस्थानाधीश्वरस्य राजकल्पस्य महतो
भूस्वामिनः समाह्वानात्स्य स्थानमधिगम्य ततः प्रतिनिवर्तितुमावां प्रास्थिष्वहि ॥

६४ भानोवरि वर्जनीये तदा स्व-भानोः काले भ्रातरौ सम्प्रयातौ ।
घोरे वर्षे पूर्वयामेऽपि रात्रि-जता मार्गे यामिनी कज्जलाभा ॥

६५ निमेषोन्मेषाणामपगतविशेषेऽत्र विषमे
क्षितिल्लोतोवर्त्मव्यपगतविभेदे च समये ।
पतिष्यन्तावावामतलभुवि पातुं स भगवान्
सुदेवं देवेन्द्रः क्षणरुचिमनर्घां प्रहितवान् ॥

पुनश्च मुहूर्तात्परम्,

६६ आयान्तमायसे मार्गे सामग्रीभारवाहिनम् ।
यातोरपश्यतोरेव शकटं मृत्युसङ्कटम् ॥

६७ दृष्टिसाधनविश्लेषा-न्मार्गभेदमजानतोः ।
भीषणैर्धूमयानीय-चक्रैः पिण्डिष्यमाणयोः ॥

६८ अददर्शन्तमोव्याप्तिं विपदं चावयोस्तटित् ।
कृपा कृपालोः सन्दृष्टा भूयोऽप्येवं शचीपतेः ॥

अभ्रेष्वपयातेष्वन्ते 'दन्तवाणी'धाम समासाद्य ततो यानेन कालीघट्टं यात्वा
कालीदर्शनमकार्ष्व । तत्रानुजेन सह वसतो मम कुतश्चित्कुटुम्बपाशेनाकृष्टस्य
गृहगमनकाङ्क्षा तीव्रा प्रासज्जि । मम जन्मनि सकृदेवेत्थं तपोर्थं गतं मामवाधिष्ट
गृहवासना ॥

६९ प्रयागमेष्यन् तपसि प्रवृत्तो ममानुजन्मा शिवरामशास्त्री ।
उद्देशमुच्छिद्य मया सहागात् श्रीकाकुलं वृष्टिभरेण शीतम् ॥

तत्र मम गृहगमनेच्छा विपरिणता । क्षिप्रमागतोऽस्मीति भार्यायै प्रेष्य पत्रं,
दक्षिणदेशयात्रोद्देशेन धूमशकटिकया —

१०० काञ्चीपुरं दक्षिणभारतेऽहं क्षेत्रं पवित्रं तपसे यियासुः ।

अपेक्षितं वित्तमवाप्तुमध्व-व्ययार्थमागां विजयाख्यवाटीम् ॥

(बेजवाड)

आगत्य च तत्र महीशूरपुरशिवगङ्गामठाधीश्वरं आचार्यस्वामिनं सन्दृश्य लब्ध-
प्रयाणधनः सह शिवरामेण भ्रात्रा कालहस्तिक्षेत्रमध्यगच्छम् । तस्मादपि काञ्चीक्षेत्रे
विशिष्टा मे दृष्टिरासीत् । यानमुद्राक्रयधनलोपात् सद्यो मद्भावनाबलकल्पितां
कथामेकां कथयन्नहं कुतूहलेन तामाकर्णयन्ननुजोऽपि अविदितपादचारपरिखेदं काल-
हस्तिनो 'रेणुगुप्तां' आसादयाव । ततो धूमशकटिकया काञ्चीपुरं प्राप्ता
तत्र नारायणज्यौतिषिकमपश्याव । रात्रौ तेन सहान्यौ द्वौ मया ज्यौतिषमध्यापितौ ॥

१०१ क्षीरवती-वेगवती-नद्योर्मध्ये नितान्तशान्तिमती ।

पावनभूः शक्तिमती यत्रासीद्धनुमदालयः कश्चित् ॥

१०२ तत्राहमेकमवसं दिवसेषु मासं पञ्चाक्षरीजपनियुक्तदिनोपवासम् ।

नक्तं तु भुक्तमुपभुक्तमरोचकघ्नं नारायणस्य निलये विहितं रसान्नम् ॥

मासस्यान्ते स्वग्रामं प्रस्थितेन सहकुटुम्बेन नारायणदैवज्ञेन मया तपःस्थलं
पृष्ठेन प्रशस्तं अरुणाचलक्षेत्रं उक्तोऽहं भ्रात्रा सह प्रस्थाय भाद्रपदशुक्लैकादश्यां
अरुणाद्रिं अध्यगच्छम् ॥

॥ पूर्वभागे नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

दशमं प्रकरणम्

अरुणाचलवासः

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥”

“प्रसादलक्ष्मीं दधत् समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतस्यु समासजन्तं असंस्तुतानामपि भावभार्द्रम् ॥
.....मुनिमाबभाषे ॥”

—भारविः

तदा न तत्रान्नदानशालायां अन्नं लब्धम् । ‘अय्यन्कुळ’वीथीं दक्षिणेनैकस्मिन्
गृहे भोजितौ भ्रातरावावाम् । तत्राभूतामान्ध्रभाषिणौ दम्पती । अङ्गणे तुलसी-
वेदिकाप्रावरणमासीत् । हन्त ! अतीतायां रात्रौ —

१०३ उभौ यत्र भुक्तौ गृहं तद्विचित्रं कथञ्चिद्विचित्र्यापि नाद्यापि दृष्टम् ।
परेद्युर्विचार्य प्रभाते चरन्तौ समस्तां च वीथीं दिनान्ते निवृत्तौ ॥

इयं च काऽपि दैवघटनेति मे मतिः । काञ्चीपुर एव —

१०४ भुवनभूपतितर्पकसन्मनो-र्गणनया जपकोटिमपूरयम् ।
पुररिपोः समनुग्रहलाञ्छनं फलमलक्षि मयाऽरुणभूधरे ॥

मन्ये च अत्रैव फलितमाबाल्यादाचरितं तपः । अत्रागतेः परमपि प्रतिरात्रं
पञ्चाक्षर्याः पञ्चसहस्रजपमकार्षम् । आकाङ्क्षितासादव क्षेत्रे —

१०५ वारभोजनमलम्भि वासरे-ष्वावयोनियमितेषु निश्चितम् ।
रात्रिकालमनयाव पाथसः प्राशनेन बहुशः क्षुधातुरौ ॥

ततादृशदशायामरुणाचलेश्वरं पद्यानां सहस्रेणास्तौषम् ॥

१०६ अररचं हरभक्तिसुधारसं हरसहस्रमहं महतां मतम् ।
वरसुरालयनन्दिपुरः स्थितः पठितवान् नतवाग्मगरूपिणम् ॥

प्रत्यहं यावद्विरचितं महासन्निधावकीर्तयम् । अत्रेमे केचनारम्भश्लोकाः
भवन्ति —

“अरुणाचलरूपेण परिणाममुपागतम् ।
ज्योतिर्मयं परं ब्रह्म ज्ञानाय मम कल्पताम् ॥

अरुणाचलरूपो वः करुणावरुणालयः ।
भुवनाधिपतिः कश्चिदवनाय प्रकल्पताम् ॥

इहालङ्कारमाधुर्यध्वनयः सन्ति वा न वा ।

एको नामध्वनिः शम्भोरस्त्यादातुं विदां मनः ॥ ”

“ अलङ्क्रियन्तां चित्रार्थैः प्राचां वाचो विपश्चिताम् ।

यश एव महेशस्य भाषाया मम भूषणम् ॥ ”

“ अस्ति प्रेम महेश्वर त्वयि महद्व्याप्तुं च वाञ्छामि ते

पादाम्भोजयुगं तथाऽपि चलतां चेतो न मे मुञ्चति ।

कामाः सन्ति सहस्रशः पशुपते पश्चाद्ब्रवीम्यग्रतः

चित्तस्य स्थिरतां प्रदेहि करुणा यद्यस्ति ते वस्तुतः ॥ ”

कार्तिकोत्सवात्पूर्वमेव हरसहस्रमनायि समाप्तिम् । तदनन्तरमविदित-
द्रविडभाषः अप्यान्ध्रोऽहं संस्कृतपाठशालायामध्यापकपदमवाक्षम् । अध्यापने
विद्यार्थिनां सुखबोधाय द्रविडभाषितमनिवार्यमभून्मे । तदानीम्,

१०७ शिक्षिष्ये द्राविडीं पञ्चदशभिर्दिवसैरहम् ।

इत्युक्त्वा प्रारभे तस्यां भाषितुं दशभिर्दिनैः ॥

ततोर्थं ममानुजाते पापनाशं गते, एकेनैव मया पाठशालायामस्थीयत । तस्मिन्
काले इदं पद्यमब्रवमेकदा —

“ वृत्तिदानविमुखेन किं त्वया दीयते निजमनामयं पदम् ।

किं ददाति हर सर्वमापणं *विणिशाशकलदानदुर्मनाः ॥ ”

* (विट्—वैश्यः, निशाशकलदानदुर्मनाः—हरिद्राखण्डदानकृपणः)

अन्यदा ब्राह्मणस्वामिनो नाम साधोर्दर्शनाय विश्वनाथार्यो मया सह विरूपाक्ष-
गुहामगमत् । तत्र तमदृष्ट्वा पद्मनाभस्वामिन आश्रमं गतयोरावयोस्तस्य दर्शन-
मभवत् ।

* “ मम शिष्याणामेकः कल्पट् रामस्वामिशास्त्री मदीयं हस्तलिखितं हरसहस्रं
पुस्तकं एकमेव स्थितं प्रतिलेखायादाय ग्रामं गतो गत एव स्वर्गम् । नष्टं च पुस्तकं
मया पृष्टास्तद्बान्धवाः न तद्दृष्टमित्यब्रुवन् । मया तु पुत्रनाशशोकोऽनुभूतः ।
इमे च श्लोकाः स्मृताववशिष्टाः ॥ ” इत्यवोचदाचार्यः ॥

१०८ अद्राक्षं प्रथममहं मुनीन्द्रमेनं माहात्म्यज्वलितमहोविसारिमौनम् ।

विश्वस्मात् पृथगयमित्यबुत्ति बुद्ध्या कल्याण्या द्विजयतिनं तदा

नतोऽहम् ॥

ब्राह्मणस्वामी च मां कटाक्षितवान् । तस्मिन् क्षणे प्रचलत्युभयोरितरेतरदृष्टि-
समागमे पद्मनाभस्वामिना 'विद्वान् ननु भवान्, शुक्लाम्बरधरश्लोकस्य अर्थमाख्यातुं
अर्हसि' इत्यभ्यर्थितोऽहं तं श्लोकं ब्रह्म-विष्णु-गणपतिपरतया व्याख्याय 'इतः समासीनो
हि महान्, तत्परतयाऽपि विवृणोमि, श्रूयताम्' इत्यवोचम् । 'ब्राह्मणस्वामी शुभ्र-
कौपीनधरः; तस्मादस्य शुक्लाम्बरधरतोपपन्ना । अखण्डस्वरूपावस्थितोऽयम् ; तस्मात्
व्यापनशीलो विष्णुः । चन्द्रमस इव कमनीयोऽस्य देहवर्णः शोभते; तस्माच्छशि-
वर्णः । मनश्चितं बुद्धिरहङ्कार इति चत्वारि भुङ्क्ते, तानि ग्रसित्वा स्वस्वरूपेणा-
वतिष्ठते; तस्मात् चतुर्भुक्, तं चतुर्भुजम्' एवमादि व्याख्यानं निशम्य मन्दस्मितेन
मामभिनन्दितवान् ब्राह्मणस्वामी । वाराणस्यां सूर्यनारायणयोगिनोल्लिखितः
'स्थूलशिराः' अयं वा स्यात् इत्यमंसि । तस्मिन्नेव वत्सरे मम भार्यायां सह पञ्चवर्षेण
वत्सेन महादेवेन समागतायां, एकदा ताभ्यां सह ब्राह्मणस्वामिनो दर्शनार्थं गतोऽहम् ।
एवं द्विरेव दर्शनमकार्षं तदानीम् । अरुणाचले वसःश्रेय मयि, मम पिता नेत्रचिकित्सार्थं
मद्रपुरमागतोऽरुणाचलमागत्य ममाविदितमेव ब्राह्मणस्वामिनो दर्शनमकरोत् । स
मुनीन्द्रो महानिति हृदयावर्जनमासीन्मे, न तु पूर्णा भक्तिर्जाता । उल्लङ्घितवर्णा-
श्रमधर्मोऽयमिति शुष्कवैदिकनिन्दायां तु वैरस्यमासीन्मम ॥

॥ पूर्वभागे दशमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

एकादशं प्रकरणम्

अष्टावधानम्—मद्रपुरे

“प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया”

—भारविः

अथ मद्रपुरं गते मयि सुहृदां प्रेरणया त्रिवारमष्टावधानमकरवम् । प्रथमं
'तिरुवल्लिककेणि' हैस्कूल'मण्डपे । महायशाः श्रीनिवासशास्त्रिमहोदयस्तत्त्वा-

ध्यक्षतामवहत् । परीक्षाश्च विश्रुतवैदुष्याः नीलमेघशास्त्रि-हालास्यनाथशास्त्रि-
प्रभृतयः शास्त्रविदः सभां अभूषयन् । समस्यापूरणादयोऽवधानांशः प्रदर्शिताः ।
'मैलापुरे' सभाहृतः पुनस्तत्र अष्टावधानमचालयम् । तत्र मनस्विनां माननीयः वि-
कृष्णस्वाम्यार्यः सरसकवितारतिमज्जनपुरस्सरः बहुशास्त्रविद्वन्दपरीवृतः स्वयमवहत्
सभाध्यक्षताम् । तत्रावधानांशभूतं घण्टाशतकं प्रणेतव्यमिति परीक्षकेण सदसा-
नलोपाख्यानमाख्यातुमन्वयुक्षि । सपदि उपक्रम्य घण्टादशांशेन पद्यानां पञ्चविंशतिं
व्याहृतवति मयि, लेखकेषु यथाह्वेगेन लिखितुमप्रभवत्सु, सभ्येष्वाम्बुचर्चयचकितेषु,
अध्यक्षः 'विरम्यताम् । अलं तावता । अनया धोरण्या घण्टयैकया साधंशतद्वयं पद्यानां
वक्तुं प्रभवति भवानित्यवदातम्' इति प्रहर्षविस्मयवाहिना वचनेन मामभ्यनन्दयत् ॥

(अतः परं आ प्रकरणसमाप्तेः यथाश्रुतं अस्मद्वाक्यैरावेदयामः)

अथ तृतीयमष्टावधानं मद्रपुरे डाक्टर् एम्. डि. कृष्णस्वाम्यार्यस्य गृहे चलितम् ।
तत्र समस्यापूरणादिसामर्थ्यं प्रकाशितम् । सभा च प्रख्यातपाण्डित्यैरलङ्कृता ।
मनीषिकुलमाननीयोऽसमानस्वाधीनकविताविलासः सप्तदशसमावसरप्रबद्धप्रबन्धशतकः
शास्त्रकोविदो बालसरस्वती-भट्टश्रीपदलाञ्छनो नारायणसुदर्शनमहोदय एतदीयाष्टा-
वधानप्रणयनपरीक्षानिकषायमाणः शिरोमणीयमानः सभायाः सहृदयसभास्तारसारङ्ग-
सौमनस्यसमावर्जनपटीयसो निरायासप्रवृत्तस्य सन्प्रसन्नभुवनोत्तरकाव्यामृतधाराधर-
स्यास्य विक्षेपकसमीरणास्त्रप्रयोगैराक्षेपयोगैः सङ्क्षोभदूरं दूरतरविसूत्ररसत्वरसारस्व-
तासारसारं सारवत् पर्येक्षिष्ट ॥

अथावधानांशे घण्टाशतके प्रणीयमाने, सत्वरगतायामपि गाढपदपङ्क्तिवत्कायां
सरलकवितायां चलन्त्यां, क्षिप्रमुक्तानि पद्यानि लिखितुमप्रभवन् लेखकः, यावत्
काव्यकण्ठोऽयमेकैकमपि श्लोकमवोचत् तावन्निरन्तरं 'ततस्ततः' इति अनेनोक्तानि
अलिखित्वैव लिखितमिति ब्रुवन् पुरस्तात्पद्यानि सद्योबध्यमानानि भणितुमेतं प्रैरयत् ।
कथमेकस्य श्लोकस्य कवनकथनसमकालमेव लेखनमपि शक्यमिति सञ्जातवितर्केणाशु-
कविनाऽनेन सभां सम्बोध्य 'लिखितानि पद्यानि लिखितवान् सकृदस्मान् श्रावयतु'
इति अभाणि । तथेति पठितुमारभत लेखकः । हन्त, किमुच्यताम् ! सर्वाणि
पद्यानि तेन पठितानि सद्यः स्वयं कवयितानि, न तु काव्यकण्ठीयानीति काव्यकण्ठस्येव
सभ्यानां च विस्मयमभवत् । नैतद्युक्तमिति सदस्येषु घोषत्सु, बुधजनसम्मानितां
काव्यकण्ठस्य समुन्नतिं अवनमयितुं लेखकः स्वयं कविरयमेवमयतिष्ठ वेति काव्यकण्ठे
च विकल्पमाने, एतादृशसत्वरकवितासर्जनं नासुलभमिति निरूपयितुमिच्छं मया-

ऽऽचरितमिति समाधत्त लेखकः । न स्थाने खल्वनवसरप्रकटनं माननीयस्याप्याशुकविता-
प्रभावस्येति सर्वेऽपि असन्दिग्धमभिप्रयन्ति स्म ॥

आन्ध्रोत्कलमगधमहाराष्ट्रादिविविधविषयभूषाभूतासु विबुधजनगोष्ठीषु बहुधा
अष्टावधानं प्रणीतवताऽनेन न क्वापि कुटिलगतिरीदृक्षा परीक्षा निरीक्षिता । तस्मादस्य
ईदृशोऽनुभवोऽविदितपूर्वोऽभवत् । ऋजु-वक्रमार्गयोः परीक्ष्य-परीक्षकयोरेष सङ्घर्षः
ईषत्कालसन्तापायाकल्पिष्ट । ततः क्रमेणाष्टावधानांशेषु व्यत्यस्ताक्षरलेखनमायातम् ।
अष्टावधानप्रणयनमध्ये व्यवधानेन पद्याक्षरक्रमसङ्घोलेखनाङ्कितस्य पत्रखण्ड-
निविष्टपृथगक्षरस्य अक्षरशः सकृदेव दृष्टश्रुतस्य श्लोकस्य चतुर्णामपि पादानामक्षरेषु
दत्तेषु, व्यत्यासेन अन्तिमाक्षरादारभ्यादिमाक्षरपर्यन्तं लेखने प्रार्वातिष्ठ श्रुतधरः
काव्यकण्ठः । दीर्घमासीत् पद्यं स्रग्धरावृत्तबद्धम् । अस्य श्रुतधरताविश्रुतेरप-
वादायेव न तु परीक्षणाय इति मतिरस्य पूर्वानुभवदृढीकृता समजायत । अन्ते
कथञ्चित् तं सम्यग्धृतं श्लोकं अक्षरशो व्यत्यस्तं लिखित्वा सभायै प्रदर्श्य पुनस्तं
यथापादाक्षरक्रमं चाब्रवीत् । तदिदं पद्यं भवति —

“अप्सां द्रप्सामलिप्सां चिरतरमचरं क्षीरमद्राक्षमिक्षुं
द्राक्षां साक्षादजक्षं मधुरसमधयं द्रागविन्दं मरन्दम् ।
मोक्षामाचाममन्यो मधुरिमगरिमा शङ्कराचार्यवाचां
आचान्तो हन्त किं तैरलमपि च सुधासारसीसारसीम्ना ॥”

तदनु अष्टावधानपरिसमाप्तिसमये अवधानाङ्गभूतं कस्यापि श्लोकस्य व्याख्यानं
कर्तव्यमासीत् । तत्र प्रसक्तं ‘अप्सां द्रप्सां’ इति पद्यमेव व्याख्यायतामित्युक्तोऽसौ
तथैव भवत्विति प्रारभत । तदात्वे पूर्वं घण्टाशतकं प्रणयति अमुष्मिन् यत् कैतवं
आचरितं, यच्चानुप्रासचित्राय कृच्छ्रबद्धं स्रग्धरापद्यमतिदीर्घं परीक्षाव्याजेन अदसीय-
श्रुतधरताप्रख्यापनायैव दत्तम्, तद्वृत्तद्वयं स्वस्यान्तराद्रक्षतायमाणमवेक्षमाणेन ‘तदेव
पद्यं व्याख्यायताम्’ इत्यादिष्टेनामुना इदं मम सुदैवविलसितमित्यमानि । तथैव
पुष्कलदोषदूषितस्य ‘अप्सां द्रप्सां’ पद्यस्य साध्वसाधुपदपदार्थगुणदोषादिविवेचन-
प्रसक्तौ अस्य व्याख्यानवाणीपीयूषवर्षः अदृष्टपूर्वसङ्घटितसङ्घर्षसम्भवव्रणलेश-
विरोपणाय परीक्षासमयसञ्जातदौर्मनस्यनिर्यातिनाय सदस्यजनसौमनस्यसमाराधनाय
चोपपन्नतमोज्यन्तं उपयुक्तः समपद्यत । इह पाठकानां सुधियां तोषणाय दोषाः
केचनोदाह्रियन्ते । शङ्कराचार्यवाङ्मधुरिमा लोकोत्तरसर्वरसातिशायीति विवक्षया

कविः द्रप्सादिरसग्रहणक्रियां अर्थावृत्त्या प्रयुञ्जानः तत्कर्मभूत-आस्वाद्यतमवस्तूनि द्रप्साक्षीरादि-मोचासुधान्तान्यभिधत्ते —

तत्रादौ 'अलिप्सां द्रप्सां अप्सां' इत्याह । अप्सां प्सा भक्षणे इत्यदादेर्धातोः लङि उत्तमपुरुषैकवचनान्तं रूपम्, अपिबम् इत्यर्थः । 'द्रप्सं दधि घनेतरत्' इति अमरः । दध्नो घनेतरभागस्य द्रप्समित्यभिधानं नपुंसकलिङ्गम् । द्रप्सेति स्त्रीलिङ्गं तु चिन्त्यम् । अस्तु वा कथञ्चित् । 'अलिप्सां' इति द्रप्साविशेषणम् ! यस्याः परं लिप्सा न विद्यते सा अनतिशयितलिप्सा द्रप्सा तां अपिबमिति विवक्षायां, अविद्यमाना लिप्सा यस्याः सेति विग्रहवाक्यमसमर्थम् । द्रप्सलाभेच्छा नास्तीत्यविवक्षितविरुद्धार्थे तु समर्थम् । विवक्षितमन्यत् वाचकमन्यदिति सर्वथा अवाचकम् ॥

'क्षीरं चिरतरं अचरम्' क्षीरं दीर्घकालमभक्षयमित्याह । अचरं अभक्षयम्, चरतेः भक्षणार्थेऽपि वर्तनात् । परं तु गोमृगादीनां घासादिभक्षणे चरतेः प्रयोगस्य प्रसिद्धिः, न तु मानुषाणां क्षीरादिपाने । तथाहि, 'गोपो गाश्चारयति' 'सुचिरं हि चरन् सस्यं', 'नष्टा शङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति' (अत्र चरतिर्गमने भक्षणे च) इत्याद्युदाहरणान्यलम् ॥

'इक्षुमद्राक्षम्' अत्र लक्षणया रसालरसज्ञोऽहमिति कवेर्विवक्षा । मुख्यार्थस्येक्षु-दर्शनस्यासम्भवेन बाधे सति हि लक्षणा । इक्षोर्दर्शनस्य सर्वसाधारणतया सम्भवेन मुख्यार्थाबाधे लक्षणाया असिद्धेरसिद्धिविवक्षायाम्नेति बोध्यम् ॥

'द्राक्षां साक्षादजक्षम्' किमिदं द्राक्षायाः साक्षाज्जक्षणम् ? साक्षात् प्रत्यक्षं, जक्षणं च भक्षणम् । सत्येव प्रत्यक्षपरोक्षविभागेन भक्षणस्य द्विप्रकारत्वे साक्षात्पदं अर्थवत्स्यात् । तथाविधाप्रत्यक्षभक्षणस्य मनसाऽप्यग्राह्यतयाऽसत्त्वेन तदनभिज्ञानां मानुषमतीनामयमसम्बद्धप्रलापान्नान्यः प्रतिभायात् ॥

'मधुरसमधयम्' मधुरसं क्षौद्रास्वादं अधयं अपिबमित्याह । अत्र रसस्य ज्ञानगोचरत्वं बोध्यम्, न पुनः पानविषयत्वम् । मधुनो हि पानं सम्भवति । तद्रसो ज्ञायते, न पीयते ॥

'द्रागविन्दं मरन्दम्' द्राक् शैघ्रये । कुत इयं शीघ्रता मरन्दलाभस्य ? पूर्वं अपापप्राशयस्य क्षीरस्य चिरतरप्राशनमुक्तम् । अधुना पातकपेयस्य मरन्दस्य पानं शीघ्रं निर्वर्त्यमिति द्योतनाय वा 'द्राक्' प्रयुक्तम् । तथा च मरन्दपदं मद्यपर्यायतया ग्राह्यम् । तस्मिन् मकरन्दपर्यायतया गृहीते, 'मधुरसमधयं' इत्यत्र मधुपदस्य

मद्यपर्यायितया ग्रहणं दुर्वारम् । मधुमरन्दयोरन्यतरेण मद्येनैव भाव्यम् । अन्यथा पुनरुक्तिरापद्येत । एवमस्य श्लोकस्य कर्ता कविः मद्यपानमदोन्मतः स्यादिति गम्यते । न चेत् को वा काव्यस्वरूपगुणदोषविवेकवान् कविः शान्तप्रसन्ननिर्मदावस्थाया-मीदृशं पद्यं कवयेत् ? पुरस्ताच्च दर्शयिष्यामः पुनरिदं कविमदविलसितम् ॥

‘मोचां आचामम्’ मोचां कदलीं आचामम् अजक्षम् । कदलीकलस्याचमनं प्राह ! नित्यनैमित्तिकशौचकर्मादिषु सङ्कुचितदक्षिणहस्तमध्यधृतानां तीर्थादियवित्त्र-द्रवाणां क्वचित् औषधद्रवाणां वा अल्पप्रमाणानां प्राशनमेव आचमनमिति सत्यां प्रसिद्धौ, फलभक्षणार्थं प्रयुक्ता आचमनक्रिया-इतीदं उपहसनीयतास्पदं भवेदविदुषां, जुगुप्सनीयं शोचनीयं वा स्यात् सहृदयानां सर्वेषाम् ॥

‘सुधासारसीसारसीम्ना अलम्’ ‘सारसी’ इति प्रयुक्तमसाधु । ‘गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च’ इति सूत्रेण सहपूर्वपदरसशब्दाद्भावे व्यञ्जि सारस्यमित्येव साधु स्यात् । डीषा न भाव्यं, कारणाभावात् । औचित्ती-चातुरी-माधुरीत्यादौ उचितादिगुणवचनात् व्यञ्जि परे लोकसिद्धतया भवत्येव डीष् । तस्मादिदं च शब्दानुशासनाज्ञानविलसितमित्यवदातम् ॥

‘आचामं’ ‘आचान्तः’ इति द्विरावृत्तश्चमुधातुः । ‘अविन्दम्’ इत्यत्र अन्याय्यतया लक्षणा आश्रीयते । अन्ये च दोषा इह नोपन्यस्यन्ते विस्तरभिया । एतावतोक्तेनालमपि विरम्यते ॥

श्लोकेऽस्मिन्, द्रवद्रव्यपान-घनवस्तुभक्षण-मनुष्यभोजन-मृगचरण-रसवद्वस्तु-रसज्ञान-तादृशवस्तुदर्शनलाभादिक्रियाविशेषाणां विशेषमदर्शयन् अपश्यन् वा भावसङ्की-चान्नु भाषादारिद्र्यान्नु परकीयरन्धान्वेवलालसापहृतदोषज्ञानान्नु अप्रसन्नसमयविरचन-प्रवृत्तेर्नु शक्तिमान् काव्यज्ञोऽपि कविः मुख्यार्थबाधाभावेऽपि लक्षणामुपजीव्य अपाकृत-व्याकरणनिबन्धनः कथञ्चिद्दोषबाहुल्यदुर्भगां अनुप्रासचित्रपरिधानसुभगां आरचय्य नर्तकीमिव नववाक्यलासिनीं पद्यरूपिणीं प्रहसनपरिषदोपयुक्तां अयुक्तां साधवलङ्कार-कलासम्पन्नसहृदयसामाजिकानां एनां आरादेव दर्शनीयां दुष्कलचित्तलेखां सम्प्रदर्श्य काव्यदोषजिज्ञासुलोकस्य कमप्युपकारं विधत्ते स्म । अलङ्कारशास्त्रीयदोषदर्शन-परिच्छेदोदाहृतानां अनेकेषां दोषाणां इदं पद्यमेकमायतनं भवति । अत्रस्थानामेकेषां तु अत्यन्तविलक्षणतया अलक्षितस्वरूपतया वा अभिधानमेव न दृश्येतालङ्कारशास्त्र-ग्रन्थेषु । परमिदं वक्तव्यम् । दोषप्रदर्शनाय मम्मटादिभिरुदाहृतेषु श्लोकेषु एकैकस्मिन् न दृश्यन्ते बहवो दोषाः । लाघवेनैकश्लोकोदाहरणेन बहुदोषप्रदर्शनं चेदिष्येत, तदाऽस्मादन्यः सुदूरमृग्यः स्यादिति शिवम् ॥

अथावधानसमाप्तौ सदस्यैः सहृदयैः भट्टश्रीनारायणशास्त्रिप्रमुखैः सकृच्छ्रुत-
ग्रहण-असाधारणधारण-तूर्णकवितानिर्माणादि-महनीयसारस्वतसम्पत्तिमस्य प्रशस्य
प्रमाजिततत्कालवैमनस्यविमर्देन रसिकजनोचितसुखान्तसौहार्देन यथार्होपहारैः
सम्मानितः पुनः अरुणाचलं प्रत्यावर्तिष्ट ॥

॥ पूर्वभागे एकादशं प्रकरणम् समाप्तम् ॥

द्वादशं प्रकरणम्

वेलूरवासः

“ पवनः पुरावगाही रथ्यासु वहन् रजस्वलो भवति ”

अरुणाचलात्प्रस्थाय सदारपुत्रस्ततः पञ्चवयोजनदूरे वेलूरपुरे आज्जल-
पाठशालायां* आन्ध्रपण्डितवृत्त्या वत्सरत्रयमवात्सम् । तपोनिरतस्य तन्मे किमपि
विधिविलसितम् । तपो विहाय लोके किञ्चिदवतीर्णं सहकुटुम्बकुक्षिम्भरिता-
चिन्तासमाक्रान्तं आत्मानं लज्जितं शोचनीयं चावेदिषम् ॥

१०६ कलुषितमिव चित्तं पाठशालापदाप्ते-र्न च मम रतिरासीत्पाण्डितो-
जीविकायाम् ॥

विकृतमतिरिवाहं नितवान्पक्षमेकं तदनु मदनुजन्माऽबोधयन्मद्विवेकम् ॥

स हि मे वामेतरबाहुर्मदभीष्टमाबाल्यानुष्ठितचरं तपो न विहातव्यमिति
मदुद्देशं अनुमोदयन् तापसी मे सहजा वृत्तिरेवोत्तमाऽपि तदविरोधेनाध्यापकपदवी
कञ्चित्कालं नेपेति निर्णय मया सहलालोच्य मां प्रोत्साहितवान् † ॥

* ‘मद्रपुर क्रेस्त कालेजि’ देशभाषाध्यापनाध्यक्षस्य रङ्गय्यश्रेष्ठिनः सूचना-
नुरोधेन ‘ऊरीस् कालेजि’ इति पाठशालायाम् ॥

† वेलूरवासे वासिष्ठमुनेर्मन्त्रदीक्षां प्राप्ताः शिष्याः बहवः । तत्र प्रथमगणनीयः
सुब्रह्मण्यशस्त्री (अप्पु) ; तत एकाम्नः (ए० आर० दोरस्वाम्यार्यः) ; सि० वि०
सुब्रह्मण्यार्यः ; ए० आर० पोल्लुस्वाम्यार्यः । अन्ये च बहवो देवतानिर्विशेषमाचार्य-
मनुचेरुः । अनन्तरमागतानां शिष्याणां द्वौ अधुना कीर्तिशेषौ पि० टी० शङ्करशास्त्री ;
सि० वि० सुन्दरेश्वरार्यः । सर्वे शिष्याः ‘नायन’ इति वासिष्ठपादानाहुः । आन्ध्र-
भाषायां तत् पितृप्रेमसूचकं वाचकम् । अधुनाऽपि ‘नायन’ इत्येव कीर्तयन्ति ॥

यथा कथञ्चिदध्यापनवृत्तिमर्जहतैव मयाऽब्दास्त्रयो यापिताः ॥

११० एकस्यां मत्पुरः स्वप्ने रात्रावागत्य भद्रकः ।

चिरात्परिचितः सोऽयमवोचन्मामिदं वचः ॥

१११ 'समाप्ता देहयात्रा मे सावधानो भव स्वयम् ।

इतः परं चलेत्तीव्रं सङ्घस्ते तपसा सह ॥' इति ॥

तत्क्षणमुत्थाय मम प्रियशिष्यमेकाग्रं प्रबोध्य स्वप्नवृत्तमचकथम् । कोऽपि शोकः मामवाधिष्ट । तस्मिन्नेव दिने ब्रह्मज्ञानसमाजाध्यक्षो* निःश्वसितवान् चरमश्वासमिति उत्तरेद्युर्मद्रपुरवार्तापत्रेण विज्ञाय कीदृशमस्य रूपमिति जिज्ञासया तस्य च्छायाचित्रे समानीय निरीक्ष्यमाणे मम सुविज्ञातपूर्वस्थ तदा तदा स्वप्नसमागम-सम्भाषणतोषणस्य चिरन्तनतपस्तच्चिवस्य जननान्तरबन्धोः भद्रकस्यैव तद्रूपमिति निर्विकल्पं विस्पष्टमभवत् । मित्रव्यक्तिस्वरूपनिर्णयसञ्जातेन विस्मयेन पुरातन-तपस्तपस्विवियोगजेन दुःखेन च कञ्चित् कालं कर्तव्यतामतिव्यामोहेनेषद्वचाकुलोऽभवम् ॥

मम पितुर्नेत्रामयनिवारणाय तेन सह लक्ष्मणपुरं गन्तुं निर्णीय प्रयागमगमम् । तत्र 'गङ्गास्नानेन तृप्तोऽस्मि, मा भूदक्षिचिकित्सा' इति पितुर्मतिः परिवृत्ता । तस्माद्गृहं प्रत्यावृत्तयोरावयोः, वत्सं महादेवं महामार्यावातेन व्यथितमवलोक्याहं—

११२ रोगाध्यक्षां शीतलां प्राणवं तां मारीमुग्रां द्वादशश्लोकनुत्था ।

घन्ने तस्मिन्नेव हातुं प्रवृत्ता बालं बाधा स्तोत्रवीर्यं च दृष्टम् ॥

सा स्तुतिरद्य कुतोऽपि नष्टा ॥

कालेन गलता तपोदूरमासीन्मम वृत्तमिति महानजायत निर्वेदः । तस्मिन्नब्दे (प्लवङ्गे) मम जन्मदिवसादुत्तरेद्युः हठादवधूतपाठशालापदः सपदि शिष्यान् दारांश्च आपृच्छ च प्रस्थायारुणाद्रिमध्यगच्छम् । तत्र तपसे स्थलमुत्तमं पृष्टेन पूर्वं मदन्तेवासिना वासुदेवेन मरकतश्यामालयं निर्णीय दर्शितोऽहं तत्र गतवान् । अचिन्तयमेकं दिनं एवम्—'किं निराहारेण मया जपोऽनुष्ठीयेत, उत ध्यानमवलम्ब्य लक्ष्यं भिद्येत' इति । रात्रौ जागरितादपि सत्यतर एष स्वप्नो दृष्टः—

११३ अवारीन्मां घोरं घणघणरणत्ताण्डवभर
द्वितानं भूतानां क्षितिभुवनकम्पं दधदिव ।
विनिद्रावस्थाया अपि बहुतरां सत्यमिव तत्
समद्राक्षं जाग्रन्मतिरहमनिष्टं विसदृशम् ॥

सद्यो जातप्रबोधो भगवतीं देवीमस्तौषम् —

*उक्षराजवाहनस्य जीविताद्गरीयसी पक्षिराजवाहनादिवर्ण्यमानवैभवा ।
केकिलोकचक्रवर्तिवाहनेन पुत्रिणी वारणारिसार्वभौमवाहना गतिर्मम ॥

११४ सर्वदा शिवभक्तस्य तदेयं मदविह्वला ।
शक्तिभक्तिः पदं धातुमारब्धा हृदये मम ॥

प्रभाते भूतव्याकीर्णं नेदं तपोयोग्यं स्थलमिति वासुदेवमुक्त्वा निर्ऋति-
लिङ्गस्थानं अगच्छम् । क्षीरमात्राशनस्तपस्समारभे । पाठशालाविद्यार्थिनां
प्रत्यहमेकः क्षीरमाहारं आनीय मह्यं दत्वा गिरीन्द्रं प्रदक्षिणीकृत्य पाठशालां
प्रत्यगच्छत् । शिवशक्तिलाभोपायभूतकर्तव्यविधिविज्ञानाय परं हृदये प्रणिधाय
मुहूर्तं मया जोषमास्यत । पञ्चाक्षरकोटिजपेन जपकाण्डः समाप्तः । जपान्न
तृप्तिं गतो ध्यानमारभे । तत्रान्तरे कृत्तिकोत्सवसमयः समागतः । सप्तमे
ब्रह्मोत्सवदिने रामलिङ्गशिवाचार्यः शिवालयपूजकः स्वप्नदृष्टो मां उपेत्य, “आचार्य,

११५ भगवान् रथमध्यास्ते रथस्तु न चलत्यथ ।
चलेयमिति स प्राह भवौस्तत्रागतो यदि ॥”

इत्यब्रवीत् । सद्यः समुत्थाय ‘स्वप्नोऽयं सत्यः’ इति जातनिश्चये मयि प्रदक्षिणेन
पुरं गते, अन्नधर्मशालायाः शास्त्रपाठशालायाश्च मध्ये रथः स्थितोऽदर्शि ।
कथञ्चिदाकृष्टेऽप्यचलिते तस्मिन्, तत्रैव तं विसृजुः । देवं नमस्कृत्य ‘भगवन्,
श्रमेण भ्रमाकुलोऽस्मि । विश्रान्तः पुनः प्रभाते समागतः स्याम्’ इत्यनुज्ञान-
याच्ञापुरस्सरमामन्व्य निवृत्तोऽहम् । पुनर्यथोक्तं प्रातरागत्य,

११६ रथं समास्थाय निविष्टमीशं निशाम्य नत्वा तमयाचमेवम् ।
समेतवानस्मि नतोऽस्मि शम्भो प्रभो चलत्वेण रथस्तवेति ॥

*इदं च पद्यमधुना उमासहस्रान्तर्गतम् ॥

तदा होराद्वयमददानश्चलितमसौ रथः सम्पूरितास्मदादिमनोरथश्चलितः
स्वस्थानं अध्यगच्छत् ॥

११७ देवे याऽभूच्छ्रद्धाभरिता भक्तिर्मम सा सुदृढा जाता ।
अद्भुतदृष्टेर्भक्तिपरैवं मानुषबुद्धिर्वृद्धिमुपैति ॥
॥ पूर्वभागे द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

त्रयोदशं प्रकरणम्

श्रीमहर्षिप्रसादः—उमासहस्रम्

“अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
माधुर्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥
..... ।
..... सुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥”

—भारविः

तदाऽहं पुनर्निर्ऋतिलिङ्गमयात्वा यातवान् विश्वनाथार्यगेहम् । देहश्चम-
विनोदाय दिनाहारात्परं तूष्णीं भूत्वा तपोबद्धलक्ष्येण तत्र मया स्थायमानेन
तपश्चर्यायामीषत् संशयार्तं इव चेतो मे चलितं सन्दृष्टम् । “अकरवं वाल्यादारभ्य
शतलक्षजपेन पञ्चाक्षरपुरश्चर्याम् । जप्ताश्च श्रीविद्यादयो मन्त्राः । एकवारा-
शनोपवासादिकृच्छ्रतैरुपासितो भगवान् नाद्यापि प्रसन्नो भवति । न मृषा
भवन्ति शास्त्राणि । कोऽपि स्यान्मम साधनविधाने लोपः ।

११८ अथवा जितवाङ्मयाधिकारे कृतवेदागमशास्त्रसद्विचारे ।
मयि मादृशि वा तपः सुदूरं यदि वर्तेत बत श्रुतं कृतं स्यात् ॥
११९ अथवा विदितं नु नैव सत्यं मम शास्त्रार्थविदोऽपि तद्रहस्यम् ।
इति चिन्तयतो ममान्तरङ्गं निभृतं काऽपि समुज्ज्वलाऽविशद्वीः ॥

इह गिरौ स वसति ब्राह्मणस्वामी । बहोः कालान्मौनमवलम्ब्य तपसि तिष्ठति । भवतु, अधुना साधुना तेन दृष्टेन कृतार्थतां नेष्याम्यात्मानम्” इति व्यचिन्तयम् । जपनिरतः सपदि स्थलं तद्विहायोदतिष्ठम् । स सोमवासरः, कार्तिकशुक्लचतुर्दशीदिवसः । नभोमणेर्नभोमध्याच्चलितस्य चलितं घटिकाद्वयम् । मया शैलमारुह्य बहिर्गुहायाः समुपविष्टो दृष्टो ब्राह्मणस्वामी ॥

१२० वाच्यमं तं मुनिसार्वभौमं विज्ञाय भूमौ प्रणिपातपूर्वम् ।

अपां वपुः शीतलकान्तिपुञ्जं पिपासुनाहं क्षणमीक्षितेन ॥

अरुणाचलक्षेत्रे ते ब्रह्मोत्सवदिवसाः । तेषु ब्राह्मणस्वामिनो वासस्थलमपि जनसङ्कुलं भवेत् । चित्रमेवेदं यत्तस्मिन् दिने तद्विजनमासीत् । अनुकूलं दैवमिति धैर्यं अवलम्ब्योत्साहवान्विनयेन स्वामिनं तमुपासर्पम् । निकटं गत्वा दृष्टमात्रस्य तस्य मौनीन्द्रस्य दक्षिणं चरणं दक्षिणेन हस्तेन वामं वामेनोपसङ्गृह्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्योत्थाय व्यजिज्ञपम् —

१२१ ‘शास्त्रैरधीतैरनपोद्यसारैरथ प्रजप्तैर्मनुभिर्महद्भिः ।

शतैर्व्रतानां समनुष्ठितैर्वा नाद्यापि भर्गो भगवान् प्रसन्नः ॥

१२२ लुप्तं तपः किञ्च विदूषितञ्च तस्य स्वरूपं विदितं न वा नु ।

तस्मात् प्रपन्नोऽस्मि बुधोऽप्यजानन् विज्ञेन्द्र जानन्तमहं भवन्तम् ॥

अनुगृह्यतामयं जनः’ इति । स मुनिपुङ्गव आन्ध्रोऽयं विद्वान् काव्यकण्ठ-गणपतिशास्त्रीति मां विज्ञातवान् । यतोऽत्र द्वित्रेभ्यो वत्सरेभ्यः प्रागुषितोऽहं द्विरद्राक्षं एनम् । शुक्लाम्बरधरश्लोकस्य स्वात्मपरतया मया व्याख्यातं च सोऽस्मार्षीत् । इदं च तेनैव कालान्तरे कथितम् । तदा परितप्तं मां कारुण्यमूर्तिः,

१२३ क्षणादभिज्ञाय जितेन्द्रियाणा-मिन्द्रोऽयमङ्घ्रिद्वयनव्यबन्धुम् ।

सिञ्चन्निमं शीतलवीक्षिताना-मुन्मेषवर्षैरभवन्मुहूर्तम् ॥

ततः—

१२४ आयुषोर्नूतनं काण्ड-मावयोः सम्प्रवर्तयन् ।

मुनेर्वागमृतस्यन्दो मन्दमन्दं विनिस्सृतः ॥

प्रसादितोऽहं द्रविडवाचा, तस्यायमुपदेशवचसः संस्कृतावतारो भवति ।
'अहमहमिति कुत आयातीति विचारयन्नुदयस्थले लीयते, तदेव तपः । जप्यमानस्य
मन्त्रस्य नादः कुत उदेतीति विचारिते, उदयस्थाने लीनं भवेन्मनः । तदेव तपः'
इति । उपदेशोऽयमनन्तरं मया

“अहमिति स्मृतिः क्व नु विभासते । इदमनुस्मरंस्तत्र लीयते ॥”

इति छन्दोबद्धो व्यधायि । गृहीत्वेममुपदेशं तृप्तोऽहं सम्मदभरप्लावितः कतिपय-
घटिकाः तत्र प्रत्यग्रलब्धयोगुरुनाथचरणारविन्दयोः सन्निधान एवासायमास्थाय
ध्यानमुदस्थाम् । तस्मिन्नेव दिने पार्श्ववर्तिपुरुषमुखादस्य 'वेङ्कटराम' इति
पूर्वाश्रमनामधेयमाकर्ण्य सङ्क्षेपरमणीयं 'रमण' इत्यकार्षम् । तथैव परेद्युः
मदन्तरङ्गशिष्येभ्यो लिखितं पत्रम्—

१२५ 'विश्रुतो ब्राह्मणस्वामीत्यरुणाद्रिगुहालयः ।
ममासौ गुरुराङ्जातस्तस्य नाम त्वितःपरम् ॥

१२६ द्रष्टा महान् गुणी चेति महर्षिर्भगवानिति ।
सङ्क्षेपरमणीयेन नाम्ना 'रमण' इत्यपि ॥

१२७ आहूयतामस्मदीयैर्यथाऽहमभणं गुरुम् ।
एवमादिष्टवानस्मि पत्रलेखेन मत्प्रियात् ॥

एवंमूलं भगवान् रमणो महर्षिरिति नामधेयमश्रुता लोकविश्रुतं जयति ।
परं तस्मिन्नेव दिवसे मया महर्षिं स्तुवत्पद्यञ्चकं विरचय्य अनुचरस्य
'पठनिस्वामिनो' हस्ते न्यस्तम् । प्रमादात्तस्य तत् कुतोऽपि नष्टम् । तदानीं
दिनान्ते महर्षेः समक्षं 'पठनिस्वामिनं' अप्राक्षम्—'किमस्ति तपसे स्थलमत्र?'
इति । तन्निशम्य भगवान् महर्षिः स्वयमेव 'अस्त्याम्नगुहा नेदीयसी' इति
वाचमन्वगृह्णात् । पार्श्ववर्ती सद्यो गुहाकीलिकां अयच्छन्मे । अथाम्नगुहां
प्रविष्टस्तत्रोमासहस्रमररचम् ॥

१२८ प्रसादोऽयं मातुर्यदहमलभे सद्गुरुमिति
स्फुरन्ती काचिद्धीः कृतविदमविक्षत् सपदि माम् ।
सहस्रं पद्यानां रचयितुमुभास्तोत्रमुदितं
ममोद्देशं हार्दं दृढमकृत मौनी स भगवान् ॥

तदानीमयमासीन्नियमः—

१२६ पयःपानं रात्र्यामहनि तु ममान्नं मितभुजो
दिनानां विंशत्या स्तुतिपरिसमाप्तिं विदधतः ।
महर्षिश्चासन्नो मुहुरपि गुहामेत्य गुरुरा-
ण्मदन्तर्भूयिष्ठं मदभरमभारं विहितवान् ॥

तदानीं *‘एच्चमा’म्बा प्राहिणोन्मे भोजनन् । एकदा असमये मामसा-
मान्यबुभुक्षाऽऽविक्षत् । तस्मिन्नेव क्षणे एच्चमाम्बायाः पुरस्तात् काचन स्त्री
प्रादुर्भूय,

१३० ‘ध्यायतीव भोजनं स बाधितो बुभुक्षया
संयतो गुहाभुवि स्तवप्रबन्धदीक्षया ।
भोजयित्रि ! भोजनं विधाय तस्य सत्वरं
प्रेष्यतां स पृच्छ्यतां च को विशेष इत्यपि ॥’

इत्युक्त्वाऽन्तरधात् । सा च साधुभक्ता भुक्तं साधयित्वा केनचिद्विद्यार्थिना
द्वारा प्रैषयत् । तृप्तोऽभवं तदालोक्य । ‘को विशेषः?’ इति बालेन पृष्टः
‘क्षुदेव विशेषः’ इत्यभाषे । सेयम्

१३१ पुण्यवतीनां पुण्यवती योगवतीनां भाग्यवती ।
गण्यतमेयं भक्तिमती भुक्तमदान्मे शक्तिमती ॥

यद्यपि यथोद्देशमुमासहस्रविरचनमनुदिनं चलदेवाभवत्, तथाऽपि मम
हस्ताङ्गुलिनखात् परितो व्रणमुद्भूतं विशतिदिवसैर्ग्रन्थसमाप्तेविघ्नकरं संवृत्तम् ।
वृत्तं च तदात्वे किमप्यद्भुतम् ॥

१३२ पुण्यकोटिरिति विश्रुतो भिषक् पत्तनाद्गिरिगुहां समागतः ।
मामवेक्ष्य परिबाधिताङ्गुलिं शस्त्रकर्मसुखितं तदाऽकरोत् ॥

*इयं पतिवियोगात्परं विरक्ता राजयोगसाधने प्रवृत्ता । क्षिप्रं लयसमाधि-
रस्याः वशंवदोऽभवत् । ततो वासिष्ठमुनेर्द्वारा भगवन्महर्षेरनुग्रहं प्राप्य लय-
समाधिमार्गमुज्जित्वा, ज्ञाननिष्ठामवाप्य, अद्यापि रमणभागवतानां अग्रणीररुणा-
चलक्षेत्रमध्यास्ते ॥

१३३ आगत्य कोऽपि पुरुषोऽस्य चिकित्सकस्य
स्वप्ने किलेत्यभगदत् समतीतरात्रौ ।
अद्वेर्गुहामधिवसन्तमुपेत्य साधुं
स्वस्थं विधेहि ननु शस्त्रचिकित्सयेति ॥

१३४ शस्त्रादिनोपकरणेन युतः प्रभाते
शैलेन्द्रभागमदसौ व्यथितं दिदृक्षुः ।
सन्दर्शनान्मम गुरोर्विदितास्मदार्तिः
पुण्यो मदन्तिकमितः स च पुण्यकोटिः ॥

सायमेव स्वस्थाङ्गुलिरभवम् । परं मत्सङ्कल्पातुसारणे विशे दिवसे ग्रन्थं समाप्तिं नेतुं नालमासमित्यभैषम् । शतद्वयाधिकानि पद्यानि रचयितव्यान्यवशिष्टान्यभूवन् । समाप्तः स्तोत्रप्रबन्ध उत्तरेद्युर्देवीसन्निधौ पठिष्यत इति ग्रामान्तरेभ्यस्तत्क्षेत्रप्रान्तीया आगत्य न भवेयुर्विहताशा इत्यासीन्ममाभिमानः । तस्मात् तस्यामेव रात्रौ पूर्तिं निश्चित्य वासुदेवं नारायणघनपाठिनं अन्यानपि त्रीन् लेखकानुपवेश्य मत्पुरस्ताद्रात्रेद्वितीये मुहूर्ते समारभ्यार्धरात्रे समापयम् । भिन्नवृत्तैर्निबद्धानि पद्यानि पञ्चानां लेखकानां लेखनाय पृथक् पादशो न्यगादिषु —

१३५ तत्कालज्वलितगुरुप्रसादलब्धै-रावेशस्फुरितपदैर्यथार्थसिद्धैः ।
सत्पद्यैर्द्विगुणशताधिकैर्निबद्धैः साहस्रैर् कृतिमनयं कृती समाप्तिम् ॥

तावन्तं कालं भगवान् रमणः पार्श्वत उपविष्टः ॥

१३६ निष्ठाभास्थायैव सम्मोलिताक्षः कारुण्यात्मा नित्यमौनी महर्षिः ।
गाढोऽप्यन्तः स्वान्तरङ्गेण कृत्ये मन्निर्वर्त्ये दत्तदृष्टिस्तदाऽभूत् ॥

ग्रन्थे सम्पूर्णे त्विदमुन्मीलितलोचनः प्राह—‘ किं मयोक्तं सर्वं लिखितम् ? ’ इति प्रश्नोऽयमाश्चर्यमजनयत् सर्वेषाम् । भगवान् महर्षिः भक्तवत्सलतया अगाधा-स्तर्ध्यानात् सद्यो निर्गतः बाह्यस्य भुवनस्यान्तरस्य च विशेषमपश्यन् पृच्छत्येवम् । अस्यानुग्रहविशेषादेव प्रेरितो दिव्यावेशो निदानमर्धरात्रान्तरेव ग्रन्थसमापनस्येत्यवबुध्य ‘ अथ किम्, सर्वमनुगृहीतम्, गृहीत्वा ग्रन्थमिदानीं समाप्तवानस्मि । ’ इति प्रतिवचनमयच्छम् । अत एव प्रथमं प्लवङ्गसंवत्सरे निबद्धस्योमासहस्रस्यान्ते लिखितेषु श्लोकेष्वेवमब्रुवम्—

“यदस्य महतः काले पारं यातोऽस्मि कर्मणः ।

अनुग्रहोऽयमाचार्य-रमणस्य महात्मनः ॥” इति ॥

उमासहस्रसमाप्तेः परं चूतगुहातो गिरेरुपरिस्थलानि पर्येक्षिषि ॥

१३७ अध्यवात्सं सप्तझरी-स्थलं त्रीणि दिनान्यहम् ।

शीतलादसुखादस्मा-दधः पुनरवातरम् ॥

॥ पूर्वभागे त्रयोदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

चतुर्दशं प्रकरणम्

अद्भुतानि

“साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाऽखिलसिद्धिः ।”

—नैषधम्

“झडिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ।”

ततो भगवान् महर्षिः शिष्याश्च मया सह मरकतश्यामालयमगमन् । तत्र मासत्रयवास आसीदस्माकम् । तदा शुद्धं प्रतिलेखमुमासहस्रस्य सिद्धमकार्षम् । अवर्धत मे तदात्वे तपोज्वाला । योगशक्तिविलसितानि नवनवानि स्फुटं दृष्टानि । ‘चिरुपाकं कोण्डयार्यः’ न मे श्रुतपूर्वो मामागतो द्रष्टुम् । प्रागेव तस्यागते-रवादिषं महर्षिं पार्श्वगतानन्यांश्च ‘कोऽप्यागच्छति मदर्थम्’ इति । आगते च तस्मिन्नपृच्छं तम् ‘किं भवान् गणपत्युपासकः?’ इति । अभणच्च स. ‘ओं’ इति । ‘किं गुरुर्भवतो वेदाचलार्यः?’ इति मया पृष्ठस्तथेति सोऽज्जवीत् । तत्कालस्फुरितसत्यानि मदीयानि वचनानि । न तानि विदितपूर्वाणि । कोण्डयार्य आह—

१३८ ‘महागणपतेर्मनुं नियमतो जपन् प्रत्यहं

जुहोम्यहमहर्मुखे मखभुजां मुखे पावके ।

गतेऽहनि घृताहुतिज्वलितवीतिहोत्रार्चिषि

व्यलोकिषि नराकृतिं विशदमेव कामप्यहम् ॥

सा च कस्यापि महनीयस्याकृतिरिति जातया स्फूर्त्या ज्वालदृष्टां तां भूतले
‘समवलोकितुं प्रस्थाय तत्तादृशतापसरूपं मृगयमाण इत एत्य स्फुटं तस्यैव पावने
सन्निधौ पश्याम्यात्मानम्’ इति ॥

एवमितरेषामागमनात् पूर्वमेव तद्विदित्वाऽचकथम् । *‘कलमूर’ वेङ्कट-
रामस्यागतिरपि मया दृष्टपूर्वा । यावदावासाम श्यामाम्बिकालये तावत् प्रत्यहं
बहव आसन् भोक्तारो नित्याः आगन्तुकाश्च कदाचित् । सर्वेषामभ्यवहार-
व्यवस्थामकार्षीत्, ‘गम्भीरं’ शेषार्थः स्वयं पाकशालाध्यक्षः । एवम्—

१३६ ईशानदिश्यरुणभूमिधरस्य पादे श्यामाम्बिकालयवरे नगराच्च द्वरे ।
शिष्यैर्नजैश्च गुरुणा च सहावसन्तं मामद्भुतान्यहरहः परितो गतानि ॥

अत्रैव प्राप्तसंस्कारमुमासहस्रमेकदा श्यामाम्बिकासन्निधानेऽपाटिषम् । दृष्टानि
शुभनिमित्तानि । देवीमूर्तेर्दक्षिणपार्श्वतः पुष्पाण्यपातिषुः । रात्रौ घनपाटिनः
स्वप्ने देवी विमानादवतीर्य धवलकलाशोभिता उमासहस्रपद्यानि कानिचित् तं
पठितुं न्ययुङ्क्त । कस्मिन्नपि पद्ये तेन पठितुमारब्धे “न तत्, ‘गणपतये
स्तनघटयोः’ इति पद्यं पठ्यताम् । अत्यन्तमधुरसरलं तत् कोटिमूल्यम् ।”
इत्यवोचि देव्या ॥

१४० तदानीं प्रभाते कदाचित् समस्ते गुरोरस्मदादौ सभक्षं निषण्णे ।
स्पृशच्चारु षोढा ललाटं महर्षेः समालोकि सत्यं स्फुरज्ज्योतिरेकम् ॥

अनेनासाधारणदर्शनेन भगवान् रमणः कार्तिकेयस्यांशतः सञ्जात इति मे
प्रतिभातम् । ततःपरमेव †‘यानायात्र न केकिनां कुलपतिः’ इत्यारभ्य श्लोका-
ष्टकेन महर्षिमस्तौषम् ॥

अरुणाचलादादिपुरं तपसे प्रातिष्ठे । प्रस्थाने महर्षिं वाचमयाचिषम् ।
यद्यपि आत्मान्वेषणं स्वरूपावगतौ पर्यवसन्नं उत्तमा सिद्धिरित्यसंशयम्, तथाऽपि

*अयं चिरकालशिष्यः मन्त्रसाधनद्वारेण देशसेवासामर्थ्यं सम्पादयितुं
वासिष्ठमुपाश्रितः । अधुना श्रीअरविन्दाश्रमवासी । अस्याग्रजोऽपि (के. एस्.
श्रीनिवासरव) वासिष्ठशिष्योऽभवत् ॥

†अधुनेदं रमणचत्वारिंशदन्तर्गतम् ॥

अस्मल्लक्ष्यसिद्धये तन्नालमिति धिया गयाऽभ्यर्थितो भगवान् महर्षिरेवमाह--
तच्छन्दोबद्धमिहोच्यते ।

१४१ “न्यस्यतां भरः सकलजित्वरे । कार्यसत्करे जगदधीश्वरे ॥

१४२ नित्यया धिया निहितया स्वयम् । स्थीयतां त्वया हृदि परात्परे ॥

१४३ भाविनिर्णयप्रभुरसौ पुमान् । कार्यसाधने भवति शक्तिमान् ॥

१४४ भूतभव्यकृद्भुवनभूपतिः । कारयेदयं कुशलकारिणम् ॥

१४५ साध्यमुत्तमं समयतश्चलेत् । माऽस्तु संशयस्तव विदामणे ॥

१४६ हार्दनिष्ठया तव तु शं भवेत् । कार्यमपितं भवतु शंभवे ॥”

प्लवङ्गवत्सरफाल्गुने वासुदेवसहायः *आदिपुरमगमम् । नारायण-
घनपाठिना सह वेङ्कटरामादयश्च तत्र मिलिताः । प्रथमं वेदपाठशालायां ततो
दक्षिणवीथ्यां विघ्नेश्वरदेवालये तस्यामेवान्यत्र पुण्यारामपरीवृते पर्णकुटीरे च
सहपरिजनोऽवात्सम् । अत्रैव प्रथमदिनान्ते त्रिपुरसुन्दरीसन्निधाने कपालिन-
मद्राक्षम् । तेन स्थलवृत्तान्तमावेदितेन मया पद्यान्याशुधारया बहून्यभाणिषत् ।
अगणयं च तं मदीयेषु । तथैव तमब्रवं अपरेद्युः । विनायकालये मयि वसति,
पञ्चापगेशशास्त्रप्रभृतयः समागताः । तैः सह सम्भाषणेषु तन्मनोगतसंशयच्छेद-
कानि वचांसि मन्त्रिर्गतानि श्रुतवतामनुक्तप्रश्नसन्देहानां तेषामाश्चर्यदृष्टिर्मयि
गौरवभरिता समजनि । अत्रैव विनायकालये,

१४७ अष्टादशे तु दिवसे मयि ध्यायति जाग्रति ।

उपविष्टं समद्राक्षं महर्षि पार्श्वतो मम ॥

१४८ सम्भ्रमाद्विस्मयाद्भक्तेः सद्यो मां भक्तमुत्थितम् ।

समुपावेशयन्मस्ते हस्तं न्यस्य गुरुर्मम ॥

तदा शक्तिधारामन्तःशरीराद्वहिश्च क्षरन्तीमवेदिषम् । तस्मिन्नेव काले-
ऽरुणाचले विरूपाक्षगुहामध्युषितस्य महर्षेरनुभवविशेषो मदीयेन सङ्गत इति तन्मुखादेव
श्रुतम् ।

* ‘तिरुवोत्तियूर्’ इति प्रसिद्धमिदं मद्रपुरस्योत्तरप्रान्तीयम् ॥

- १४६ तदा विरूपाक्षगुहालये मे गुरुर्महर्षिर्गुहनिर्विशेषः ।
आरादसामान्यमलोकवृत्तं चचार तच्चित्रमिदं बभूव ॥
- १५० सत्येव तस्मिन् वसतौ गुहायां मरीचिरेका हृदयादुदस्थात् ।
शिरस्सरोजं सरलं गतायां तस्यामसौ पुष्करमुज्जगाम ॥
- १५१ ज्योत्स्नाविधौतेन ततो यतीन्द्रः पथोत्पपात त्रिदशालयानाम् ।
आकर्ण्य शब्दं तिरुवोत्तियूरि-त्यान्नेडितं भूतलमाजगाम ॥
- १५२ पद्भ्यां चरन् दूरतरं स राज-मार्गं मुनीन्द्रः किल पश्चिमेन ।
क्षिप्रं परावृत्य विलोक्य विघ्न-राजालयं कञ्चन सम्प्रविष्टः ॥
- एवमन्यच्च सविस्तरं समयान्तरेषु भगवता महर्षिणैव भणितम् ॥

॥ पूर्वभागे चतुर्दशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

पञ्चदशं प्रकरणम्

रेणुका—चारपरीक्षा

“रूषा निरुद्धोऽपि शिशुः स्तनन्धयो न जातु मातुश्चरणौ जिहासति ॥”

—यामुनाचार्यः

“अक्षोभ्यतैव महतां महत्त्वस्य हि लक्षणम् ॥”

—कथासरित्सागरम्

अथ *मच्छिष्यात् सुब्रह्मण्यशास्त्रितः पत्रमागतम् । तदनुरोधेनाहं गृहं गत्वा
'पडैवीडु' इति प्रसिद्धं कुण्डलीपुरं रेणुकाक्षेत्रं त्रिंशदधिकेन शिष्यवर्गेण सहागच्छम् ।
देवीदर्शनं निर्वर्त्य निवृत्तेषु सर्वेषु शिष्येषु नारायणधनपाठिना सह तत्राहमुषित्वा

*अयं सदारसहोदर आचार्यं सकुटुम्बमसेविष्टः । लोकोत्तरा भक्तिराचार्यं
त्रयाणामप्यमीषाम् । यथा भ्राता कल्याणरामशास्त्री, तथा भार्या सौभाग्यवती
कामाक्षी च अद्वितीयवासिष्ठभक्ता ॥

भगवतो महर्षेरूपदेशानुसारेण कार्यसिद्धये तपस्समाचरम् । तत्रान्तरे मद्रपुरादेकाग्रस्य
 भ्राता हेमस्वामी सन्देशमेकमाहार्षीत् । भदनिष्टकारिणः केचन मदीयशिष्यवर्ग-
 बान्धवाः किंवदन्तीमेतामस्माक्षुः—‘राष्ट्रविप्लवसङ्घमेकं संस्थाप्य बहुभिर्युवभि-
 विद्यार्थिभिरुपाश्रितेन प्रायशः कूटयुक्तिमवलम्ब्य देशाद्देशमटता काव्यकण्ठगणपति-
 शास्त्रिणा तपोव्याजेन विविक्तेषु स्थलेषु सञ्चर्यते । तस्मादधिकारिणामवधानमिष्यतेऽत्र
 विषये ।’ एवमादिजनश्रुतौ वार्तापत्रिकया प्राकाश्यं नीतायां, सर्वत्र राष्ट्रे च राष्ट्रीयो-
 द्यमकोलाहले, किमप्यत्र भवेदेव सत्यमिति विश्वस्य राज्याधिकारिभिरहं रक्षिपुरुषाक्षि-
 गोचरतां नीतेषु गणनीयः संवृत्तः । इदं सर्वमवबुद्ध्य च भगवतीं रेणुकां हृदि प्रणिधाय
 तूष्णीं मुहूर्तमासम् । तदा मदवेक्षणाय रक्षिकार्यालयात् प्रेषितयोः समुज्जिताधिकार-
 परिधानयोर्यात्रिकयोरिव साधारणवेषयोर्ममाविदितं प्रच्छन्नमचिरेणैव मदन्तिकमा-
 गमिष्यमाणयोर्द्वयोराधिकारिकपुरुषयोः, केनापि प्रेरणेन क्षणादुत्थाय देवालयप्राकारं
 परितोऽविरामं परिक्रामता मया रेणुकागीताख्येन आपन्निवारणपटिष्ठेन स्तोत्रेण
 प्रीणिता प्रासदज्जगन्माता ॥

१५३ देव्याः प्रदक्षिणविधानहितानि गीता-

न्यष्टौ च विंशतिमगायमहं विशाङ्कम् ।

एकैकपद्यरचनान्तपरिक्रमान्त-

कालैक्यवृत्तमुदभूद्वरगीतमेवम् ॥

‘सुरशिरश्चरच्चरणरेणुका । जगदधीश्वरी जयति रेणुका ॥’ इत्यारब्धं
 ‘कुण्डलीपुरीमण्डनायिता । गणपतिस्तुता जयति रेणुका ॥’ इति समाप्तं चेदं
 अष्टाविंशतिगीतात्मकं स्तोत्रम् ॥

एवं तस्मिन् भृगुवासरे सायं नूतनरचिते समार्षित नीतमात्रे स्तोत्रे, कुतोऽपि
 रूढौ इव द्वौ पुरुषौ देवीसन्निधाने समुपविश्य किमपि पावनस्तोत्रपारायणं कुर्वतो मम
 पुरः स्थितौ । मया चानुयुक्तौ ‘क्षेत्रं दिदृक्षू’ इत्यब्रूताम् । मया सहार्धरात्रावध्या-
 भाषमाणावध्यात्मविचारणासु प्रदर्शितश्रद्धौ प्रसङ्गवशान्मदीयमुदन्तं मन्मुखादेव
 यथोक्तमवगम्य मद्विषयकसन्देहबन्धादात्मानमामोच्य प्रागेव प्रगेतनप्रतिनिवृत्ति
 निश्चितवन्तौ तत्रैव निशां नेतुमशयिषाताम् । प्रस्थाने मुख्यतरस्तयोरेको विविक्तमाहूय
 मां तथ्यं स्वागमनहेतुं विवृत्य सविनयमाह—‘न भवान् सन्देहास्पदमिति निश्चिता-
 ऽस्मन्मतिः । एवमेव उत्तराधिकारिभ्यस्तथ्यं निवेदयिष्यते । परंतु,

१५४ साधो मा वस भण्डलेऽत्र बहवो गूढप्रचाराः स्पशाः
 क्रूराः केचन सन्ति दुष्टहृत्काः कूटोपजीव्यक्षणाः ।
 दुष्कृत्याभिनिविष्टजीवनभृतः सत्कर्मद्वाराश्च ते
 राजोद्योगबलाधिकारवशतोऽनिष्टं तवातन्वते' ॥ इति ॥

एवं प्रच्छन्नाधिकारिणा हितमुक्तोऽपि देव्याः सन्निधेर्नाचालिषम् । मम पुत्रिकाजनन-
 मङ्गलवातहिरेण भ्रात्रा शिवरामेण पुण्याहवाचनायाहृतोऽहं गृहमेत्य शिशोर्वज्रेश्वरीति
 रेणुकानाम्नामेकं नाम कृत्वा पुण्याहात्परं सत्वरमावर्ते । चत्वारिंशद्विंशैर्देवी प्रसन्ना
 भवेदिति बहुभिर्निदर्शनैरन्तर्वेदनैश्च दृढो महानासीन्मम विश्वासः । तथैव तावन्तं
 कालं कुण्डलीपुर एव व्रतिना मया तपश्चरितम् । चत्वारिंशे दिवसे त्रिधामायामागतायां,

१५५ प्राविक्षं तत्र भक्तिव्रतनियतमतिर्मन्दिरं रेणुकायाः
 पुण्ये यामे द्वितीये चलति समविशं प्राप्य शय्यां मदीयाम् ।
 जाग्रत्स्वप्ने तदानीं मयि भुवि शयिते प्रादुरासीद्विचित्रं
 देहं मे सम्प्रवृद्धं समुदनमदिदं तालवृक्षप्रमाणम् ॥

मदभरितश्चाभवद्देहः ॥

१५६ स्थण्डिले शयितमप्यधुना मे पार्थिवं न विदितं तनुपिण्डम् ।
 अभ्यलक्षि पुरतो वनितंका वचंसा विजितशारदराका ॥

१५७ भूषणैर्नयनहृद्गिरनर्घैस्तेजसा च महता वपुषोऽस्याः ।
 आवृता परिजनैर्बहुसङ्ख्यै रेणुकेति निरणायि मया सा ॥

१५८ स्थातुमप्रभवतोश्चलितुं वा पादयोः सपदि सा मम जान्वोः ।
 आगता समुपविश्य मदम्बा सक्थिभागमकृत व्रणितं मे ॥

१५९ मन्त्रखक्षतविधेः परमासं दिव्यशक्तिलहरीविवशोऽहम् ।
 चेटिकाभिरभितो द्विशताभिर्मातरं परिवृतां समदर्शम् ॥

दर्शनादस्मात्परं जाग्रदपि देवीं चेटिश्चापश्यम् । 'अनुसर मां' इत्यादिष्टस्तां
 अन्वयाम् । आलयस्य पश्चिमे भागे बिल्वतरुमूले वेदिकायां समुपविष्टां तामभि-
 मुखीभूय साञ्जलिबन्धं स्थितोऽहं 'कोऽहं' इत्यपृच्छम् । अवचनैव सा वेदिकातोऽवरुह्य
 प्रदक्षिणेन गच्छन्ती मयाऽनुगम्यमाना एकमुखकुमारालयं प्रविश्य तत्र मूर्तेर्हस्तगतं
 शक्त्यायुधमादाय मम हस्ते न्यधात् । ततोऽप्रदक्षिणेन यान्ती मयाऽप्यनुसृता गर्भगृह-

मेत्यान्तरधात् । प्रबुद्धोऽहं शयितस्थल एवावर्ते । पुनश्च मम देहे तालतस्वदुन्नते
संवृत्ते यथापूर्वं शक्तिधारां वहन्तीमवेदिषम् । पुनश्च पूर्ववद्दर्शनं वृत्तम् । दक्षिणोरौ
व्रणितोऽहम् । द्वितीयपरिक्रमे सा स्वालयमुत्तरेण मण्डपे वेदिकायामुपाविक्षत् ।
भित्तिकामध्यगताल्पसामग्रीनिकेतनात् औषधं किमप्यादाय मे दत्वा 'भुङ्क्ष्व' इत्याह ।
तथैव मां भक्षितवन्तं भगवती कटाक्षयित्वा,

१६० यदा त्वं प्रयतो वत्स तीव्रे तपसि तिष्ठसि ।

तदा दिनानां विंशत्या सिद्धिं ध्रुवमवाप्स्यसि ॥

इत्यन्वग्रहीत् । प्रबोधात्परं ऊर्वोरपश्यं रक्तलाञ्छनरेखाः । त्रिभिदिवसैर्त्रणं च
निश्शेषितम् । अतःपरं मासमेकं तत्रैवोषित्वा गृहमगच्छम् । निरन्तरं विंशतिदिवसाः
तपसे तु नैतावताऽपि कालेन घटिताः ॥

॥ पूर्वभागे पञ्चदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

षोडशं प्रकरणम्

सञ्चारः—मद्रपुरवासः—पश्चिमदिग्गमनम्

“ रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ॥ ”

—शाकुन्तलम्

“ उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ”

अत्रान्तरे पुनर्मम वैरिजनप्रेरिता राजपुरुषबाधा प्रत्यासन्नेति मदीयैः प्रियहित-
कारिभिः स्वल्पकालविदेशवासो निरणायि । तदानीं मदन्तेवासिजनादेकस्मादहितं
मम आगामि श्रुतम् ॥

१६१ आयान्तीमापदं दृष्ट्वा मच्छिष्या गुप्तवेदिनी ।

रात्रौ रहस्यं मामुक्त्वा निवृत्ता सा क्षणात् सती ॥

अप्रियमेतदन्तस्तापमजनयत् । उमासहस्रश्लोकेन तदा पापलोकध्वंसिनीं
केसरिवाहनां दुर्गमस्तौपम्, तां पापप्रध्वंसायाह्वासिषम् ॥

“वैरिगणनिर्दलनखड्गवरपाणे वाससि पदोर्दशनवाससि च शोणे ।

नेत्रमिषपावकविशेषितललाटे पापमखिलं जहि मृगाधिपतिघोटे ॥” इति ॥

अपरेद्युः प्रियजनमन्त्रानुसारेण ‘हम्पी’ प्रस्थितस्य मम मध्येमार्गं समागतेन केनचित्साधुना सह कस्याञ्चिद्धर्मशालायां वसतः, तत्र स्थानिकरक्षिपुरुषाधिकारिणा अस्मत्पूर्ववृत्तं विचारणीयमिति रक्षिकार्यालय एव रात्रिर्नयेति साधुना सहाहं बन्धितः । प्रभाते विचारे प्रवृत्ते, अधिकारिणा आन्ध्रराष्ट्रीयेण कृतानां प्रश्नानां मत्प्रतिवचनानि न केवलं तस्य मामसन्देहास्पदं न्यरूपयन्, अपि तु तमाश्चर्यचकितं च व्यतानिषुः । ‘अपि विदितस्ते काव्यकण्ठगणपतिशास्त्री?’ इति तस्य प्रश्नस्य ‘आम्’ इत्यह-
मभणम् ॥ ततः

१६२ ‘यस्मिन् तपस्सहचरं महितं सुवृत्तं
बाल्ये स्वयं सुकविता वशिताऽवृणाद्यम् ।
आजन्मसिद्धवचसं यमुशन्ति सन्तो
जाने जनं गणपतिं मुनिपुङ्गवं तम् ॥

१६३ यः काव्यकण्ठपदलाञ्छनपण्डितेन्द्रो
यो विश्रुतः श्रुतधरः श्रुतवृत्तकीर्तिः ।
यस्मिन् रता विलसिता बहुधा च वाणी
सोऽहं तवास्मि पुर एव यथापराधी ॥

इति चाबोचम् । सज्जनः सोऽधिकारी बहोः कालान्मां दिदृक्षुर्मदुक्तीराकर्ण्य अप्रतीक्षितमत्सन्दर्शनसम्भवेन आश्चर्यानन्दसङ्कुलेन पश्चात्तापेन व्यथितो मां सप्रणामं क्षमामन्वनाथीत् । तदभ्यर्थनानुरोधेन तेन सह कतिपयरात्रमुषित्वा तस्मै दत्त्वा माङ्ग-
लिकीं मन्त्रदीक्षां यात्रामचालयम् ॥

१६४ ततो विरूपाक्षपुरं समेत्य कालं च कञ्चित्तपसे विलम्ब्य ।
अयासिषं ‘माउलि’सन्निवेशं यं क्षेत्रमौलिं प्रवदन्ति विज्ञाः ॥

१६५ मासत्रयं तत्र निवासयोग्ये समास्थितो ध्यानमवागिवाहम् ।
तत्रास्य मे द्राविडराजयोगी-त्याख्या च विख्यातिमगादगह्णा ॥

एकस्यामत्र रात्रौ वत्सरत्रयवयोरूपिणी भगवती दत्त्वा मे दर्शनं किमपि भावि
रहस्यमाचष्ट । अत्रान्तरे 'वेलूर'पुरे मयि बद्धवैरैरुद्योजितो रक्षिपुरुषाधिकारी
कालमुखं प्रविष्टः ॥

१६६ तस्य दुष्टव्रणार्तस्य दोषिणो दुष्टकर्मणः ।

चिकित्सायां तु शस्त्रेण स तस्य बलितां गतः ॥

अथ गृहमागतो मासमेकमुषित्वा भ्रात्रा शिवरामेण सह सुदूरदक्षिणदेश-
स्थलयात्रां अकार्षम् । पापनाश-भक्तप्रियादिस्थलेषु कञ्चित्कालमवात्सम् । मम
प्रियशिष्याः केचन तत्र मिलिताः । प्रत्यावृत्तौ जम्बुकेश्वरे सुरालयान्तरूपवने रमणीये
भूदेव्यालये मासद्वयवासं अकरवं रामकृष्णविद्यार्थिना शुश्रूषुणा मदन्तेवासिना सहाय-
वानहम् । प्रथमलिखितोमासहस्तपुस्तकं पुरैव रेणुकाक्षेत्रे भूगर्भे लीनं वा कुतोऽपि
नष्टमभूत् । तत्पद्यानि यावच्छक्यं ज्ञप्तिमाणीय उमासप्तशतीं निबध्य अखिलाण्ड-
नायिकासन्निधाने समाप्तिमनयम् । तस्मात् पुनरादिपुरागमने कपालिनमद्राक्षम् ।
तदानीं आदिपुरे सप्ताहदशकवासं पुरातनपवित्रग्रन्थावलोकनेन प्रायः कालो नीतः ।
कपालिनाऽऽहृतेषु ग्रन्थेषु द्वौ सविमर्शं पठितौ । तत्रैकः पुराणानामादिमं विष्णुपुराणम् ।
तन्न केवलं गूढतत्त्वावबोधकम्, प्राचीनचरित्रविज्ञानोपयोगी च समदर्शि । अपरो ग्रन्थः
सायणीयं सामवेदभाष्यम् । इदमेव पुरस्तादृक्संहिताध्ययन-तन्मन्त्रार्थविचारे
प्रवर्तिष्यमाणस्य मे द्वारमभवत् ॥

आदिपुराद्वासुदेवसहायः 'तिरुत्तणी' इति शान्तिगिरिक्षेत्रात् सार्धैकक्रोशदूरे
नदीतीरे कतिपयदिवसान् ध्यानमास्थाय वत्सस्य महादेवस्य उपनयनमहोत्सवाय गृहं
गत्वा, ततोऽरुणाचलमेत्य महर्षेराशिषं प्राप्य पुत्रकस्य ब्रह्मण्यं संस्कारं निरवर्तयम् ।
तत्रान्तरे मनुष्यकारिभिर्मद्रपुरवासिभिरभ्यथितस्तत्र द्वित्राणि प्रवचनान्यकरवम् । ऋक्-
संहितां सम्पूर्णां सस्वरां वेलूरपुर एवाशिक्षे । सावधानं सायणीयं भाष्यं च समा-
लोकितम् । ऋग्वेदप्रतिपादितदेवता अधिकृत्य मम नूतना अन्तर्दृष्टिः प्रतिभाता ।
मन्त्रमहिमदेवतास्वरूप-तत्प्रसादप्राप्तिसाधनादीनि अन्तर्बोधबलाद्विचार्य लघुनिबन्धानि
सूत्राणि रचयितुमुपाक्रमे । महादेवोपनयनात्परं मद्रपुरे भित्तजनप्रार्थनानुरोधेन वासः
कृतः । तदात्वे औपनिषदविचारमारभ्य सूक्ष्मया दृष्ट्या परिशील्योपनिषदुपदिष्टो-
पास्तपद्यारहस्यानि बहून्वध्यगमम् । क्वचित् प्रवचनानि मया कृतानि सावधान-
माकर्ण्य श्रद्धावन्तो मामेकान्ते दिदृक्षव आसन् । तत्र कञ्चन,

१६७ हरिजनं विजने मम सन्निधिं प्रवचनानि निशम्य समागतम् ।
विविदिषापरिचोदितचेतसं दिनतमेनमुपानयमन्तिकम् ॥

१६८ अथ परीक्ष्य विचारधियं जनं जननतः कृतमन्त्यजमप्यहम् ।
बहुरहस्यमवीविदमुत्तमं शमदमादिमतामपि दुर्लभम् ॥

१६९ तदनु सोऽपि जनुनिजमादरा-दकृत दुष्कृतदूरचरं वरम् ।
स्वजनताप्रमुखोऽभवदञ्जसा सुदृढधीरधिरूढपदः कृती ॥

अनभीप्सितो मे मद्रपुरवासः । कथञ्चिदद्यापयं कमपि कालम् ॥

१७० एकमब्दमनयं पुरमध्ये मद्रपुर्यथ तपश्चरणार्थी ।
भार्यया तनुभुवा च समेतो कालटीमुपगतः प्रयतोऽहम् ॥

अत्र हि क्षेत्रे,

१७१ शङ्करस्य जनुषैव पवित्रे विश्रुते गुरुवरस्य महिम्ना ।
आवसाम महिते महनीयैस्ते वयं दश दिनानि चतुर्धा ॥

तत्रास्मासु सुखमावसत्सु स्थलवरे ममावरजो मिलितः । अत्रान्तरे कामपि
विप्रकुमारीं कन्याकुमारीक्षेत्रप्रान्तीयामानीय बलादागतः किल कश्चन स्वर्णकारः ।
स एव अहमिति जनश्रुतिमुत्थाप्य प्रसारयत्सु केषुचिदन्यापवादैकजीवनेषु दुर्जनेषु,
जाया मे तत्क्षेत्रं तत्क्षणमुज्झितुमिच्छन्ती मामचोदयदन्यत्र तपस्स्थलमन्वेष्टुम् ।
विशिष्टं गन्तव्यस्थलमुद्दिश्य तूष्णीं मयि मुहूर्तं ध्यानमास्थिते, रामायणोत्तरकाण्ड-
श्लोकार्धमविक्षन्मे स्मृतिपथम् । तदिदं भवति—‘स घोरं तप आतिष्ठद्गोकर्णे
रघुनन्दन’ इति । अन्यच्च रघुवंशाष्टमसर्गस्थपद्यार्धं चास्मार्षम् । तदिदं पुराणं
पवित्रं क्षेत्रं मङ्गलपुरात्रौक्या प्रयातुं निश्चित्य सर्वे वयं प्रस्थिताः । मङ्गलपुरे
कस्यचिद्विश्रुतस्य धनिकस्य ‘राय’महाशयस्य गृहे महोपचारपुरस्सरं भोजनं आसीद-
स्माकम् । चित्रस्वभावश्चित्तमतिश्चित्तचरितश्चासौ गृहस्थः । यस्य बहुधनव्यय-
शीलस्य महौदार्यात् प्रत्यहमागन्तुकानेकब्राह्मणभोजनरूपं अतिथिपूजनं चलितम् ।
यस्य चित्रोदारप्रकृतिकस्य मुक्तिविषया मतिरपि चित्रा । यदमन्यतासौ प्रतिरात्रं
प्रत्यग्रलब्धां स्त्रियमेकामाराध्य क्रमशो व्यवधानेन वा सहस्रस्त्रीसमाराधने निर्वर्तिते,
मुक्तिर्हस्तगता भवतीति । यस्येदृशचित्रमतेर्मतानुरूपं चाभवच्चरितम् । यत् स
एवाह मत्सन्दर्शनकाले स्वोपभुक्तस्त्रीसङ्ख्या चतुष्षष्ट्युत्तरशतत्रयमेव अभूदिति ॥

कवीश्वरस्तापसो मन्त्रशास्त्रविक्षणोऽहमिति कथञ्चिद्विदितमत्पूर्ववृत्तोऽसौ मन्त्रशास्त्रविषयान् कानप्यपृच्छत् । दत्तप्रतिवचसं मां स पुनराह—‘मम जन्मान्तरसुकृतविशेषपरिपाकात् सद्गुरुप्रसादसौभाग्याद्वा ईश्वरानुग्रहाद्वा कुतोऽपि निमित्तान्ममेदं सुदैवविलसितम् । यदस्मिन् जन्मनि महत्तमं मुक्तिरहस्यं मिलितं मे । नातिस्थूल-सुसम्पुष्टं गात्रं असुलभक्षया समृद्धिश्चेति साधनद्वये मदधीने सत्यपि, कालेनैतावता न सङ्ख्या पूरिता, षट्त्रिंशदुत्तरषट्शतं अनुभोक्तव्यानि सन्ति सहस्र-सङ्ख्यापूर्तये’ इति । श्रुत्वाऽस्य वचनं किमियमवस्था मे जाग्रती उत स्वपन्ती इति चित्तविभ्रमपर्याकुलयेव दृष्ट्या तं निनिमेषमीक्षमाणं मां सर्वसन्देहच्छेदिकां वाचं प्राह—‘गोप्येष्विदं गोप्यं, अत्र मा भूत् विचिकित्सा । ‘सहस्र* दर्शनान्मुक्तिः’ । इतिदिदं रहस्यं, प्रतिजाने, अत्र सर्वा मन्त्रतन्त्रसाधनकथा परि-समाप्यत’ इत्युपसंहृतवान् अश्रुतपूर्वा निजां रहस्यकथाम् । उदारहृदयस्य निकृति-दूरस्यापि विकृतमतेरस्य भाविजन्मसम्पादनीयमानुषोचितसंस्कारस्य वातां विचिन्त्यैवममंसि—‘यदि काऽपि भवेत् भूतदेवता सारमेयजातेरधिष्ठात्री, अयमवतारः स्यादस्याः, नैवं चेदन्ते तस्याः सायुज्यं गच्छत्येवेत्यसंशयम्’ इति ॥

यानव्ययधनं मम ग्रामात् प्रतीक्षमाणः कतिपयदिवसान् विलम्ब्य गोकर्णं प्रास्थिषि । तत्रान्तरे ‘उडुपि’ स्थलं गत्वा ततो नातिदूरे बलभाण्डेश्वराख्ये बलभद्रक्षेत्रे मदन्तेवासिवासुदेवबान्धवैराहूय समादृतोऽहं तत्र साधुव्युत्पन्नानां शास्त्रविदां समाजे तत्प्रार्थनया बहुदर्शनतत्त्वसारानाशुधाराकविताविलासदिदृक्षूणामाराधनायैकया घण्टया पद्यशतकेन सपदि निबद्धेनाभ्यधाम् । तत्र मङ्गलानुष्ठानपद्येष्विदं तृतीयं भवति —

“सङ्कर्षणस्यांशमनन्तशक्तिं अनन्तनामानममुं नमामि ।

रामं तृतीयं रमणीयगात्रं रामानिवासाननपुण्डरीकम् ॥”

इमे चोपसंहारश्लोकाः—

ऋषिभिर्वामदेवाद्यैर्यद्दृष्टं मन्त्रदर्शिभिः ।

तस्य शास्त्रस्य सारोऽयं मया सङ्गृह्य कीर्तितः ॥

अस्माभिः सकलैर्मन्यो भगवान् बादरायणः ।

येनार्थवन्ति सूत्राणि चक्रिरे तत्त्वदर्शिना ॥

स चापि भगवान् मान्यः शङ्करो विदुषां वरः ।

येन भेदमतिर्धूता जीवात्म-परमात्मनोः ॥

मान्यः स यतिराजोऽपि प्रपत्तिर्येन दर्शिता ।

विचार्य सकलं शास्त्रं भक्तानुग्रहकाम्यया ॥

अंशावतारः पवनस्य मान्यो मध्वस्स माध्वीतुलितोक्तियुक्तः ।

यो भेदवादं कथयन् नरेषु सर्वोत्तमत्वं स्वभुवो बभाण ॥

स चापि बल्लभाचार्यो मान्यो बुद्धिमतां वरः ।

शुद्धाद्वैतमतं येन स्थापितं धरणीतले ॥

श्रीकण्ठः स च सम्मान्यः सर्वांगमविशारदः ।

येन शैवमतं भूम्यां योगिश्लाघ्यं प्रवर्तितम् ॥

ब्रह्म दास्येन योगेन ज्ञानेन च मनीषिणः ।

अर्चयन्तश्चिन्तयन्तः प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥

वेदान् सशास्त्रशतकान् सकलान् विचार्य प्राचामृगागमदृशां मतमाददानः ।

क्षेत्रे फणीश्वरकलाजनितस्य पुंसो घण्टाशतं गणपतिः कविराडकार्षीत् ॥

ततः पितुर्वृद्धस्य शुश्रूषार्थं मम भ्राता शिवरामः प्रेषणीयो ग्राममित्यकस्मान्मतिः
उदभूत् । तथैव तं प्रस्थाप्य सदारपुत्रोऽहं गोकर्णं प्रस्थितः । प्रस्थानात्पूर्वं इदं च
किमपि तत्र वृत्तं वक्तव्यम् । नष्टपितृकस्य कस्यापि ब्राह्मणबालस्यानुपनीतस्य
सम्प्राप्तोपनयनवयस्कस्य शोचनीयां दशमवलोक्य तप्तेन चेतसाऽहं बालस्य जननी
भ्रष्टा जातेति हेतोः तं सङ्घाद्वहिष्कृतवद्भिर्वैदिकमन्यैः सह विवादमकार्षम् । अन्ते
जितं च मया ।

१७२ क्रैस्तधर्मं गता माता भ्रष्टस्तस्मात् तनूभवः ।

इति द्विजसमूहेन पातितं द्विजबालकम् ॥

१७३ शास्त्रीयेण विधानेन पुनर्जातिमुपानयम् ।

स योगक्षेमवानद्य मुम्बापुर्यां विराजते ॥

॥ पूर्वभागे षोडशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

गोकर्णगमनम्—तपः—शिष्यः—प्रवचनानि

“अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमोश्वरम् ।

उपवीणयितुं तमभ्यगात् ॥”

—रघुवंशम्

“समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ?”

—कुमारसम्भवम्

“मुखरताऽवसरे हि विराजते”

—भारविः

“कथमपि भुवनेऽस्मिन् तादृशाः सम्भवन्ति”

[अतः परं अस्मद्वाक्यैरेव वासिष्ठवैभवकथा चलति]

अथ मुनीन्द्रो गणपतिः सहधर्मिणीसुताभ्यां समेतः प्रतस्थे ॥

१७४ गतः प्रतीचीनपयोधितीरे क्षेत्रं पुराणप्रथितं पवित्रम् ।

यत्र प्रसन्नो भगवान् महेशो महाबलाख्यः शिवलिङ्गमूर्तिः ॥

तस्य तापसपुङ्गवस्य मङ्गलपुरादग्निनौकया गोकर्णं गतवतः शतक्रोशाधिकदूर-
चलितपोतयानस्य अकृतपूर्वसमुद्रयात्रस्य गात्रं सागरज्वरगोचरं संवृत्तम् । मासात्परं
स्वस्थीभूय भूयसा तपोमहसा मासद्वयमविज्ञातमावासां तत्रैवाकार्षीत् । अथ
नागेश्वरवीथ्यां वेदविद्यापारङ्गतानां अनवद्यसाधुसाहित्यानां स वासोऽस्य क्रमशः
प्रकाशस्य कारणं अभवत् ॥

१७५ उदवसिते वसतिरभूच्छ्रीवेङ्कटरमणपण्डितेन्द्राणाम् ।

यत्र विदुषोऽस्य नासीत् सारस्वतवैभवं गूढम् ॥

शनैः शनैर्गुणग्राहिणस्तत्रत्याः पुण्यपुरुषमेनं शुश्रूषमाणाः श्रमपरिहारवेलां वर्ज-
यित्वा विद्वांसो विद्यार्थिनो नक्तं दिवं शारदाब्जमिव चकोराः चञ्चरीका इव शारदाब्ज-
निकरं सपरिकरमासिषेविरे । तदानीं गोकर्णक्षेत्रपुण्यतीर्थं नाम्ना कोटितीर्थं दक्षिणेन
विश्रुते मन्दिरे,

१७६ कृष्णापुरेऽथ निभृतं निवसन्तमेके
विप्रास्त्वयाचिषत तं विविधाश्च विद्याः ।
दैवज्ञतन्त्रमथ मम्मटसूक्तिमर्मा-
ण्यध्यापयद्विबुधमौलिरमून् विनीतान् ॥

अथ पराशरसंहिताया अतिविस्तृतया मतभेदपर्याकुलतया च विद्यार्थिभिरभ्य-
थितः ज्योतिषसारांशभूतं जातकफलज्ञानसम्पादकं लघुग्रन्थमेकं न्यबध्नात् ॥

१७७ अत्रैवारचयत् सोऽयं होरानिर्णयसङ्ग्रहम् ।
प्राचामाचार्यवर्याणा-माहृत्य मतमेकतः ॥

एवमस्य विविधविलासं वैदुष्यं यावद्गोकर्णमण्डलं व्यानशे । कियच्चिरं
केन वा शक्यते केतकीकुसुमामोदो निवारयितुम् ? तस्मादेकान्तवासाभिमानि
तपोव्यसनी मुनी रमणीयप्रान्तं गोकर्णोपान्ते योजनाध्वरदूरे विजयनमुमामहेश्वर-
मधिवस्तुं निश्चिकाय । तत्र पण्डितेन्द्रेण मुनिना पाकादिसाहाय्यकाय परिजन-
मपेक्षमाणेन निरीक्षितः कोऽपि विंशतिवर्षकल्पो विप्रयुवा । स क्षेत्रवासी
वासिष्ठपादैर्बहुधा दृष्टपूर्वोऽपि अधुनैव स्वमनोरथं शुश्रूषुजनसापेक्षं उमामहेश्वर-
मन्दिरावासं आवेदितः सद्य एव ' सन्नद्धोऽस्मि भवन्तमनुगन्तुम् ' इति तापसेन्द्रमभाषीत् ।
तदाकर्ण्य गणपतिमुनिर्महानुभावोऽस्य शुश्रूषोः स्वाभिमुखं हृदयमालोक्य लोकज्ञ
एवमचिन्तयत्—“ उदारप्रकृतिः सारवानिव लक्ष्यते बालः । प्रस्फुटं चास्य
ब्रह्मवर्चसम् । अनुग्रहास्पदमेवेत्यतं शयम् । परं कथमयं मातापित्वोरभ्यनुजा-
मलब्ध्वा ' एष आगतोऽस्मि ' इति भणति ” इति विचार्य प्राह —

१७८ आवेद्यतां गुरुजनो यदि ते मता मत्-
सेवा नवा, तमनुमान्य मदन्तमेहि ।
वासिष्ठवाचमिति सोऽपि निशम्य साधु-
स्तत्कालयुक्तमभियुक्तमुवाच बालः ॥

१७९ ' भावत्कपादयुगलीभजनाभ्यनुज्ञां
याचे भवन्तमितरोऽत्र तु नाधिकारी ।
कार्यान्तरेषु गुरवो मम शासितारः
सन्त्वोदृशेषु न कदाऽपि ममास्ति नाथः ॥

भगवन्, आश्रितोऽस्मि त्वाम् ।

१८० सर्वथाऽस्मि स्वतन्त्रोऽहं गुरुसेवारतो जनः ।
त्वत्पादपरिचर्यायि सिद्धोऽयमनुगृह्यताम् ॥ '

ततोऽङ्गीकृतस्वात्मपरिचर्याकमाचार्यवर्यमुमामहेश्वरमन्दिरगामिनमनुससारा-
न्तेवासी । गुरुशिष्ययोरुपवनपर्णकुटीरं गन्तव्यं स्थलं गतयोः, देवी विशालाक्षी
सहधर्मिणी गुरोः आगन्तुकं युवानं निभाल्य बालप्रायं सविस्तरमावेदितवृत्तान्ता
आचार्याभिवादनानन्तराचरिताचार्याणीप्रणामं प्रत्यभिवाद्य वात्सल्यभरिता स्वागत-
वचनेनाभ्यनन्दयत् । नाम्ना गणेशशर्मणोऽस्य गुर्वभिवादाने दूरदर्शी गुरुः श्रुत्वा गोत्रं
विश्वामित्र-देवरात-औदल-व्याप्यप्रवरान्वितं आर्षेयगोत्रनाम्ना 'दैवरात' इत्येनं
प्रत्यभिवादाने सम्बोधयति स्म ॥

*पावनाभिजनस्य जन्मना सह सञ्जातवैदिकधर्मप्रतिष्ठालालस्य शंसनीय-
स्ववंशचरितस्य दैवरातस्य तीव्रा विविदिषा शिवङ्करं शीलं नवं वयः साधुवृत्तं च मुने-
रुदारधियो हृदयमाचकृषुरिति नेदमाश्चर्यम् । सेवारूपगुरुनाथसपर्यावकाशलाभाच्चरि-
तार्थमात्मानं मन्यमानः नवोदितहर्षावेशोद्दीपितया शक्त्या निर्व्याजभक्त्या सद्यः
कर्तव्येषु कर्मसु अवतीर्णो गुरुदारवाग्दत्तकर्णोऽभवद्दैवरातः ॥

*अयमेवाधुना विश्रुतो दैवरातः कुलपतिर्गोर्कर्णगोरक्षा-ब्रह्मचर्याश्रमस्य, दौहित्रोऽयं
प्रथमश्रेणीपण्डितानां यशोवपुषां महतां 'होसमन' गणेशशास्त्रमहाशयानाम् । तैः
स्थापितसंस्कृतविद्यावर्धकसङ्घस्यैव नवावतारोऽधुनाऽपि 'संस्कृतविद्यापीठो' विजयते,
यस्याध्यक्षो भवति दैवरातः । अस्य चरित्रेण पृथग्ग्रन्थस्य विपुलस्य विषयेण
भवितव्यम् । अयं मातापितृवर्गीयगुरुजनपुण्यप्रभावातिशयेन 'बाल्यादेव साधु-
स्वभावः प्रशान्तप्रकृतिको विनयशीलः लोकविलक्षणाचारप्रवृत्तिकः साधुविद्वज्जन-
सहवासप्रियः अत्यन्तं विचित्रचरितश्च आसीदिति श्रूयते ।' वासिष्ठदर्शनात् प्रागेवाधीत-
साङ्गकृद्देवः समधिगततैत्तिरीयशाखीय-अध्वर्युवेदश्च आसीत् । वासिष्ठसमागम-
समये संस्कृतविद्यापीठे काव्यादीन्यधीयानोऽभवत् । बाल्य एवास्य द्वादशे वर्षे
गोर्कर्णमागतेभ्यो रामदासमहाराजेभ्यः उज्जयिनीनिवासिभ्यो भक्तिमार्गप्रवर्तकेभ्य
उपदेशो लब्धः । अथ वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां योगनिष्ठानां अनुग्रहात्
हठयोगः साङ्गोऽभ्यस्तोज्जेन । कालेन विश्रुतो विद्वान् योगी वेदविद्याप्रचारव्यसनी

१८१ वासिष्ठपादपरिचारनियन्त्रितात्मा
पाकक्रियादिगृहकृत्यधुरन्धरोऽभूत् ।
बुद्धीन्द्रियाणि निखिलान्यनुजगमुरस्य
हस्ताङ्गि तत्तु गुरुकार्यवशं जगाम ॥

१८२ आचार्यवर्यचरणार्चनदास्यबन्धो-राचारपूतचरितस्य सतां मतस्य ।
आ शैशादागृहसङ्गमगृह्यकस्य तस्यान्तरङ्गमधुनाऽभवदार्यगृह्यम् ॥

अथ प्रत्यहं दैनन्दिनकार्यक्रमनिर्वाहात्परं गुरुचरणानां छायाकार इव सच्छात्रोऽयं ताननुचचार । उमामहेश्वरमन्दिरात् प्रस्थाय मासस्य द्विवारं प्रतिपदोः कृष्णापुरं गत्वा विद्यार्थिनां पण्डितानां च प्रवचनसभामलङ्कृत्य तत्राध्यक्षपदमधिरूढ्य प्रवचन-प्रवृत्तेषु वासिष्ठपादेषु दैवरातोऽपि न केवलं गात्रेण धिया च तानन्वगच्छत् ॥

१८३ शुश्रूषणाद्गुरुवरस्य महान्ति विद्या-
स्थानानि भाविनि सतोऽधिगमिष्यतोऽस्य ।
वासिष्ठपादयुगपुष्करतोऽभिवर्षि-
विज्ञानसारघनतो मुदितोऽन्तरात्मा ॥

अथ नैष्ठिकशिखामणिः सूक्ष्मचक्षुराचार्यो निर्व्यजिशुश्रूषोरकलुषतारुण्यस्य कल्याणीं महतीमायतिं पश्यन्निवाभीप्सन्नध्यात्मनिष्ठाद्वाराणि श्रुत्यन्तप्रतिपादितान्युपा-सनान्युपदेष्टुमुद्घाटयामास ॥

१८४ मुनिवरगुरुदीक्षादर्शिताः सारविद्या
उपनिषदुपदिष्टाः प्राणवैश्वानराद्याः ।
असुकरहठयोगप्रक्रियापूतगात्रं
तमिव मृगयमाणाः प्राप्नुवन्नश्रमेण ॥

सर्वेषां प्रशंसाभाजनं अभवत् । पण्डितमदनमोहनमालवीयादिभिरभिनन्दितः । श्रीक्षेत्र-काशी-केन्द्रविद्यापीठाधिष्ठितैः महामहोपाध्यायप्रमथनाथतर्कभूषण-चित्र-स्वामिशस्त्रिप्रभृतिभिः 'विद्यावाचस्पतिः' इति समुचितोपाधिं ददद्भ्रिमं अधिकृत्य कीर्तितेषु वाक्येष्विदमेकं भवति—“संस्कृतसाहित्ये पुराणे व्याकरणे वेदान्तादिदर्शने चास्य व्युत्पत्तिः सर्वथा च प्रशंसनीया । स ब्राह्मणसंहिताव्याख्यानं च पण्डितधौरेय-स्यास्य शिष्टसम्प्रदायानुमता नवीना काचन व्याख्याशैली सहृदयविवृज्जनानुरञ्ज-नीति सुदृढः खलु नः प्रत्ययः” इति ॥

शिष्येण दारैश्च सह तत्र पावनोपवनमन्दिरे तत्रसा ध्यानेन स्तोत्ररचनेन च कञ्चन कालमशालीदाचार्यः ॥

१८५ विजयनपरमे पुण्यारामे निसर्गमनोहरे
वरपरिसरे तत्रैवोभामहेश्वरमन्दिरे ।
कविकुलपतिः सान्तेवासी सतीसुतसंयुतः
स्तुतिकृतिशतैश्चातुर्मास्यं निनाय मुनीश्वरः ॥

तत्रान्तरे केनापि अनन्ताभिधानेन शास्त्रिणा कर्णाटभाषया शिवोत्कर्षमधिकृत्य महाबलेश्वरदेवालये प्रवचनं कृतम् । तत्र समाहृतः सन्निहितस्तत्त्वविदां वरिष्ठो वासिष्ठो मुनिः सभ्यैरभ्यर्थितो भुवनोत्तरमुत्तरप्रवचनं चकार । तस्मिन्नस्मान्निस्सृता संस्कृतसरस्वती निरर्गलं वहन्ती विश्वतोमुखपाण्डित्यं मुनेरस्य प्रतिभासम्पत्तिं च प्रकाशय सदस्रेषु विस्मयमाधत्ते स्म । तदा ह्यस्य काव्यकण्ठस्य वैभवं बहुधा व्यजृम्भत ॥

१८६ विलक्षणाऽलक्ष्यत वक्तृशक्ति-रलोकसामान्यविधा च मेधा ।
सदस्यसम्मोहविधानचुञ्चुः कण्ठस्त्वनाकर्णितपूर्वनादः ॥

अनेन प्रवचनेनास्य नूतनो दूरप्रसारोऽभवत् प्रकाशः । ततःप्रभृति विद्वांसो विद्यार्थिनश्च विविधाः सन्ततमेनं परिवव्रुः । केषांचिद्रसिकानामाकर्षणचणाऽभूदस्य लोकोत्तरकविता । कार्ताग्निकानामेकेषामस्य दैववित्तन्त्रविज्ञानं समाह्वानधुरन्धरं समपद्यत । भिषजामस्यायुर्वेदपारङ्गमता धन्वन्तरायते स्म । उपासकानां पुनः मन्त्रमूर्तेरस्य तपोवृत्तं महदासीच्छरणम् । वैदिकानामस्य वेदार्थविचारसरणिर्नवनवप्रज्ञोन्मेषशालिनी शालते स्म । शास्त्रविदामितरेषामस्य शास्त्राकरता समाश्रय-भूर्व्यभासिष्ठ । एवं नानागोष्ठ्यः स्वभावतः सरित इव सरित्पतिं वाचस्पतिमेतं प्रपेदिरे ॥

तस्माद्बहूनां सारस्वतरसास्वादिनां गोकर्णवासिनां सदाग्रहलीढप्रार्थनानुरोधेन अधिकारिभ्यो विविधविद्यावितरणोपकाराय पुनर्गोकर्ण एव दीक्षितदत्तात्रेयोपाध्यायानां यागशालायां परिकल्पितं निजावासपुरीकृतत्रान् कृतिजनमुकृतत्रिपाकोऽसौ पुण्य-श्लोकः । तत्रान्तरे स्वदेशात् पितुर्वसानसमयः आसन्न इति तन्नीद्वारा वातया-मागतायां, दैवरातसहायं स्वजनं तत्रैव सुरक्षितं विधाय स्वयमेकाकी शान्तचित्तोऽपि पितृचरणचिन्ताक्रान्तः सन्नद्धो गन्तुम् ॥

१८७ श्रीक्षेत्रगोकर्णनिवासिविप्रा-नामन्त्र्य भान्यान् महनीयवृत्तः ।
स्थातुं समीपे पितुरन्त्यकाले स्वग्रासमेकाग्रमतिर्जगाम ॥

पितुरौर्ध्वदैहिकानन्तरं मद्रपुरद्वारा *सुधन्वादिभिः सह शिष्यैररुणाद्रिं गतो गुरोः भगवतो महर्षेर्दर्शनं कृत्वा पुनर्गोकर्णं प्रत्यगमत् । प्रत्यावृत्तं मुनीन्द्रं श्रीधामान्ते पर्जन्यं पृथिवीव काङ्क्षन्ती पण्डितपरिषत् महतीं निर्वृतिं लेभे । तस्मिन् समये स वैदिकीं गोष्ठीं ऋग्वेदभाष्यमध्यापयत्, विद्यार्थिसमितिं शास्त्राध्यायिनीं च शारीरक-भाष्यम् । तदानीं गोकर्णे बहुसहस्रद्विजातिजनभोजनादिना महता वैभवेन 'उष्णुन्दो'-पोष्यायानां ज्योतिष्टोमक्रतुर्वैदिकमहोत्सवः प्रचलितः । तत्रामन्त्रितः ऋद्धमन्त्र-मर्मविद्गीष्पतिरिवापरः यागशालामहामण्डपे यथायागक्रियान्तरकाललाभं वेदार्थ-प्रकाशकानि निर्जरवाचा प्रवचनानि सरलया रीत्याऽकार्षीत् ॥

१८८ सहस्रसङ्ख्यामतिशिष्यिरे गणाः समागतास्तत्र वितानभूषणम् ।
त्रयोसमुल्लासितसप्ततन्तुजाः पवित्रगन्धा इव पावकार्षिणाम् ॥

१८९ स श्रोत्रियैः श्रौतविधानविज्ञैर्बन्धो बुधानामभिवन्द्यमानः ।
यागस्य गोप्यं परिपृच्छ्यमानस्तत्त्वं समुद्घाटयितुं बभाषे ॥

१९० यथावकाशं सवनान्तरेषु प्रभाषमाणे परिषद्यमुष्मिन् ।
चेतांसि तत्रान्वचरञ्छ्रुतीनां पन्थानमेकेन्द्रियतां गतानि ॥

१९१ सभासदां वैदिकपुङ्गवानां वैतानिकानां च विदां परेषाम् ।
सारांशलाभाच्छ्रुतिचोदनानां जन्मान्यभूवन्निव नूतनानि ॥

१९२ अयं मुनेरश्रुतदृष्टपूर्वो महाजनानन्दभरोऽनुभावः ।
यद्वेदविज्ञानरसावहानां गिरां गतिः संसदमाचर्ष ॥

अस्तु नाम अस्मदाचार्यस्य भगवतो वासिष्ठमुनेः काव्यकण्ठस्य विदुषो यथार्हं धवलं यशः, अभ्यासप्रशिता कवितामत्तल्लिका, गुरुप्रसादलब्धा अध्यात्मनिष्ठा, सहज-सत्त्वं सर्वतोमुखं पाण्डित्यम्, निसर्गसिद्धा वाग्वीर्यसमृद्धिः—तत्तादृशी तदानीं तनगोकर्ण-

*'सुधन्वा' एस्. दोरस्वाम्यार्यान्नापरः । इदं च नाम आचार्यदत्तं तस्मै । अस्मिन्नेव कालेऽयं प्रथमं मन्त्रोपदेशं प्राप्तवान् वासिष्ठपादेभ्यः । इदमेव प्रथममस्थ महर्षिदर्शनम् ॥

प्रान्तवासिनी गुणग्राहिणी सारवती सौजन्यमानाभिमानधना वैदिकी विदुषी परिषत् प्रवचनस्य श्रोत्री सम्प्राप्तेति तु प्रवक्तुरस्य मुकुतपरिपाक एवेत्यत्र का नाम विचिकित्सा ?

तानिमान् ब्राह्मणवंशानधिकृत्यायमितिहासो भवति । कदम्बकुलवर्धनो मयूरवर्मा मण्डलेऽस्मिन् वैदिकधर्मप्रवर्तनाय महाराजो वेदविद्यापारङ्गतान् शिष्ट-सम्प्रदायवेदिनः पङ्क्तिपावनान् बहुयाजिनो ब्राह्मणानत्र स्थापयामास । तथाहि —

१६३ अहिच्छत्राद्विज्ञानं विजयजितदत्तात् स्वगुरवे*

द्विजेन्द्रानानेयीज्जनपदविशेषाज्जनपतिः ।

यतो हव्ये कव्ये विधिविहितभव्याध्वनि रता-

स्ततः ख्याता एते निगमशरणा हव्यकगणाः ॥

तदिदं गोकर्णं, यत्र ब्राह्मण्यं वैदिकधर्मपरायणं कर्मतन्त्रनिष्णातं विख्यातचरम् । अधीतसाङ्गोपाङ्गादिवेदसंहितानां द्विजातिशतानामावासस्थलमिदं पुण्यभूखण्ड-मण्डलम् । अस्मदाचार्यस्य गोकर्णागमनात् प्रागेव समवधारितऋग्वेदभाष्यस्य वेदभक्तस्य ऋङ्मन्त्रार्थविचारविचक्षणस्य कुशाग्रा बुद्धिः ब्राह्मणवाक्यार्थविचारायात्रैव प्रवृत्ता । अत्रैव श्रौतविचारविचक्षणानां कर्मपराणां सम्प्रदायविदां समागमः साहाय्यकमनर्वमकरोदस्य पूर्वतन्त्रविचारप्रवृत्तौ । अत्रैवोत्तरसह्याद्रिप्रान्ते ह्युपक्रान्तं धर्मशास्त्रीयथालोचनम्, यस्य पर्यवसानं उत्तरकाले गोत्रप्रवरनिर्णय-विवाहधर्मसूत्र-पञ्चजनचर्चा-जैमिनीयतर्कवार्त्तिकदिस्त्रग्रन्थरचनेषु दरीदृश्यते । अत्रैवास्थोपान्त्ये वयसि उत्तरसह्याद्रिशिरोभूत'शिरसि'निवासरूपफलस्य दैवरातादिभक्तबृन्दमूलं रूढम् । सर्वथा जीवतो यावज्जीवं सम्प्रति सन्ततं च प्रभावदेहस्य वासिष्ठमुनेर्वैभवं उत्तरसह्याद्रिसम्बद्धं विभ्राजते ॥

॥ पूर्वभागे सप्तदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

अष्टादश प्रकरणम्

मन्दासा—मथुरागमनम्

“ आचारः प्रथमो धर्मः ”

“ को विहन्तुमलमास्थितोदये वासरश्रियमशीतदोधितौ ”

—माघः

अथ गोकर्णात् पितुराब्दिकश्राद्धाय स्वग्रामं सभार्यस्य प्रस्थास्यमानस्याचार्यस्य दर्शनार्थं बहुवर्षशिष्यः सुब्रह्मण्यशास्त्री सभार्यं आजगाम । तेन सह श्वत्सां वज्रेश्वरीं वत्सं महादेवं च सिकन्द्रबादवासाय प्रस्थाप्य, स्वयं च सद्धितीप्रस्तेनैव मार्गेण कुमुदोपलं गतस्तत्र निजाग्रजं पुरस्कृत्य निर्वर्तितप्रथमाब्दिकपितृश्राद्धः उत्कलदेशे भुवनेश्वरं चिरपरिचितं पवित्रं स्थलमाससाद । तत्र सुचरितेन तपसा मासचतुष्कवासश्चलितः । आगते तु तुलामासि भ्रात्रा शिवरामेण सहोषितेन भार्यया च समालोच्य कुलाचारपालनाय श्राद्धकर्मणे सुलभस्वदेशीयब्राह्मणं प्रदेशमागतः ॥

१९४ मा भूतत्र ब्राह्मणो मत्स्यभोजी मातृश्राद्धायेति मत्वा तदानीम् ।

प्रस्थायासौ सद्धितीयानुजन्मा मन्दासामन्तेवसद्राज्यमागात् ॥

तत्र निमन्त्रणायान्ध्रद्राविडब्राह्मणा अदुर्लभाः । परं तत्र सुकरा च वसतिः । यतः,

१९५ योऽभूत् पूर्वं यौवराज्याभिषिक्तः शिष्यो राजा सोऽधुना राजते स्म ।

एतान् दृष्ट्वा हृष्टचित्तो नृपश्री-सत्कारार्हान् सत्कृतान् स व्यतानीत् ॥

वत्सरत्रयकालोऽभवन्मन्दासायामावासः । न तत्र तपस्तीव्रं चलितम् । न वा तत्र निरन्तरोऽभूदासः । पुत्रिकाविवाहाय कञ्चित्कालं कुमुदोपले स्वग्रामे वसति स्म । ततः प्राक् सह भार्यया सह बहुकालशिष्येण वेङ्कटरामेण च काशीं गत्वा मथुरायां प्रचलितायां सनातनधर्मसभायां अद्भुतानि संस्कृतभाषया प्रवचनान्यकार्षीत् पण्डितेन्द्रः । तत्र सभासम्मेलने कन्याविवाहकालनिर्णये विचार्यमाणेऽमन्दाचार्य-स्योत्तरा वाणी निर्णायिका समपद्यत । तथाहि, तत्र प्रथमं पण्डितैः सर्वैर्यथोदी-

च्याचारं उष्णीषशिरोभिः अनुष्णीषशिरसं अदीर्घकुटिलमुक्तकेशं अत एव अननुमत-
सदस्याङ्गणप्रदेशं अवलोक्य सभाध्यक्षो 'दर्भाङ्ग'महाराजाधिराजः कुतोऽपि काव्य-
कण्ठविदुषो विचित्रं वैदुष्यं विदितवानेनं सभाङ्गणमलङ्कृतं तैरेव विद्वत्सदस्यैरा-
ह्वापयामास । सभां तथा प्रवेशितेन बाल्यविवाहमधिकृत्य पण्डितैः क्रियमाणं
निर्णये निहितरुणेन धर्मज्ञेन निजाभिप्रायदाने प्रवचनमकारि ॥

'जन्माष्टमवर्षात् परं रजोदर्शनात् पूर्वं निर्वर्त्यो विवाहः कन्यायाः' इत्यासीत्
सदस्यनिर्णयः । तं परिवर्त्य 'रजोदर्शनात्परं वर्षत्रयात्पूर्वं स्याद्विवाहः' इत्यसाध्यत्
धर्मज्ञ आचार्यः । तस्यां सभायां उच्चयीठमधिरह्योपविष्टानां पण्डितानामेव सङ्ख्या
सहस्रार्धाधिकाऽभवत् । प्रेक्षकाणां त्वयुताधिका । प्रवचनं नाभवद्दीर्घम् । घटिका-
र्धविरकालेन वक्तव्यं पूर्वपक्षमुत्तरपक्षं च विवेचनेन समाहृत्य सरलया रीत्या
अनितरसामान्याभिः मतिमज्जनमान्याभिः शास्त्रयुक्तिभिस्त्वा यथापरिवर्तितं कन्या-
विवाहकालनिर्णयं सभास्तारान् विबुधाननुमानयामास । अश्रुतपूर्वयाऽस्य भारत्या
विवित्रेनास्य वैदुष्येण च विलासवान् परितो विसारिप्रभोऽस्यानुभावः समावर्ज्यं सभां
तां आश्चर्यचकितां चकार ॥

अथास्मिन् पूर्वं प्रदर्शितताटस्थ्याः पण्डिताः शिरस्त्रशोभमानशिरसः अन्तस्समु-
ज्ज्वलशिरसोऽस्यावासस्थानमाजग्मुः । एकशो द्विशस्त्रिशः सङ्घशो वा सम्भूयाग-
तानामेके स्वप्रणीतग्रन्थानां सम्मतिपत्राणि प्रार्थयामासुः । स्वाभ्युदयाय प्रशंसा-
पत्राण्यपरे । एतमनुचरितुमनुज्ञामयाचन्त केचन । अन्ये पुनर्वर्षिष्ठाः शास्त्रीय-
विचारकुशला अस्थ अभिनन्दनार्थमाययुः । इतरे पुनरस्याशिषोऽभ्यर्थयमानाः
सभासम्मेलनसमयं यावत् परिचरुः । ततश्च सभासम्मेलनकालेष्वन्यनुत्तरा वाण्येव
प्रमाणमभवत् सर्वेषाम् । सनातनधर्मसभासम्मेलनात्परं तत्र प्रचलितसाहित्यपरिषद-
ध्यक्षैर्महाभोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिमहाशयैरस्य भुवनोत्तरं साहित्यं विज्ञाय
सादरमभिनन्दितः तैः कार्यान्तरवशात् अन्यत्र गच्छद्भिः परिषदश्चालनाय तदध्यक्षतां
वोढुमभ्यर्थितः परिषदाऽप्येककण्ठयाऽऽनुमोदितः साहित्यपरिषदग्रासनमलञ्चकार ॥

॥ पूर्वभागे अष्टादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

एकोनविंशं प्रकरणम्

मन्दासा—महेन्द्रगिरिः

“महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपासते ॥”

—महाभारत—उद्योगपर्व

“शूराणां च तपस्विनां च परमां काष्ठामधिष्ठास्तुभि-
स्तेजोभिर्भगवानसौ भृगुपतिर्दिष्टाऽद्य दर्शयते ॥”

—मुरारिः

“शय्या शाल्लमात्तनं शुचिशिला सद्य द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ॥”

—नागानन्दम्

ततः सह दारैरनुचरेण च प्रयागमागत्य त्रिवेणीस्तानात्परं मन्दासां प्रत्यावृत्तं
विशिष्टवृत्तमेतं राजा यथार्हसत्कारैरादृत्य पुनस्तत्र वासाय व्यवस्थामचीकरत् । तत्र
वसतस्तस्य सहकुटुम्बस्य नासीत् तपोवार्ता । नलसंवत्सरान्त्यमासेषु समागतो
दैवरातः । गुरुचरणेभ्यो वर्षत्रयविप्रयोगतप्तस्य तस्याधुना सम्मदवर्षसमयः
समायातः । स हि गुरुगृहकृत्यधुरन्धराणामग्रगण्यः, अद्वितीयः क्रियादाक्ष्ये । काले
गलति, तदात्वे शिवरात्रिरागता । यात्रिकास्तदर्थं पर्वतशिखरोपान्त्यशिवालयं गत्वा
वत्सरस्यैकदा तत्र देवपूजां निर्वर्तयेयुः । स एष पुराणप्रसिद्धो गिरिः—

१९६ अत्र स्थितः पञ्चसहस्रपाद-समुन्नतः शैलवरो महेन्द्रः ।

यस्योत्तमाङ्गार्चितसन्निधानो भर्गोऽस्ति गोकर्णपराभिधानः ॥

तथा हि, रामायणे भारते च जामदग्न्यावासगिरिरयमुल्लिख्यते —

१९७ तपःस्थलं क्षत्रवध्व्रतस्य रामस्य शम्भोः सुतवत्प्रियस्य ।

नारीतनुर्यस्य मता जनित्री निकृत्तमस्ता निखिलस्य माता ॥

पर्वतशिखरे शिवरात्रिः शिवपूजया नेतव्येति दैवरातीयमाशयमनुमोदयन् स्वयं
च सदारस्तेन सह यात्रामकर्षीत् ॥

१९८ क्रोशार्धावरद्वरं भूमीतलतो महेन्द्रगिरिभृङ्गम् ।

आरोहणमार्गेण तु गव्यूतित्रयगम्यमुत्तुङ्गम् ॥

भार्या दैवरातसहायां राजमन्त्रिपरिकल्पित'डोली'यानगमनां अग्रे प्रस्थाप्य स्वयं राजमन्त्रिणा सह पादचारेण कृतवानारोहणमाचार्यः । महता कोलाहलेन यात्रिकाणां भजनजयघोषादिना रुद्राध्यायपुरस्कृतरुद्राभिषेकेण महोत्सवे समाप्ते, परेद्यवि सर्वे च यात्रिका निवृत्ताः । दैवरात आचार्यश्चोभावेव पर्वताग्रे विजने तपस्तप्तुं स्थितौ । अत्र आलये महादेवस्य गोकर्णेश्वर इति नाम । पश्चिमोदधितीरे पुराणप्रसिद्धे गोकर्णे गोकर्णिकारं शिवलिङ्गम् । अत्र महेन्द्रे गोकर्णिकारं छिद्रमेव गोकर्णेश्वरः कीर्त्यते । अत एव वासिष्ठपादैरयं दहरगोकर्णेश्वर इति निरूपितम् ॥

यात्रोत्सवान्ते निर्भक्षिकमभवद्देवालयसन्निधानम् । तदिदमावासस्थानमभूत् तयोः तपस्यतोर्गुहशिष्ययोः* ॥

१६६ गोकर्णनाथदहरालयसम्मुखीनं नारायणायतनमावरणेन रिवतम् ।

एकस्य यत्र शयनासनयोजनस्य नालं स्थलं तदुभयोरभवन्निवासः ॥

कृच्छ्रवासः कृच्छ्रजीवनं च । तथा हि,

२०० छायासमृद्धिमभितो दधतां तरूणां शाखाकरंस्समुदयो वरणायते स्म ।
अम्भोदविभ्रमजशीतलशोकराणा-मूढमा तयोस्तनुगतो बलितां
गतोऽभूत् ॥

नैतन्मात्रम्,

२०१ व्याघ्रादितो विचरतो विपिने दिनेऽपि

रक्षाविधौ शिशिरमारुतबाधतोऽपि ।

मध्ये महेन्द्रशिखरालययोरजल-

मस्थाप्यताग्निशरणं विजने शरण्यम् ॥

अल्पोऽपि दुराहरस्तथोरभ्यवहारः

२०२ त्रिकोशद्वारमनयोर्वसतेरधस्ता-दुर्वीधरान्तरवनान्तकृताधिवासः ।

ग्रामाधिकारपुरुषो नृपतेर्निदेशा-न्निष्ठावतोरशनसाधनमाजहार ॥

*“ भगवतः परशुरामस्य दर्शनार्थं तपश्चरणम् ” इति दैवरातदिनचर्यापुस्तके दृश्यते ॥

दुर्वारद्वारोहणप्रापणीयेन अतिमितप्रमाणेन निःस्नेहव्यञ्जनशर्करामिष्टेन अयथेष्टगोधूमपिष्टेन दिनचतुष्टयाभ्यन्तरैकवारोपाहूतेन भेषजकल्पप्रमाणेन गोक्षीरेण निरन्तराक्षामक्षमाधरप्रस्रवणनीरेण च देहं धारयमाणेन धीरतरेणापि तेन तापसद्वयेन तत्र मासात्परमावस्तुमप्रभवता चरताऽपि दुश्चरं तपो वपुर्निमित्तं ततो निवृत्ति-
निरणायि ॥

॥ पूर्वभागे एकोनविंशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

विंशं प्रकरणम्

पुनरुणाचलप्रस्थानम्—रमणगीता—महाविद्याप्रवचनादि

“उष्णत्वमग्न्यातपसम्प्रयोगा-च्छैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ।”

—रघुवंशम्

“विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।

प्रवर्तते नाकृतपुण्यकर्मणां प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥”

—भारविः

पिङ्गलसंवत्सरज्येष्ठमासारम्भे कञ्चित्कालं स्वगुरोर्महर्षेस्सन्निधिमधिवस्तु-
माचार्यः सदारपुत्रशिष्यो मन्दासाराज्यादरुणाचलं प्रतस्थे । मार्गे प्रागेवान्ध्र-
सभासम्मेलनोत्सवाय आन्ध्रनायकैः सादरमाहूतः स्वयमेक एव व्यच्छिदत् प्रयाणम् ।
कीर्तिशेषस्य नरसिंहेश्वरशर्मण आध्यक्ष्ये सभायां स्वाराज्यनिर्णये प्रेर्यमाणे, स्वाभिप्राया-
वेदनाय प्रार्थितः सभया निर्भयं बभाषे । इदमेवास्य प्रथमं राजकीयविषयकं प्रवचनम् ।
अथ तत्रैव कीर्तिशेषस्य टि. आर्. रामचन्द्रार्यमहोदयस्याध्यक्षतायां मिलिता वर्णाश्रम-
धर्मपरिषत् । तत्र वेदशास्त्रसम्प्रदायानुसरणेन वैदिकसनातनधर्मः शक्यः परि-
पालयितुं नान्यथेति परिषदोऽभवदभिप्रायः । तस्मिन्निर्णये विचार्यमाणे,
स्वीयमाशयमेवमाहस्मदाचार्यः—‘वेदशास्त्रसम्प्रदायाः प्रमाणमित्याह । नेह
द्वन्द्वसभासः, वेदाः शास्त्राणि सम्प्रदायाश्च प्रमाणमिति मा भूद्विग्रहवाक्यम् । वेदमूलानि
शास्त्राणि वेदशास्त्राणि तेषां सम्प्रदाया इति षष्ठीतत्पुरुषसभास आश्रयणीयः ।

द्वन्द्वसमासाश्रयणे सम्प्रदायानां पृथक्प्रामाण्यापत्तौ सिद्धायां, देशतो भिद्यमानानां कालतः सन्ततं परिवर्तमानानां तेषां प्रामाण्यं अयुक्तप्रतिष्ठं अविवेकग्राह्यं च भवेत् । षष्ठीसमासाश्रयणे तु वेदशास्त्रीयसम्प्रदायानां कालदेशकृतानेकभेदानामपि प्रामाण्यं वेदशास्त्रेष्वेव सुप्रतिष्ठं मतिमज्जनग्राह्यं च भवेत्' इति सहेतुकं शास्त्र-विदा वेदाभिमानिना काव्यकण्ठेन निरूपितं ऐककण्ठ्येन समयः सामोदमङ्गीकृतम् ॥

अथ मद्रपुरे भार्यादिस्वजनैः सह निजगृहे स्वल्पकालवासाय सुधन्वनाऽर्थितः साधुजनबन्धुराचार्यः द्वित्राणि दिनान्युषित्वा सर्वैः सह स्वशिष्यस्य मद्रपुरप्रान्तीयस्य वासस्थलं आदिपुरं गतस्तत्र बहूनां शिष्यजनबन्धूनां नूतनशिष्याणां प्रार्थनानुरोधेन तेभ्यस्तत्तदर्हमन्त्रदीक्षां प्रायच्छत् । पूर्वमेव वेदमन्त्रोपदेशं प्राप्तवता सुधन्वना अत्रैव तान्त्रिकमन्त्रोपदेशः प्राप्तः ॥

२०३ सुधन्वनेऽत्र मातङ्गिं सर्वाभ्युदयगामिने ।

देवीमुच्छिष्टचाण्डाली-मदात्सर्ववशङ्करीम् ॥

२०४ कतिपयदिवसान् सुखानुषित्वा सहचरबन्धुजनैः सशिष्यवर्गः ।
सुविमलचरितैर्वृतो गतोऽसौ पुनरपि मद्रपुरे सुधन्वनेहम् ॥

अथारुणाचलं गत्वा गुरोश्चरणयुगलमासेव्य, तत्रैव गिरौ गुरुसन्निधानान्ना-
तिदूरे वस्तुमचिचिन्तत् ॥

२०५ स्कन्दाश्रमान्ते स्वगुरोर्महर्षेः स्थातुं सदारः पदयोर्भुजिष्यः ।

काङ्क्षन् विरूपाक्षगुहां वसत्यै तद्द्वारबन्धाद्विनिवृत्त आसीत् ॥

अपरिष्कृता वासानर्हा चूतगृहेति विरूपाक्षगुहामध्यासितुं गतवतेऽस्मै
'सदारोऽयमागत' इति हेतोर्गुहपालननिशुक्तेन भिक्षुणा गुहाकुञ्चिका नादायि ।
इमं च परीवादमसहमानादस्मादपमानप्रमार्जिका क्रोधबाणी छन्दोबद्धा निस्तसार-

*"अद्य क्रोधं विमोक्षयामि खाण्डवेऽग्निमिवाजुनः ।

भुवने प्राणिभिः पूर्णं परितोऽपि च विस्तृते ॥

सलिलं क्षिपतश्चापि धुन्वतश्चापि पर्वतात् ।

यथेन्द्रस्य तथेशस्य पुत्रस्य सम वै महः ॥"

*रथो भूमिसङ्केतः । तस्मात् प्राणिविनिष्टिं विना फलिता तापसवागिति प्राहुः ॥

ततः शान्तचित्तो विरूपाक्षगुह्यवेदिकायां निर्वर्तितभोजनः तदन्तिकस्थतिन्त्रिणी-
तहमूले समुपविष्टो वृष्टिविरहातिरेक-सन्तप्यमान-महीरुहादि-मानवान्त-जीववर्गा
उपस्थितोपसर्गा यथाकथञ्चित् प्रकृत्या धारयमाणभूतसर्गा धरणिमवधाय तप्तेन
मनसा तापक्षेन्द्रोऽयमिन्द्रं मरुत्पतिं माधुच्छन्दसेन * ऋद्धमन्त्रेण स्तुवन्नेकाग्रध्यानेन
प्रार्थनेन प्रसादयामास। तस्यां तमिस्रायां महता वर्षेण वृषां पर्जन्यात्मना
प्रार्थनानुरोधेन प्रत्युत्तरं ददानः प्रासदत्। तत्र घोरेणाशनिपातेन क्षेत्रस्थो
विदाह्य भस्मसात्कृतः। ततो भार्यामन्यत्र प्रेषितवता स्वयं स्कन्दाश्रमे श्रीमहर्षेरन्ते
वसता दशमहाविद्यासूत्राणि विरचय्य पुरे प्रवचनान्यकारिषत्। अरुणाचलक्षेत्रे
बहुवर्षवासिना शेषाद्रिस्वामिना उन्मत्तायमानेन महापुरुषेण सर्वेषु प्रवचनेषु
सन्निहितवता प्रवचनसमाप्तौ श्रोतृजनसम्माननलाञ्छनं महाजनदत्तं वित्तं प्रवक्तु-
र्हस्तयोः समर्पितम् ॥

एतस्मिन्नेव काले बहुभिः पृच्छकैः क्षिप्तानां प्रश्नानां महर्षेः प्रतिप्रवचनानि
तत्रैव प्रश्नप्रत्युत्तरसमयेषु सन्निहितः श्लोकरूपेणारचय्याचार्यो रमणगीताख्यमुप-
निबन्धं निर्ममे। त्रिचतुरेभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं अरुणाचलशास्त्रिभिः सह स्वस्य
चलिते संवादे निर्णयवाक्यदानाय प्रार्थितेन श्रीमहर्षिणोपन्यस्तं उपासनप्राधान्यं
प्रथमाध्यायविषयतया निवेशितं गीतानिबन्धकृता। भगवतोऽनधीतसंस्कृतगिरो
महर्षेः स्वतो हृदयादुद्गतो 'हृदयकुहर' इति श्लोको द्वितीयाध्यायविषयतयोपन्यस्तः।
स्वशिष्याणामन्येषां च प्रश्नान् तत्प्रत्युत्तराणि च पृथग्ध्यायेषु संक्षिप्तवानाचार्यो
ग्रन्थकृत्। पुंसामिव स्त्रीणामप्यधिकारः संन्यासे, मुक्तपुरुषदेहः सुरालय इति
रमणगीतानुशासनानुसारेण श्रीमहर्षिमातुः समाधिसम्पन्नायाः शरीरस्यान्ते समाधिः
परिकल्पितः ॥

तामिमां श्रीरमणगीतामधिकृत्य प्रकाशाख्यायामस्मद्व्याख्यायामिमे श्लोका
उदाहृताः—

“एवमध्यात्मकामानां पाकभेदानुसारतः।

रोचना रुचिभिन्नानां सामरस्यपरिप्लुता ॥

महर्षिणोपदिष्टेयं नित्यमात्मनि तिष्ठता।

अध्यात्मदृष्ट्या सन्दोहं सन्देहानां व्यपोहता ॥

श्लोकानां त्रिशतैर्वाण्या गैर्वाण्या कविकुञ्जरः ।

अष्टादशभिरध्यायैर्गीतामेतां निबद्धवान् ॥ ” इत्यादि ॥

श्रीरमणगीताप्रबन्धस्य सामग्रीभूतेषु प्रश्नप्रतिवचनेषु व्यवहितदिवसेषु प्रचलत्सु, मध्ये रमणानन्दनिलयाख्यसभायास्त्रिदिवसनिर्वर्त्ये वार्षिकोत्सवे समायाते, आचार्येण अध्यक्षतां वहता उत्सवसमापनप्रवचनं “तपो”ऽधिकृत्याकारि । तत्रात्मनो बहुवर्षशिष्याणामेकस्य वाग्मीति विख्यातस्य विदुषः सभासु प्रवचनान्य-श्रुतवानधुना श्रोतुकामः शिष्यवत्सलः मद्रपुरात् तस्मिन् वार्षिकोत्सवे प्रवक्तृणामेकं विगणय्य सभाकार्यनिर्वाहकैः आह्वापयामास । तथैव समागतस्य प्रवक्तुः शिष्यस्य प्रवचने चलति, तदुक्तीः सूत्ररूपेण स्वयमग्रथ्नात्* ॥

*द्राविड्या शिष्यस्योपन्यासः । गैर्वाण्या सूत्रितमाचार्येण । तल्लिखित-मुपलब्धमिह प्रकाश्यते । “प्राणः” प्रवचनविषयः १८-८-१९१७ क्री. श. । आह प्रवक्ता—सप्ता चाष्टौ च प्राणास्तथैकादश श्रुतिषु गीताः । उत्पन्नाः । श्रेष्ठश्चोत्पन्नो गीतः । अनुत्पन्नः शाश्वतश्चोक्तः । सर्वत्र चास्ति प्राणश्चलन-लिङ्गात् । स्थावरेषु मनस्तु नास्तीति वदन्ति प्राणसहितेष्वपि । श्वासं प्राणं मन्यन्ते बाह्याः । ऊष्मा चानिर्वाच्यः शक्तिविशेषः । सोऽणुः । तं विना नेन्द्रियाणि चेष्टन्ते । इन्द्रियाणि च तद्विशेषत्वात् प्राणानाम् । पूर्वत्वात् ज्येष्ठः । इतरेषां भावाभावौ तद्भावाभावाभ्याम् । प्राणव्यापारो यदि नाडीषु विषमः सर्वेन्द्रियाण्युपहन्तुं शक्नुयात् । क्रियाशक्तिः प्राणः । ज्ञानशक्तिर्मनो लोकस्य व्यवहृतिः । एकस्यस्यापि शरीरे व्याप्तिर्दीपवत् प्राणस्य । शरीरं मनश्च प्राणोऽयं शास्ति गत्या । गतिः प्राणस्य स्वरूपम् । गतिः शक्तिरित्यनर्थान्तरम् । प्राण उत्पन्नो मुख्य इत्याचार्याः । बिम्बग्राही मुख्यः प्राणः स्फूर्तिस्थानं वा ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूप आत्मा श्रूयते । प्राणस्य मुख्या वृत्तिरनुभूतिः । सकृच्छ्रवणमेके अनुभूतिसाधनम्; तच्च साध्यम् । मनःप्राणशरीराणि परस्परयात्तानि । संस्कृतः प्राणः शुद्धः शुद्धये । स यदि नानुभवति मनो न प्रभवति । जीवः स्वेच्छया न गच्छति परम् । परस्तु जीवानुद्धर्तुं प्रयतते । आवृत्तिरतः प्राणशुद्धये ॥

तथा परेद्यवि आचार्यस्योपसंहारप्रवचनं शिष्योऽप्यसुसूत्रत्* । प्रवक्तृणां प्रवचनेषु गुणदोषविमर्शपुरस्तराणि सारभूतानि कान्यपि वाक्यानि अध्यक्षमुखान्निर्गन्तव्यानीति हि सम्प्रदायः । शिष्यस्य प्रवचनमधिकृत्य सामोदं प्रशंसत्सु सभ्येषु किं ब्रूयादध्यक्ष इत्युदीक्षमाणेषु, उचितज्ञ आचार्य आसनादुत्थाय कतिपयैः पदैः स्वाभिप्रायं

मुख्यप्राणस्य स्वरूपं परां शक्तिं विद्यात् सिद्धये । ईश्वरस्य तपोऽनुत्पन्नः प्राणः (तत् प्रथमं रूपम्) । भूतसारो मुख्यः प्राणः (तत् द्वितीयं रूपम्) । तद्वृत्तिरूपा अन्ये प्राणाः (तत् तृतीयं रूपम्) ॥

मुख्यप्राणस्य ईश्वरतपोभूतेन प्राणेनैक्ये सायुज्यम् । सा मुक्तिर्व्यतिरेकतः । सा सम्पदन्वयतः । अस्यां हि सिद्धौ मन्त्रदृष्टिर्भवति—

“यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ।

कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र मामभृतं कृधि ॥”

—पात्रमान्यो मन्त्रः

*आचार्यस्य द्वाविड्या प्रवचनं शिष्येण सूत्रितम् । गणपतेराचार्यस्य “तपः” १६-८-१६१७ क्री. श. । जीवब्रह्मादयो विषया उपन्यस्ताः । बहवो विषया विचारिताः । शिष्टं वदति वासिष्ठः । साधनं तपः तैत्तिरीये भृगूक्तिः । अभ्यस्तं तपसः साधनत्वं तत्र । अन्यास्वपि श्रुतिषु दृश्यते । एतदेव योग इति पतञ्जलिः । अर्थान्तरेषु जपादिषु तपश्शब्दः । न तत्र समन्वयः । औपनिषदं तप इह प्रकृतम् । तप आलोचने इति धातोः निष्पत्तिः । तपो हि दुरतिक्रमम् । येन सर्वं प्राप्यम् । न केवलं ब्रह्मप्राप्तिः, लोकसिद्धयोऽपि । आलोचनं नाम आत्मनाड्यां एकस्यामेव वृत्तेर्गोपनम् । अन्यत्र देहेऽपि विक्षेपो न स्यात् । विस्मृतान्वेषणकालीनमालोचनं तप एव भवति । विच्छित्तिराहित्येनालोचनं तपः । तपसा निरुपाधिकं गम्यम् । सङ्कल्पेषु विषयग्रहणम् । अतस्तपसो विरलभावः । विषयग्रहणेन घनीभावो जडता । आलोचनेन बुद्धिः सूक्ष्मा भवति । कव्यादीनां

आविष्कृत्य सभां सन्तुष्टिसम्मिश्रविस्मयवशंवदां व्यतानीत् । गम्भीरमाह—
 “प्रवक्ता मदन्तेवासी ‘मम प्रवचने दोषा मदीयाः, गुणास्तु मदाचार्यस्य’ इत्याह ।
 नेह सन्ति दोषाः, सन्ति तु गुणाः । तान् न प्रभवामि वक्तुम् । आत्मानमेव
 स्तुतवानहं मा भूवम् । गुणाः सर्वे आचार्यस्येति ह्याह” इति ॥

॥ पूर्वभागे विंशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तप एव शरणम् । अत एव वाल्मीकिः ‘तप’ इत्यारम्भे । आलोचनस्य तपसः
 स्थिरीकरणाय लक्ष्याणि औपनिषदान्युपदिश्यन्ते ॥

१. संवर्गविद्या—सद्युक्त्वा रैक्वः शकटस्याधः स्थितः । अविदितोऽस्य
 महिमा । अस्य जानश्रुतेश्च संवादः । संवर्गविद्योपदेशः । प्राणगत्यन्ववेक्षणा-
 न्मथनम् । मथनात् कुम्भकम् । कुम्भकाच्छक्तेर्निधानम् । अन्यथा विक्षेपः ।
 मूलस्थानं हृदयम् । अत्र सूक्ष्मनाडीप्रवेशः । शिरसि स्थूलनाडीप्रवेशः । रोग-
 निवृत्तिरमृतप्राप्तिश्च सूक्ष्मनाड्या । तया ‘अहं ब्रह्म’ इत्यनुभवः स्यान्न तु
 जल्पनम् । ‘साधनं गृहणीयात् । न पाषाणवद्भवेत् । श्रीमहर्षेः ‘हृदयकुहर’-
 श्लोके चिन्वतेत्यनेन आलोचनमेवोपदिष्टम् ॥

२. उपकोसलविद्या—जाबालस्य त्रयाणामग्नीनां प्रसादालोकज्ञानम् ।
 आचार्यमुखादक्षिपुरुषविद्यया स्वरूपप्रतिष्ठा । द्रष्टृत्वसामान्यादक्षिसूर्ययोरेकत्वम् ।
 अन्तरक्षि दक्षिणम् ; बाह्यमक्षि सव्यमिति रहस्यम् ॥

३. वैश्वानरविद्या—छन्दोगानां श्रुतिः । अभिविमान आत्मा उपासितव्यः ।
 अहमहमिति स्फुरन्नेष राजेव मुख्यः । एषा अहङ्कृतिर्हृदयान्निर्गच्छति । अस्यां
 हृदयाच्छिरः प्रविष्टायां ब्रह्माण्डसम्बन्धः स्थूलं ज्ञानं च । तस्माल्लीना स्यादहं-
 वृत्तिर्हृदये । महर्षिश्लोके मज्जतेत्यत्र वृत्तेर्लयोऽभिप्रेतः । छान्दोग्येऽतः परमेव
 पञ्चाग्निविद्योपदिष्टा । पञ्चप्राणानां प्रति पूर्वत्वादहंवृत्तेः ॥

प्राणो दृष्टिरहंवृत्तिश्चेति त्रीण्युपासनान्युक्तानि ॥

एकविंशं प्रकरणम्

सिकन्द्रावादतः प्रस्थानम् (प्रबोधः)

“किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥”

—शाकुन्तलम्

अथ नवरात्रात्परं कुण्डलीपुरं रेणुकाक्षेत्रमेत्य षण्मासानुवास । मन्दासा-
महेन्द्रगिरितः स्वात्मना सहागत्य एतावन्तं कालं सहोषित्वा समनुष्ठितगुरुकुल-
कैङ्कर्याय दैवराताय जन्मभुवं श्रीक्षेत्रगोकर्णं प्रतिगन्तुमनुमतिं वित्तीयं स्वयं सदारः
कुमारोद्वाहादिकुटुम्बकृत्याय कुमुदोपलं जगाम । तथा गतवत्स्त्रिचतुरेष्वब्देषु
गतेष्वपि न अश्रूयत कोऽपि वार्ताविशेषः । मद्रपुरप्रान्तीयैराचार्यचरणयोरपिता-
न्तर्वृत्तिभिरन्तेवासिभिः परिदूयमानमनोभिरेकदा रौद्रिसंवत्सरापगमे वृत्तान्तोऽय-
मलम्भि—‘केनापि विषमज्वरेण प्रायेण प्राणहरेण पीडितेनाचार्येण जीवसङ्कटदशामति-
क्रान्तेन तदानीमेव स्वस्थतोन्मुखेनाभूयत’ इति । उदन्तमेतं विदित्वा आदिपुरवासी
तच्छिष्यः ‘दिष्ट्या सजीवोऽद्यास्मत्प्राणानां प्राण आचार्यः’ इति मद्रपुरात् प्रस्थाय
सिकन्द्रावादनगरे शिष्यश्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिणोऽगारे समाश्रितजनानुग्रहनिधिं गुरुचरण-
सन्निधिमध्यगच्छद्दुर्मतिसंवत्सरारम्भे । गुरुशिष्ययोर्बहोः कालात् समागतयोः सा निशा
दिवसायते स्म । अर्धरात्रे शयनादुत्थाय समुपविष्ट आचार्यः स्वीयमतीतकति-
पयाब्दचरितमुपन्यस्य ‘उपरागमुक्तमिवात्मानं पश्याम्यद्य, एष आगतोऽस्मि तपसे
गुरुसन्निधिमरुणाचले’ इत्युक्त्वा छन्दोबद्धया वाण्या स्वात्माभिमानिनं गणपतिं
देवमेवं सम्बोध्याब्रवीत्—

“घोरं करोमि न तपो यदि तेऽपराधः किं प्रेरणं न कृतवानसि रुद्रसूनु ।

सम्प्रेरितश्च भवता यदि नाचरेयं सम्प्रेरणस्य तव का गजवक्त्र शक्तिः ॥”

[अयं च श्लोकः कालान्तरे हेरम्बोपस्थाने निवेशितः चतुर्थखण्डचतुर्थश्लोकः ।
तदनु त्रीन् श्लोकानगायत् । तेऽपि हेरम्बोपस्थाने निवेशिताः] त इमे भवन्ति ॥

“किं बृंहितानि कुरुषे कलुषेण भग्ने भग्ने महाविपदि देव निजे विवर्ते ।

निद्रामि चेद्वरद बोधय हस्तघाताद्-गच्छामि चेदपथमाशु निवर्तयस्व ॥”

“वेषस्तवायमपरो यदि देव नाट्य-मारभ्यतां तदुचितं किमुपैषि मौनम् ।
एतां प्रभो यवनिकामपसारयन्तु साक्षाद्गणास्तव कुतः क्रियते विलम्बः ॥”

“एतत्तमो नयनशक्तिहरं गुहायां मार्गं रुणद्धि न विलोकितुमस्मि शक्तः ।
स्नेहोऽस्ति काचन दशाऽस्ति विभो कटाक्ष-ज्योतिर्लवं सद्य देहि पुरो ब्रजेयम् ॥”

आचार्यसन्निधिमधिवसत आगन्तुकस्य शिष्यस्य यथाभिमतसन्देशप्रापणेन
तन्मित्रे मद्रपुरात् सुधन्वनि चागत्य मिलिते “पुनर्यथापूर्वमरुणाचलमेष्यामि
सत्वरम्” इत्युक्त्वा स्वल्पकालविलम्बेन तथैवाकरोत् तपोधनः ॥

॥ पूर्वभागे एकविंशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

द्वाविंशं प्रकरणम्

अरुणाचलवासः—योगशक्तिविलासः

“व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रति तिष्ठति”

—तैत्तिरीयोपनिषत्-१ प्रश्नः

दुर्मतिसंवत्सरान्ते अरुणाचले दीर्घकालवासायाचार्यः सदारः सिकन्द्राबादतः
प्रस्थित आदिपुरमाजगाम । तत्र सबन्धुवर्गैश्चिरन्तनशिष्यैर्दम्पती देवतानिर्विशेषं
सत्कृतौ तेभ्यो दिवसद्वयसन्निधानदानेन प्रतिपादितनित्यस्मरणीयमहोत्सवौ मद्रपुरं
गत्वा सुधन्वनो भवने राजोपचारपूजितौ मासमेकमेकक्षणमिव नीत्वा गन्तव्यं
स्थलं गुरोः श्रीमहर्षेः सन्निधिमध्यगच्छताम् । मद्रपुरे वसत्येव तदात्वे महतो-
त्साहेन आवेशविशेषेण च प्रेर्यमाणः बहूनि योगरहस्थानि अनुग्रहबलाद्ग्राह्यमाणः
अयत्नतोऽभितः प्रसरता निजतेजसा अस्मदादीन् कामपि योगलहरीमनुभावयन
स्वीयां दशां किञ्चिदुल्लिखितवानाचार्यः । तदुक्तीः छन्दोबद्धया भाषया ब्रूमः—

२०६ “प्राणायामादिमार्गेण योगं नाभ्यस्तवानहम् ।

गुरुदैवकटाक्षेण प्राप्तमेतदसंशयम् ॥”

इमां दशमधिकृत्यान्यदा प्राह—

२०७ 'उल्लासः कुण्डलिन्याः प्रकटपरिसरोऽलक्ष्यतान्त्रं हिवां
विद्यानामाविरासीत् परिकरपटलो योगसम्बन्धिनीनाम् ।
पश्चादन्यच्छरीरं किमपि समुदितं नेतृवन्मे गरीयो
गात्रं सर्वं पवित्रं सुखमजनि कृतं चर्चया चन्दनस्य ॥'

अथारुणाचलमागतो गुरुचरणसन्निधौर्लब्धाशीर्भगवन्महर्षिरमणचरणैरेवाध्युषित-
पूर्वा उमासहस्रोदयस्थलीं आम्रगुहामविक्षत् तपोधनस्तपरेः । तपतोऽङ्गतया प्रथमं
स्तोत्रप्रबन्धमुमासहस्रं संस्कृत्य, नवं निबन्धं इन्द्राणीसप्तशतीमारभ्य विशत्या
दिनानां समाप्तिं अनैषीत् तापसः कविराट् । यद्यपि मार्गे मद्रपुर एवोपक्रान्तो-
ऽपूर्वोऽस्थं योगसाधनविलासः, तथाऽपि अरुणाचले चूतगुहायां पादन्यासादारभ्य
महोज्ज्वलप्रतापमभवत् तपः । निरर्गला शक्तिलहरी शरीरे । निद्राजागरणयोर्विशेष-
मदर्शयन्ती मुनेरस्यान्तवृत्तिः स्वानुरूपदेहचर्यालक्षणा द्वित्वानन्तिकस्थानन्तेवासिनो
विस्मितानीषत्साध्वसस्पृष्टानकार्षीत् । प्रत्यहमेकवारमात्रगुहातः स्कन्दाश्रमं
गुरुचरणवन्दनार्थमयासीद्वासिष्ठः । एकदा तदा गन्तुमशक्तो निजां स्थितिमा-
वेदयत् पत्रखण्डमेकं महर्षिसन्निधेः प्रेषितवान् । अन्यदा आचार्य इदमधिकृत्यास्मान-
ब्रवीदित्थम् । तच्छन्दोबद्धया वाण्या ब्रूमः—

२०८ 'अन्तर्गृहेव कुहरं शिरसो निखातं
स्वच्छाप्रमोदलहरी लसिता वहन्ती ।
उन्मादिनी तदनु काऽपि दशाऽऽविशन्मां
नाशक्नुवं च गुरुसन्निधिमप्युपेतुम् ॥'

इति । परेद्यपि स्वयमेव कथञ्चिद्गुरोराश्रमं गत्वा दर्शयितव्यं दर्शयित्वा
वक्तव्यं व्यजिज्ञपत् । दयार्द्रदृष्टिर्भगवान् महर्षिः सादरं सर्वं निभाल्य स्वहस्तकमलेन
शिरःप्रदेशं अभिमृश्य प्रीत्याऽभाषीत् । तदिदं आचार्यैर्नैवोक्तं पद्यैरुदाहरामः—

२०९ 'बादां तैलोपक्रमः साधुकार्यः पूर्वं स्नानादेकदैवोत्तमाङ्गे ।
एरण्डीयं त्वर्प्यतां मस्तमध्ये मा भूद्धीरित्यब्रवीन्मां महर्षिः ॥'

२१० "तस्यां रात्रौ चलन्त्यामखिलमपि वपुः कोऽपि तापो व्यधाक्षीत्
प्राभूवं नापि सोढुं विषमदमिव तं तीव्रमुग्रप्रसारम् ।
नासीच्छक्यं धरिण्यां न्यसितुमपि शिरः पार्श्वतो वाऽपि शेतुं
दष्टं लूताशतैर्वा परशुहृतिशतैर्भिन्नवन्मस्तमासीत् ॥"

एवं दुर्भरवेदनावसाने त्विदं वृत्तम्—

२११ “भिन्ने शीर्ष्णः कपाले श्रुतियुगविवरायोजनेनाध्वना मे
स्पष्टोऽभूद्भेदनस्य ध्वनिरपि विगतस्तत्र धूमश्च दृष्टः ।
दूरे जाया गुहायास्सपदि सदुहिता सर्वमक्षिष्ट वृत्तं
शुश्रूषुः कोण्डयार्थस्त्वजनि मम वपुर्धारणालम्बदण्डः ॥”

अस्मिन् समये बहून् दिवसान् शुश्रूषणाय सन्निहितस्य *कृष्णस्वामिनो
मुखात् अस्माभिर्वहु सविस्तरं श्रुतम् ॥

शीर्षकपालभेदात्परं दशदिनानि सूक्ष्मतो विनिर्गतोऽयं योगज्वलनकेतुः ।
तावता शान्तस्तापः । शक्तिहरी सुभराऽभवत् । विषज्वालाकथा समाप्ता ।
सौम्यामृतधारा समारब्धा । आननमन्यादृशमजायत । दर्शनं विशिष्टं विलक्षण-
मभ्यलक्षि । कपालभेदात्परं मुनीन्द्रस्यास्य चतुर्दशवत्सरजीवयात्मासु यावद्देहपातं
कोऽपि बाष्पवायुरिव शक्तिविशेषः अनवरतं मस्तकादुपरि आकाशाच्छिरोद्वारेणान्तः
प्रविश्य यातायातविहारं श्वासवदातन्वानो विलसति स्म ॥

एवमीदृशीं दशां स्वीया अनुभूतीश्चाविष्कुर्वन्ति बहूनि पद्यानि निबध्य
योगनिष्ठः तदानीं संस्क्रियमाणे स्तोत्रप्रबन्धे न्यवेशयदुमासहस्रे । तथा हि—

“यातायातविहारे मातस्तस्मिन् भवत्युपाधिस्ते ।

आरभ्य मस्तकस्थलमामूलाधारमस्थिपञ्जरिका ॥”

—उमासहस्रम् १-४-६

“नभसः शीर्षद्वारा प्रवहन्तीं य इह विग्रहे शक्तिम् ।

अनुसन्दधाति नित्यं कृतिनस्तस्येतरैरलं योगैः ॥”

—उमासहस्रम् १-४-८

इत्यादीन्युमासहस्रे द्रष्टव्यानि ॥

तथैव तापाधिकथे प्राणसन्देहदशां सूचयन्ति पद्यानि, “कण्ठनिरुद्धे भूरि-

*अयं के. आर्. कृष्णस्वाम्यार्यः (कळमूर, किट्टाजी) १९०८ संवत्सरा-
दारभ्य वासिष्ठशिष्यः । वृत्त्या न्यायवादी अधुना अरुणाचलक्षेत्रवासी,
भगवन्महर्षिचरणाराधकः । कलमूरवेङ्कटरामस्य पितृव्यपुत्रः ॥

विषाणौ” (उमासहस्रम् ५-१-१६), “कोऽपि सहस्रैरेष मुखानाम्” (उमासहस्रम् ५-१-८) इत्यादीनि भवन्ति। एवं शक्तेः स्वागतं ब्रुवति पञ्चदशे स्तवके, मदकरीं शक्तिं स्तुवति सप्तदशे, अष्टादशे कुण्डलिनीसमुल्लासकीर्तने च, एतत्कालिक-स्वीयानुभवमूलानि श्लोकजालानि नूतनवद्धानि न्यविविक्षत् स्तुतिबन्धे। जीवत एवास्य कपालभेदः सर्वेषां विस्मयमावहति स्म। इममधिकृत्य तैत्तिरीयश्रुति-मुदाहरन्नस्मदाचार्यः प्रसक्तान् योगशक्तिमहिमानः सरहस्यान् नैष्ठिकेभ्यः शिष्येभ्यः आचष्ट ॥

जीवतो योगिनः शीर्षकपालभेदस्य ‘व्यपोह्य शीर्षकपाले’ इति तैत्तिरीयश्रुतिः प्रथमा साक्षिणी। इदमेव तत्त्वं मूलं भवति तस्याचारस्य यमनुसृत्य मृतस्य तुरीयाश्रमिकशरीरस्य खननात्पूर्वं शिरो नारिकेलैर्भिद्यते। योगिषु कुण्डलिनी प्रबुद्धा सुषुम्नायां वहन्ती शरीरमनाश्रित्य शीर्षकपालं भित्त्वा निर्गत्य बहिर्ब्रह्माण्डशक्त्या युक्ता बाह्याभ्यन्तरयोर्गतायातविहारेण विलसतीत्याचार्यस्य स्वानुभूतिं सूचयतां श्लोकानामेकं प्रचण्डचण्डीस्तवकादिहोदाहरामः—

“तव च्छिन्नं शीर्षं विदुरखिलधात्र्यागमविदो
मनुष्याणां मस्ते बहुलतपसा यद्विदलिते।
सुषुम्नायां नाड्यां तनुकरणसम्पर्करहिता
बहिःशक्त्या युक्ता विगतचिरनिद्रा विलसति॥”

—उमासहस्रम् ७-३-२१

एवं शिरोग्रन्थिभेदादक्षममाणक्षुरकर्मशिरसा अनुक्षणवर्धमानतपसा तापसेन्द्रेण शिरोव्रतेन भवितव्यमभवत्। तथा भूतलस्पर्शमसहमानयोः पादयोः रक्षायै पादुकापरिग्रहोऽपरिहार्यस्समभवत्। समाप्ते चोमासहस्रसंस्कारे सकृत् क्षेत्रालय-मेत्य अपीतकुचाम्बिकासन्निधौ पञ्चसहस्रपठनं निर्वर्त्य ततः परमेव इन्द्राणीसप्त-शतीमुपाक्रमिष्ट। ग्रीष्मसमये सप्तशतीं प्रणयति भक्ताग्रगण्ये गणपतिमुनौ प्रत्यहमकालिकी विद्युत्परम्परा सायं सायं आत्मानमिन्द्राण्याः सान्निध्यसूचिकां तदधिलोकविभूतिभूतां अचिन्त्यविचित्रवर्गाकारविलासां बहुक्षणप्रभां अदीदृशत्। जडतत्त्वविचारसंस्कृतमतीनां विमर्शरसिकानामत्र विद्युद्दर्शने न किमप्यद्भुतं स्फुरेदिति सत्यम्। तपोनिष्ठस्यासाधारणप्रभावस्य अस्य त्विदं दिव्यं चक्षु-रुन्मेषयत् साक्षादैवदर्शनमेवाभूदिति तस्यान्तिकस्थानां तदन्तेवासिनामवदातम्॥

सप्तशतीसमाप्ता दारैः सह शिष्यैश्च कुण्डलीपुरं रेणुकाक्षेत्रं गत्वा देवी-

सन्निधाने समग्रां कृतिमपाठीत्सिद्धकविः । पठनसमये देवी प्रत्यक्षमस्य स्तोत्र-
माकर्ण्य प्रासददिति कोऽप्यनुभवविशेषः श्रोतृणामस्मदादीनां अन्तरङ्गेषु बहिर्गन्निष्वपि
स्पष्टोऽभवद्वितीयां यावज्जीवं स्मरणीयवैभवमभवत् ॥

इन्द्राणीसप्तशतीविरचने चलति चूतगुहायां, स्कन्दाश्रमे भगवतः श्रीरमणस्य
महर्षेर्जनयित्री सुन्दराम्बिका जीवयात्मा परिसमाप्य परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेण अवतिष्ठते स्म । तच्छरीरसंस्कारविषये विचार्यमाणे, भगवन्महर्षिभक्ताग्र-
गण्येन गणपतिमुनिनैव निर्णयः कृतः । पुंसामिव स्त्रीणामपि सन्यासाधिकार-
मुपपादयन्तीं रमणगीतामुदाहृत्य तद्देहदाहो दोषायेति निरूपयन्नाह—‘पामराणामपि
सम्प्रदायसन्यासिनां देहस्य खनने विधीयमाने, किमु वक्तव्यं भगवतो महर्षेस्तदीक्षा-
प्रभावेनानुत्क्रान्तप्राणायाः परमार्थसमाधिसम्पन्नायाः सौन्दर्याम्बिकायाः शरीर-
गोपनविषये ?’ इति । तथैवानेयकोणे गिरेः पादे समाधिस्थलं निश्चित्य तत्र
निदाघे काले निर्जले देशे जलं विफलं गवेषयत्सु परिचरेषु भक्तेषु, श्रीमहर्षिणा
निदिष्टे कस्मिन्नपि स्थाने खनित्रेण खाते, हन्त! तत्कालदेशधर्मापवादायेव
भगवतो रमणस्यान्तर्दृष्टेर्लब्धप्रतिष्ठस्तीर्थविशेषः समजनि । ततः समाधिप्रतिष्ठादि-
कर्तव्यनिर्वर्तनात्परं रमणभागवतेन वासिष्ठमुनिना सौन्दर्याम्बिकानिर्वाणमधिकृत्य
पद्यष्टकमुक्तम् ॥

॥ सौन्दर्याम्बानिर्वाणष्टकम् ॥

“दुन्दुभिर्वर्षे वृषषष्ठदिने माधवकृष्णदलीयनवभ्याम् ।
भागववासरनिशि शततारा-संयुक्तायां प्रथमे यामे ॥१॥
भारद्वाजी पाराशर्य-श्रेष्ठकुलोद्भवसुन्दरपत्नी ।
गुरुगुहभागजरमणमहर्षे-मता पूता चारित्र्येण ॥२॥
त्याजितमानससङ्गा हंसी शिवपदभक्तिकालितपङ्कजा ।
गुहकरशक्त्या रुद्धप्राणा तत्क्षणधूतसमस्तविकल्पा ॥३॥
निगमान्तवचोवेद्यं ज्योतिः सर्वजगत्सु व्याप्तं ज्योतिः ।
सुतगुहदृष्ट्या व्यक्तं ज्योतिः सौन्दर्याम्बा समभूज्ज्योतिः ॥४॥
रमणमहर्षेः करसरसीज-द्वयमकरन्दस्फुटधारेव ।
अत्र समाधौ सौन्दर्याम्बा-देव्यास्तीर्थं नवमघशमनम् ॥५॥
जयतु महर्षेर्मता पूता जयतु समाधिः कोऽपि तदीयः ।
जयतु महर्षिस्थापितलिङ्गं जयतु च तीर्थं नवमघशमनम् ॥६॥”

॥ पूर्वभागे द्वाविंशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

त्रयोविंशं प्रकरणम्

प्रास्ताविकपद्यानि

“भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरशना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहं
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥”

—ब्रिलहणः

अन्तिमेऽस्मिन् प्रकरणे बुधजनधौरेयस्य काव्यकण्ठस्य प्रास्ताविकानि प्रतिभाविलसितानि आशुधारापद्यान्यन्यान्यपि कतिपयान्युपलब्धान्युपन्यस्य वासिष्ठवैभवपूर्वभागमुपसंहरामः ॥

क्री. श. १६०४ संवत्सरे मद्रपुरे प्रथममष्टावधानप्रणयनावसरेऽस्मदाचार्यस्य वासो रामस्वामिवीथीवसतेः शातञ्जेरीरामस्वाम्यार्येण सहाभवत् । एकदा तत्र आङ्गलविद्यास्नातकाः संस्कृतज्ञाः काव्यकण्ठविदुषः कवितां परीक्ष्यास्वादितुमागताः । अपराह्णे स्वल्पाशनात्परं सर्वैरारब्धे ताम्बूलचर्वणे, कवीन्द्रेण ताम्बूलमस्पृशता स्थीयमानेन सर्वैः कारणं पृष्टेन ‘नास्ति ममैतद्वचसनम्’ इत्युक्तम् । अनेन प्रसङ्गेन ‘ताम्बूलचर्वणमधिकृत्याख्यायतां पद्येन भवदभिप्रायः’ इत्यनुयुक्तो निसर्गतो नियतदेहयात्रावृत्तवित्तस्तस्मिन्ननासक्तोऽपि तद्दूषयन् द्रव्यगुणदोषविदायुर्वेदविज्ञानानुगतं स्वीयं भावं सरलेन श्लोकेनावेदयते स्म ॥

“सुधाधिक्यं *स्पृहेच्छद्रुः फलाधिक्यं स्पृहेद्भिषक् ।

पत्राधिक्यं स्पृहेज्जाया माता तु त्रितयं स्पृहेत् ॥” इति ॥

*स्पृह ईप्सायामिति चौरादिकधातोर्लिङि स्पृह्येदिति पठितव्ये कथं स्पृहेदिति णिचो लोपः स्यादिति आक्षेपे, सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्त इति पाक्षिकं मतमाश्रित्य समाधेयम् । ‘अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि’ इति सूत्रे, जगणुः जगणुः इति वृत्तिकृता प्रयुक्तमवधेयम् ॥

“स्पृहेरीप्सितः” इति सम्प्रदाने विधीयमाने, कथमिह द्वितीया प्रयुज्यत इति मा भूच्छङ्का । ईप्सितमात्रे क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चतुर्थी । इह प्रकर्ष-विवक्षायां कर्मसंज्ञा ॥

[सुधा शुक्लवर्णं फलपत्राभ्यां मेलने रञ्जकं द्रव्यम् । तदाधिक्यं मुखे जिह्वायां च व्रणं करोति । तस्मात् शत्रुस्पृहास्पदम् । फलं क्रमुकम्, तदाधिक्ये रोगः । अगदङ्कुरस्येष्टं तत्, जीविकाप्राप्तेः । पत्रं ताम्बूलदलं वृष्यं, इष्टं हि तत् भार्यायाः; कारणं स्पष्टम् । त्रयाणां फलपत्रसुधानां ययार्हप्रमाणं सेवनं आरोग्यप्रदम्, जीर्तिकरत्वात् । तदिष्टं हि मातुस्तनूभवत्त्राणपरायणायाः । त्रितयमित्यत्र त्रयाणां यथायोगं मेलनं विवक्षितम् ।]

एवमायुर्वेदीयगुलिकाः कवितारसानुपानेन ग्राहयितुमसमानमस्य सामर्थ्य-मालोक्य सन्तृप्तिमापुः सर्वे ॥

शातञ्जेरि-रामस्वाम्यार्यस्य सखा प्रातिवेश्यः सुधन्वा पाश्चात्यतत्त्वशास्त्राचार्यः इति विख्यातो युवा । पाश्चात्यविद्यासंस्कृतबुद्धीनां विशेषतस्तदानीन्तनभारतीयानां प्राच्यविद्यासंस्कारे नासीदभिमानः । प्रायस्तेषामयं विश्वासः—‘संस्कृतपण्डितानां पाण्डित्यं पुरातनपुस्तकपाठोलोत्, न तु स्वतन्त्रविचारशीलम्; अन्योक्तिग्रसनपटीयसी प्रेक्षा न तु युक्तायुक्तगुणदोषविवेचनदक्षा; यदि परीक्षिका बुद्धिः क्वचिद्विशिष्टा लभ्येत । तस्यास्तु रक्षास्थानं युगेष्वतीतेषु, न पुनरिदानीमनुदिनप्रवर्धमाननूतन-विज्ञानविजृम्भणे सदभिज्ञसमाङ्गणे’ इत्यादिः । ईदृशानामेकः प्रायशः सुधन्वा । तथाऽपि तस्य हृदयं तु काव्यकण्ठस्य प्रथमसमागम एव समावर्जितम् । ‘महानस्यानुभावः, अस्य सन्निधिः अकारणप्रहर्षवर्षाधायकः सन्निहितचित्तभूमिषु’ इत्यवेदीदवादीच्च सः । तदानीं स्वयं अनधीतसंस्कृतभाषोऽपि संस्कृतसिक्कैरितरैः सह सुहृद्भिः कौतुकी कविकण्ठीरवेण प्रदर्शितानष्टावधानांशान् अदर्शत् । प्रतिवेशिनि स्वगृह एव अवधानांशभूतं ‘षेक्स्पियर्’-प्रणीत-‘माक्बेत्’ नाटकस्य वस्तु संस्कृतभाषायामाशुधारापद्यात्मकं काव्यकण्ठकथितं आकर्ष्य सम्मदभरिता अभूवन् सुधन्वप्रभृतयः । तस्य प्रथमपद्यस्यायं प्रथमः पादः ‘डन्कन् नाम महीपतिः समभवत् स्काट्लाण्डदेशे पुरा’ इति । तानि पद्यानि नोपलब्धानीतीदं शोचनीयम् ।

उत्तरत्र सुधन्वनः स्वीयाध्यात्मचरित्रसम्बन्धिनो वासिष्ठपादपरिचयविशेषस्य इदमेवाभवद्वीजम् ॥

तदात्वे तण्डलं—सुब्रह्मण्यशास्त्रिमहोदयेन (कालान्तरे स यज्वाऽभवत्) काव्यकण्ठः स्कन्दगणेशपार्वतीपरमेश्वरपरतयां श्लोकमेकं कवयितुमुक्तः निमेष-मात्रेणैवं अभाणीत् —

“जगतीधरजामाता भवतां भव्याय भूयसे भवतु ।
कञ्चिदकिञ्चनमपि यद्वीक्षा विदधाति शक्रसप्तम् ॥”

इति । (जगतीधरजा पर्वतजा पार्वती माता इति देवीपरम् । जगतीधरः पर्वतस्तस्य जामाता शिव इति महादेवपरम् । जगतीधरजा माता यस्य स इति स्कन्द-गणेशपरम् ।)

अन्यदा वेदं-वेङ्कटरायशास्त्रिमहाशयैर्विश्रुतपाण्डित्यैः समागमे प्रासङ्गिक-माशुपद्यमिदमुक्तम् —

“स्यतु सर्वज्ञशिरोमणिदीधितिदोषप्रदर्शनेऽपि पटुः ।
भवतां शङ्काः शङ्करहरिणदृशो हासनवशास्त्री ॥”

इति ॥ [अत्र सर्वज्ञ-शिरोमणि-दीधिति-शब्दाः श्लिष्टाः । सर्वज्ञस्य महाविदुषः शिरोमणि-भट्टाचार्यस्य दीधित्याख्यनैयायिकग्रन्थेऽपि दोषप्रदर्शने पटुरयं शास्त्री । पक्षे, सर्वज्ञस्य शिवस्य शिरोमणेश्चन्द्रस्य दीधितौ दोषप्रदर्शने पटुरयं मन्दहासो देव्याः ॥]

आदिपुरं (तिरुवोत्तियूर) प्रथममागते काव्यकण्ठे, सविस्तरं स्थलवृत्तान्तं कथयता कपालिना आदिपुरेश्वरालयप्राकारे प्रतिष्ठिता कालीमूर्तिः प्रदर्शिता । तस्याः पुरो वर्तुलाकारशिलया पिहितस्य कूपस्यान्तर्देवी स्थितेत्यैतिह्यम् । तन्निशम्य सपदि स्तुतवाननेन पद्येन कूपस्थां देवीम् —

“कूपे विभासि किल कोपवति त्रियामा-चारिष्वशेषजगदीश्वरि कालि भद्रे ।
विभ्राजदादिपुरवासिनि दासमापत्-कूपादुदञ्चय पदाम्बुजभक्तमेतम् ॥”

एकदा तस्मिन् काले परिजनप्रार्थितेन पञ्चाशदधिकश्लोकैः सरलतरैः सद्योनिरगतैः गभीरार्थैर्बालाबीजत्रयमहिमानमभिवर्धय वाचस्पतिप्रतिमेन महानु-भावेनाचार्येण तूष्णीं स्वीयमाने, नादोर्मिपरम्पराप्लावितैरस्मदादिभिरन्तर्वा बहिर्वा नादप्रवाह इति निश्चेतुमशक्तैः नादमयैरेव मुहूर्तमास्थितम् ॥

आदिपुर एव वसत्याचार्ये, स्वशिष्याद्वासुदेवात् (अधुना अरुणाचले सुविदितः संस्कृतोपाध्यायः श्रीवासुदेवशास्त्री) भगवन्महर्षिसन्निधिमधिवसतः पत्रमागतम् । तच्च वचनेन लिखित्वा पञ्चनोपसंहृतं तदानीं बालेन लेखकेन । तस्येदमन्तिमं चरणं भवति—‘वार्तेयं शुभसहिता प्रहर्षिणी च’ इति । (प्रहर्षिणी वार्ता, प्रहर्षिणी

वृत्तं च) असमाप्तकाव्यपाठेन तदात्वे किञ्चिदेवाधीतकाव्येन वत्सेन रचितं पद्यमदुष्टमवलोक्य तुष्टः शिष्यप्रीत्या स्वयं च प्रतिपत्तं वचनेन विरचय्य पद्येनोप-
संहृतवानाचार्यः । शिष्यजनवर्चोविद्याभिवर्धनीं सत्याविरुद्धामनुग्राहिकां वाचं
विनिषोक्तुमाचार्यस्य प्राभवमद्वितीयमिति अस्मदादेरनुभवसिद्धम् । तदिदं पद्यं
भवति —

“वासुदेव तव नव्यकाकली-पत्रमद्य मम हस्तमागतम् ।

कीरकूजितमिवातिसुन्दरं बालभाषितमिवातिमञ्जुलम् ॥”

अविशिष्टमप्यदुष्टं श्लेषेण चमत्कृत्य बालेन कवयितुमुपक्रान्तमिति मुदित एवं
लिखितवान् ॥

क्रि. श. १९०६ संवत्सरे द्वितीये आदिपुरवासे प्रसङ्गवशात् पवित्रं प्राचीनं
आदिपुरक्षेत्रं पुरा किल वेदविद्यावासभूमिः विद्वद्वृन्दनिषेवितमित्यस्मदुक्तिमाकर्ण्य
सद्यः,

“आदिपुरे विजयन्ते वादिजनालापमुखरिताशान्ते ।

शीतललोचनकोणाः शीतांशुकलाभृतः प्राणाः ॥”

इत्याह कवीश्वरः ॥

तदानीमेकदा निजचरित्तकथनप्रसङ्गे भ्रात्रा शिवरामशास्त्रिणा सह काली-
घट्टात् प्रत्यावर्तनं ब्रुवाणः “बाल्येऽपि सकृदेव मां तपोर्यं गतयन्तं गृहिणीस्मरणं
अस्प्राक्षीत् । (३७ पाश्चान्ते इदमुल्लिखितम्) वृत्तस्य कथने का नाम लज्जा ?”
इत्युक्त्वा पद्यमिदं अवादीत् —

“ध्यायन्नपि प्रमथनाथपदारविन्दं वर्षासु मञ्जुरुचमम्बुमुचं विलोक्य ।

कान्तावियोगचलितः कविचक्रवर्ती गङ्गातटे गणपतिर्न जगाम शान्तिम् ॥”

तस्मिन्नेव समये प्रसक्तानुप्रसक्तिकमिदमाह —

“कति कति न वा पश्यामोऽमी वयं मनुजाधमान्

उदरभरणे सक्तान्नक्तं बधूरतिकाङ्क्षिणः ।

इह तु भुवने विद्वानेकः परस्य पिनाकिन-

श्चरणकमलं ध्यायं ध्यायं कृतायंयति क्षपाः ॥”

अन्यदा समुद्रतीरे सायमस्मासु सम्भाषमाणेषु, स मौनमवलम्ब्योपविष्टः ।
'किमपि ध्यायतीव भवान्' इति पृष्टः पद्यमेकं प्राह । चतुर्थचरणमेव प्रत्युत्तर-
तया प्रथमं निर्गतम् । ततः पद्यं पूरितम् । तदिदं भवति —

“कुलीनः क्षुद्राय प्रवर इति दत्ते निजमुता-
मनार्यान् विज्ञाश्च प्रभव इति गायन्ति शतशः ।
बलं बाह्वोरुलुप्तं हृतमपि च वाग्वीर्यमरिभि-
र्दशां देशस्यैतां प्रतिपदमयं ध्यायति जनः ॥”

अन्यच्चेदमुक्तम् —

“अरिभिरदयैः क्रान्तायै ते मुहुर्मुहुर्बद्धतैः
करमविकलं दातुं धीरो न कोऽपि विलोकयते ।
क्व तव दयितास्ते ते पूर्वै धरे भरतादयो
यदजितभुजादुर्गस्थायास्तवाम्ब न भीरभूत् ॥”

श्री. श. १६०७ संवत्सरात्पूर्वमेवोपसंहृताष्टावधानक्रीडस्य तपसि गाढ-
बद्धदृष्टेरपि नासीत्काव्यालापवर्जनं काव्यकण्ठस्य । तस्मादस्माभिरष्टावधानविधान-
विधाः पृष्टे, ताश्चाचक्षणे शिष्यवत्सले, सकृद्वा अष्टावधानं द्रष्टव्यमिति
कौतुकेऽस्मान् आविशति, 'एष कानप्यंशान् दर्शयामि' इत्यवोचदाकारविदाचार्यः ।
अत्रान्तरे विदितपूर्वः कश्चन संस्कृतज्ञ आन्ध्रकविरागतः । अनामयप्रश्नात्परं
'कवितामधिकृत्य मतं भवतो वसन्ततिलकया वक्तव्यम्' इत्यभ्यर्थितवान् । लेखफलके
षट्पञ्चाशत्स्थानात्मकं कोष्ठं स स्वयं विलिख्य यथानिर्दिष्टं स्थानेष्वक्षरविन्या-
सार्थमाशुधाराकवीन्द्रस्य हस्ते फलकं न्यधात्, स्वयं स्थानानि निर्दिष्टवान् ।
पौर्वापर्यव्यतिक्रमेण निर्दिश्यमानेषु स्थानेष्वेकैकमक्षरं यथास्थानं न्यास्थदाचार्यः ।
तदिदं पद्यं भवति —

“प्रीतिं ददाति विपुलां श्रियमातनोति निर्माति नूतनसमयं दुरितं धुनोति ।
आर्द्राकरोति हृदयान्यपि देवतानां कस्मै शुभाय न भवेत्कविता विदोषा ॥”

अक्षराणां विन्यासे क्षणमेकत्र विलम्ब्य न्यस्तम् । तत्रैव कवितामुद्दिश्य
स्वीयं अभिप्रायमाविरकरोत् प्रतिभानवान् कवीन्द्रः । तच्च 'नूतन' इति स्थले ।
'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादि काव्यस्य प्रयोजनमाहुः । तस्य नूतनसमय-
निर्मातृत्वं च भवतीति कवेः मुख्यो भावः प्रायेणाधुनिकानामभिमतो भवेत् ।

‘राजा कालस्य कारणम्’ इति पूर्वं प्राहुः । ‘कविः कालस्य कारणम्’ इति च बहुदेशचरित्रशोधनैरुपपादनक्षममिति काव्यकण्ठस्य वासिष्ठमुनेराशयः ॥

क्री. श. १६०३ संवत्सरे अरुणाचलक्षेत्रे वेदपाठशालायामध्यापके पुण्य-
श्लोके पञ्चनदशास्त्रिमहोदये कालधर्मं गते, तस्य स्थानमवहन्महनीयवृत्तो
महोपासकः रामचन्द्रघनपाठिमहोदयः । तदानीमिदं पद्यद्वयमामोदेनावददाचार्यः—

“पञ्चभूतमयमेव विग्रहं हन्त पञ्चनदपण्डितो जहौ ।
तस्य कीर्तिरिति विश्रुतं पुरा चन्द्रगौरमधुनाऽपि दृश्यते ॥
रामचन्द्रघनपाठिनाऽधुना तस्य कृत्यममलं प्रसाध्यते ।
पश्चिमोदधिमुपेयुषो रवे-स्तारकानिकरकामिना यथा ॥”

स्वात्मनाऽनुगृहीतश्रीविद्योपदेशे तस्मिन् घनपाठिमहोदयेऽस्मदाचार्यस्य वत्सरैः
सह वात्सल्यमवर्धत । पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः परं तस्मिन् गुणराशौ स्वशिष्ये
दिवंगते, चरमश्लोकाख्यानावसरे निःसृतया वासिष्ठवाण्या तद्विस्पष्टं भवति—

“भारद्वाजो रामचन्द्रो महात्मा वेदाचार्यो नैष्ठिकः सत्यसन्धः ।
पुण्यश्लोको भूमिमापूर्य कीर्त्या शोकापेतं शाम्भवं धाम भजे ॥”
“भवतु गणपतेर्वागीशदासस्य सत्या भजतु पदमशोकं रामचन्द्रो द्विजेन्द्रः ।
भजतु गुणपयोधेः कीर्तिशेषस्य तस्य प्रविमलगुणसङ्घो वित्तवत्तस्य पुत्रान् ॥”

अस्य ज्येष्ठः पुत्रः श्री. सुब्रह्मण्यशास्त्री (राजुशास्त्री) वासिष्ठचरणेभ्यो
दार्शनिकग्रन्थानध्येष्ट; मन्त्रदीक्षां च प्राप्तवान् । अद्वितीयाऽस्य आचार्यभक्तिः ।
अरुणाचलवासिष्ठासिष्ठशिष्याणां वरेण्यो विद्वान् सदाचारशीलः । आज्ञलपाठ-
शालायां संस्कृतपण्डितो भगवद्रमणभक्तश्च ॥

पिङ्गलसंवत्सरे (क्री. श. १६१७) कुण्डलीपुरे दारैः सह तपस्यन्नाचार्यः
एकदा तत्रोपान्तप्रदेशेषु कण्टकवृक्षकाकीर्गानि प्राचीनकलाकौशलसाक्षीणि भग्न-
भित्तिकाविग्रहादीनि जीर्णोद्धानमन्दिराणि सोमेश्वर-^{*}अर्धनारीश्वरादीनां पुरातन-
पूजायतनानि समीक्ष्य विस्मितो विनष्टानि तानि शोच्यावस्थानि प्रस्तूय सहवरैः

[*‘अम्मै-अप्पन्’ इति द्राविडचाम्; इह ‘अर्धनारीश्वर’ इत्युक्तं
संस्कृतरीतिपोशय । वस्तुतस्तु, मातापितृभूत इति स्यादनुवादः । द्रविडभाषायां
‘कोट्टै-तलैयारि’ इति तस्य नाम ॥]

सह सम्बभाषे । अरुणाचलक्षेत्रवासिभिराचार्यस्य सौहार्दगौरवास्पदभूतैरवधूतैरीश्वर-
स्वामिभिः कमपि तत्रस्थं विग्रहमधिकृत्य तत्कथामावेदितः काव्यकण्ठः कविता-
मेतामाह —

“ अर्गलासदृशदोर्लसत्प्रभा-सर्गकारिमणिकुण्डलप्रभो ।

भर्गपादपरिचारिणां पते दुर्गपालक नमोऽस्तु ते नमः ॥ ”

शिष्यानुग्रहपद्यम्—यद्यपि सर्वेषु शिष्येषु तुल्यं वात्सल्यमासीदाचार्यस्य,
तथाऽपि शिष्यजनेष्वेकेषां भक्तिबलानुसारेण केषांचिच्छक्तिविशेषानुसारेण अन्येषां
पुनः कैङ्कर्यसामर्थ्याधीनतया च तद्व्यक्तमभूदिति नात्र सन्देहः ॥

एकदा तन्त्रीवार्तया चिरकालशिष्यस्य स्वयंदत्तपुत्रस्य सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः
कामपि व्रणरुणतां विदित्वा तदपेक्षानुरोधेन धूमशकटिकया दूरप्रयाणेनारुणाचलात्
सिकन्द्राबादनगरं प्राप प्रेमवशंवदो वासिष्ठ आचार्यः । आतुरश्चाचार्यमालोक्य
तत्कृतोपक्रमविशेषेण विशेषतस्तत्सान्निध्यप्रभावादचिरेण स्वस्थोऽभवत् । योगसाधन-
जन्योऽयं रोग इत्यासीत् तन्त्रीवार्ता । तथा च योगशक्तिसमुल्लासं धारयितु-
मपरिपक्वे सति देहे, सति च न्यूने वा संस्कारे, रोगोपहतसत्त्वं भवति शरीरमिति
प्रतीतिर्योगिषु प्रसिद्धा । अत एव मनःप्राणशरीरशुद्धिं शक्त्युल्लासस्य पूर्वान्गतयो-
पदिशन्ति शास्त्राणि । तथाविधयोगविलासप्रतिबन्धजन्मेदं देहदौस्थ्यमिति शिष्य-
मतिमतिरस्कृत्य ‘सति प्रवृद्धे ज्ञानप्रकाशे नावकाशो भवेदीदृशमामयानाम्’ इति
विवक्षुः शिष्यस्य प्रार्थनानुरोधेन आर्यावृत्तबद्धेन आशीःपद्येन तमन्वग्रहीत् —

“ अज्ञानध्वान्ताशवा-नसह्यरोगाग्निकीलसन्तप्तान् ।

भासुरशीतलदृष्टि-प्रभया परदेवताऽवतादस्मान् ॥ ” इति ॥

प्राचीनं पद्यम्—क्री. श. १६१० संवत्सरे एकदा मद्रपुरे पुरुषकारस्य
प्राधान्यं शास्त्रीयाभिर्युक्तिभिरुपपादयन् ‘बुद्धिः कर्मानुसारिणी’ इति वचनं
मृत्पिण्डबुद्धीनां यद्बुद्धिविषयाणां चालम्बनं न तु श्रेयस्कामानामित्युपन्यस्तवानाचार्यः ।
‘कर्म बुद्धयनुसारि वै’ इति प्रतिपादयन् प्रसङ्गवशात् साधुवृत्तं गार्हस्थ्यं प्राशंसीत् ।
तत्तेदं अर्थपुष्टियुक्तं प्राचीनं पद्यमुदाहर्षीत् —

“ राजपुत्र चिरञ्जीव मा जीव मुनिपुत्रक ।

जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मर ॥ ” इति ॥

अत्र श्लोके धर्ममर्मज्ञो लोकहितैषी कोऽपि विद्वान् ऐहिकामुष्मिकशुभप्रदां
आशिषं लोकाय प्रयुङ्क्ते ॥

‘राजपुत्र चिरञ्जीव’—राज्ञो यावज्जीवं सुखभोगप्राप्तिः सिद्धा । मरणात्परं
तु दुःखं निश्चितम्; यतः प्रजापापफलभूतनरकदुःखानुभूतिरनिवार्या । एवमुपपन्ना
राजपुत्रस्य चिरकालजीवनांशांसा ॥

‘मा जीव मुनिपुत्रक’—ऋषिपुत्रस्य व्रतशतकृशस्य यावज्जीवं देहयात्रा-
दुःखं दुर्वारम् । जीवतस्तस्य पुण्यकर्माचरणात् मरणात्परं पुण्यफलभूतस्वर्गमुखावाप्ति-
निश्चिता । तस्मात् अदीर्घजीवितमाशंसते मुनिपुत्रस्य ॥

‘जीव वा मर वा साधो’—साधोस्सदाचारस्य सज्जनस्य लोकहितप्रियस्य
गृहस्थस्य इति यावत्; इह सुखं जीवनं भवति । तस्माज्जीव वेत्याह ।
मरणात्परं परत्र च सदाचारफलं सुखं भवति । तस्मान्मर वेत्याह । एवमुभयत्र
सुखास्पदं भवति साधुरिति हेतोरुभयथाऽप्याशास्ते ॥

‘व्याध मा जीव मा मर’—इह कृच्छ्रजीवनात् व्याधस्य दुःखं सिद्धम् ।
तस्मात् दुःखपरिहाराय मा जीवेत्युक्तम् । इह पापकर्मणो व्याधस्य परत्र
पापफलभूतदुःखानुभवोऽनिवार्यः । तस्मान्मा मरेत्याह । एवमुभयत्र मा भूतस्य
स्थानमित्युक्तम् ॥

सरसगम्भीरस्यास्य श्लोकस्योदाहरणेन साधुलक्षणं गृहस्थवृत्तमत्यन्तस्पृहणीयं
ऐहिकामुष्मिकशुभावहमित्युपसंहृतमाचार्यस्य प्रवचनम् ॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्तेवासिनः

पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्दभगवत्पादानुध्यातस्य

भारद्वाजस्य विश्वेश्वरसूनोः कपालिनः कृतौ

वासिष्ठवैभवे त्रयोविंशं प्रकरणं समाप्तम् ।

॥ पूर्वभागः समाप्तः ॥

उत्तरभागः

प्रथमं प्रकरणम्

साङ्घिक—राजकीयरङ्गः

“सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ॥”

—उत्तररामचरितम्

आम्रगुहायां प्रथमं सार्धैकवत्सरं तीव्राऽऽसीत्तपश्चर्या । ततः पुत्रादिगृहजन-
समागमात्तेषामावासाय गिरेः पादान्नातिदूरे वसन्ति परिकल्प्य गृहिणीप्रभृतीनां
पुरगृहवासे नियते कृते स्वयं गिरौ गुह्यामवसत्* । रुधिरौद्गारिसंवत्सरपश्चाद्धै
स्वयं गिरेरवरुह्य ‘काकिनाड’नगरं यियासुर्मद्रपुरमाजगाम । अखिलभारत-
‘कांग्रेस्’सम्मेलनस्य स्वागतसङ्घाध्यक्षेण आन्ध्रनायकेनाहूतस्तत्र गत्वा कांग्रेस्-
सम्मेलनोत्सवात्परं कीर्तिशेषस्य प्राङ्निवाकसदाशिवार्यमहोदयस्याध्यक्षतायां
‘स्त्रीणामुपनयनविधिः शास्त्रीयः तथा वेदशास्त्राधिकारोऽपि’ इति आन्ध्रे संस्कृते
च प्रवचनमकार्षीत् । इदमेव द्वारमभवदस्य तपःस्थलतो बहिरागमनाय । तथा
हि, पूर्वगोदावरीमण्डलीय-अस्पृश्यतानिवारणार्थसङ्घस्याध्यक्षतामवहत् । अस्य
अध्यक्षोपन्यासः सर्वेषामान्ध्रनायकानां सन्तुष्टिमजीजनत् । ततः प्रागैककण्ठ्येना-
स्पृश्यतां समर्थयमानानां पूर्वाचारपरायणानां पण्डितानां मतभेदमुदपादयन्नस्य शास्त्र-
युक्तिपरिपोषितानि गम्भीराणि प्रवचनानि । यद्यपि तत्र सभामागतैः पण्डितैरस्या-
भिप्रायाः प्रायेणाङ्गीकृता एव, तथाऽपि चिरन्तनसम्प्रदायविरुद्धाचरणमभिमन्तुं
नाशकम् । यद्यप्येकैस्तत्र सभायां प्रत्यवस्थातुमनिच्छद्भिरसमर्थैर्वा सम्मतिमसम्मतिं
वा व्यक्तं अदर्शयद्भिस्तूष्णीमास्थितम्, तथाऽपि सभोत्थानात्परं प्रयाणमार्गे ग्रामेषु
नगरेषु च पण्डितैर्महाजनैश्च प्रवचनाय वादाय चाहूतस्तत्र तत्र पञ्चमचण्डाल-

*अस्मिन्नेव समये सुन्दरकृष्णवासिष्ठः (टि. के. सुन्दरेशार्यः) वासिष्ठ-
पादैरन्तेवासितया स्वीकृतः । अयं अरुणाचलवासी आचार्यः स्वकुटुम्बजननिर्विशेषं
कटाक्षितः । आङ्गलपाठशालायामुपाध्यायः । अरुणाचलवासिवासिष्ठभक्तानामग्र-
गण्यः । अस्मिन्नेव काले अरुणाचलप्रान्तीय-वेलामूर्-श्रीनिवासार्यः भारतमहापुरुषभक्तः
वासिष्ठमुनिमाचार्यमुपगम्य मन्त्रदीक्षां प्राप्तवान् । अर्वाचीनमुख्यशिष्येष्वयं
मितभाषी अमितगुरुभक्तिर्गणनीयः ॥

जातिविषयकं धर्मशास्त्रानुगतं स्वीयं मतं सुबोधं प्रतिपाद्य प्रत्यावृत्तः पण्डितेन्द्रः
स्वावासगुहामरुणाद्रौ । ततः परं वार्तापत्रिकाद्वारेण खण्डनप्रतिखण्डनानि
चलितानि ॥

अस्पृश्यतानिवारणमशास्त्रीयमिति खण्डयतां पूर्वाचारपरायणानां प्रतिनिधिभिः
कीर्तिशेष-मल्लादि—श्रीरामकृष्णचयनैर्वासिष्ठपादानामुक्तयः शास्त्रीयधोरण्या
आक्षिप्ताः । तत्र प्रत्युक्तानि समाधानानि आन्ध्रभाषायां वासिष्ठमुनिलिखितपत्रेषु
दृश्यन्ते । तानि आश्रित्य संस्कृतभाषायां वादसारमस्य प्रकरणस्यानुबन्धतया शास्त्रो-
पस्कृतबुद्धीनां विमर्शोपयोगायात्र ब्रूमः—

प्रथमप्रकरणस्यानुबन्धः १

पञ्चमचण्डालमीमांसा

“नैयायिका वा ननु शाब्दिका वा त्रयीशिरःसु श्रमशालिनो वा ।
वादाहवे बिभ्रति जैमिनीय-न्यायोपरोधे सति मौनमुद्राम् ॥”

वासिष्ठपादैरेवमुच्यते—धर्मशास्त्रेषु निषिद्धाश्चण्डालपदवाच्याः प्रकृतपञ्चम-
जातीया भवितुं नार्हन्तीति पण्डितसभायां मया प्रतिपादितम् । श्रीचयनैर्मयोक्तमेवं
आक्षिप्यते —

यथा शृङ्गित्वादिकं गां लक्षयति तथा सर्वधर्मबहिष्कृतत्वादिकं प्रकृतपञ्चमान्
ब्राह्मणीशूद्रजातसङ्कीर्णकुलजान् लक्षयतीत्याह चयनमहाशयः ॥

अत्रेदमुच्यते— धर्मशास्त्राणि सर्वधर्मबहिष्कारादिकं तादृशसङ्कीर्णस्य विदधते न
पुनस्तस्य तल्लक्षणमाहुः । सङ्कीर्णत्वमेव तल्लक्षणं भवति । श्रीचयनानां नये त्वदं
तावत् प्राप्तम्, सर्वधर्मबहिष्कारादीनि दृष्ट्वा तादृशसङ्कीर्णं जानीयात् । ततः पूर्वं
तस्य सर्वधर्मबहिष्कारादीनि विदधीत । अयं चान्योन्याश्रयदोषः । बहिष्कारविधे-
र्नैवावसर इति चेदुच्येत, इदं तावदापद्यते । असति बहिष्कारादिविधौ, तस्मिन्
श्रौतस्मार्तधर्मान् आचरितुं प्रवृत्ते ग्राममध्यवासं परिकल्पयति च भवद्गृहं प्रविष्टे वा
तमपरिहार्यं तूष्णीमेव हि भवता भवितव्यम् !

निरवसितशूद्राः पञ्चमाः

इति मयोक्तम् । तच्च श्रीचयनैरुदाहृतपाणिनिसूत्रतद्व्याख्यानैश्च सुतरां विस्पष्टं भवति । किन्तु 'शूद्राणामनिरवसितानाम्' (पा. २.४.१०) इति पाणिनिसूत्र-पठितान् निरवसितशूद्रान् स्वाभिमतसङ्कीर्णान् ब्रुवते श्रीचयनाः । तत्त्वबोधिनीकारस्य वाक्यपङ्कतीरुदाहृत्य शूद्रपदं शूद्रत्वजातिपरम्; शूद्रत्वं च त्रैवर्णिकेतरमनुष्यजातिपरमिति प्राहुः । तस्मात्सूत्रे पठितः शूद्रशब्दः सर्वसङ्कीर्णजातिवाचकः, अतश्च निरवसित-शूद्रानुदाहर्तुमुक्ताः चाण्डालमृतपाः शूद्रजातीया इति न वाच्यम्—अयं चयनोक्तवाद-सारांशः ॥

अत्र विनृशाम—शूद्रत्वजातिरूपमुख्यार्थबाधेन किमिह लक्षणा ? उत शूद्रशब्द एव त्रैवर्णिकेतरमनुष्येऽपि वर्तते ? आद्यपक्षे कीदृशो मुख्यार्थबाधो येन लक्षणा सिध्येत् ? 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधादिति चेत्, अयं तर्हि बाधाभिप्रायो भवति—शूद्रशब्दे शूद्रजातिपरतया गृहीते निरवसितोदाहरणभूतचाण्डालमृतपा अपि शूद्रजातीयतया ग्राह्याः । यद्येवं कुतोऽयं द्राविडप्राणायामः ? शूद्राणामित्येव सूत्रिते पाणिनेः विवक्षासिद्धेः । अर्थमात्रालाघवात् पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः । विना लक्षणाप्रसक्त्या लाघवेन सिद्ध्यति कार्ये, लक्षणा गौरवदोषश्च कुतः सम्पाद्यते ? अस्त्यपरं चित्रम् । प्रथमं शूद्रशब्देन निरवसितान् सङ्गृह्य ततः 'अनिरवसितानाम्' इति पदेन तेषां पर्युदासः कार्यो भवति । शूद्रजाती त्रैवर्णिकेतरमनुष्यजातौ चोभयो-र्वर्तते शूद्रशब्द इति चेत्, प्रसिद्धेऽर्थे शूद्रशब्दे गृहीते, 'अनिरवसितानाम्' इति पर्युदासस्य न स्यादवसर इति पुनर्गौरवापत्तिः ॥

अयं प्रत्येकसङ्कीर्णसङ्करस्य तक्षणः सङ्ग्रहाय शूद्रशब्दस्त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरतया नेय इति चेत्, तक्षा चैकः सङ्कीर्णसङ्कराणामित्यत्र किं प्रमाणम् ? तक्षपर्यायरथकार-पदवाच्यः सङ्कीर्णसङ्करः, तस्मात्तक्षा च तथेति चेद्विदमविचारितरमणीयम् । श्रूयताम्—योगबलेन रथकारशब्दः तक्षपर्यायेषु पठितः । 'तक्षा च वर्धकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः । स्मृत्युक्तपरिभाषामनुसृत्य रथकारपदमेकं सङ्कीर्ण-सङ्करपरतया पठितम् । 'रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य सम्भवः' इत्यमरः । इदं च श्लोकार्थं पूर्वोदाहृतश्लोकार्थादनेकश्लोकेभ्यः प्राकपठितम् । यद्युभावेक एव भवेद्युः, कुतः पृथक्स्थलयोः पृथक्पठयेयाताम् ? 'शूद्राक्षत्त्रिययोर्गुणः' इति सङ्कीर्ण-जातस्याभिधानं वर्तते । तस्मादुग्रपर्यायिशिवशब्दवाच्यो भगवान् सङ्कीर्ण इति किं वक्तुं युक्तम् ? यदि क्वापि स्युः द्विविधौ रथकारावेकीकृत्य पर्यायपदतया पठितानि

अर्वाचीनग्रन्थवाक्यानि, तानि नामसाम्यजन्यभ्रममूलकानीति बोध्यम् । तस्मात्तक्षणः सङ्ग्रहाय पाणिनिसूत्रस्थशूद्रशब्दस्य शूद्रत्वजात्यर्थो न हातव्यः ॥

वस्तुतस्तु, एक एव सामान्यार्थः शूद्रशब्दस्य । स च शूद्रवर्णत्वम् । यथा द्विजशब्दस्य ब्राह्मणे प्रयोगबाहुल्यं भागलक्षणया वर्तते, तथा शूद्रशब्दस्यानिरवसितशूद्रे । अपि च, शूद्रशब्दस्य यौगिकार्थोज्यो वर्तते । स त्रैवर्णिकेष्वप्युपपद्यते । त्रैवर्णिके कर्मवैगुण्याच्छूद्रतां प्राप्ते शूद्रशब्दस्तमपि सङ्गृहणीयात् । श्रुतिष्वाधानाधिकारितया निरूपितो रथकारस्तथाविध एव भवति, न तु सङ्कीर्णसङ्करः । सौधन्वनाः किल रथकाराः । 'सौधन्वनास्तु हीनत्वात् मन्त्रवर्णात् प्रतीयेरन्' इति पूर्वमीमांसासूत्रमत्र प्रमाणम् (६-१-५०) । पूर्वं क्षत्रियाणां पश्चाच्छूद्रत्वं प्राप्तानां कोटौ सौधन्वनाः पठिता मनुस्मृत्याः । रेड्डि-कम्म-पद्मनायकादिजातीयास्तथाविधा इति इतिहासविदः प्राहुः । प्रकृतमनुसरामः । 'शूद्राणामनिरवसितानाम्' इति पाणिनिसूत्रे पठितं शूद्रपदं शूद्रवर्णत्वपरं इति विस्पष्टम् । तस्मान्निरवसितशूद्रकोटि गताः पञ्चमाः । न द्वितीयशूद्रवर्गीयाः किं तु सङ्कीर्णा एवेति वादः सिद्धान्ताभासः ॥

चण्डालपदसाम्यम्

अथ कथं निरवसितशूद्राणामुदाहरणभूताः सङ्कीर्णचण्डाला न स्युरिति चेत्, न । तेषां शूद्रवर्णत्वं नेति हि भवन्मतम् । वस्तुतस्तु, उदाहृतं पदं चाण्डालपदं, न तु चण्डालपदम् । आद्यं तु निरवसितशूद्राभिधेयेषु स्वतन्त्रवर्गीयेषु पञ्चमेष्वेव वर्तते । चण्डालपदं तु निरवसितशूद्राणां ब्राह्मणीशूद्रजातसङ्कीर्णानां चार्पकं भवति । 'स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः' इति सङ्कीर्णस्याभिधानं चण्डालपदमात्रं पठित्वा पश्चाद्बहुभ्यः श्लोकेभ्यः परं 'चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः । निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुल्कसाः' इति असङ्कीर्णानां पृथग्वर्णानां पञ्चमानां नामान्युक्तानि । अयं च पृथगभिधानपाठ एव उभये भिन्ना इति ज्ञापयति । यद्युभयेऽप्येके स्युः, 'स्याच्चण्डालस्तु' इति निर्दिष्टस्य सङ्कीर्णस्यैव प्लवादिनामवाच्यत्वमभ्युपगम्येत । कथं तर्हि प्लवादिनामान्यन्यत्र पठितानि? इदं चावधेयम्, यत् पञ्चमाभिधानेषु पठितं तद्दीर्घादिचाण्डालपदं, न चण्डालपदम् । दीर्घादि तदेव पदं गृहीतं निरवसितोदाहरणे । चण्डालपदमेव सङ्कीर्णस्याभिधानम् । यद्यपि पञ्चमेऽपि तद्वर्तते, नामसाम्यादुभयस्याप्यभेदतया ग्रहणं भ्रममूलकमित्युक्तं भवति ॥

कथमसङ्कीर्णाः ?

स्याच्चायं पुनराक्षेपः । मा भूवन् प्लवादिशब्दवाच्यपञ्चमाः सङ्कीर्णाः । कथं

न स्युः सङ्कीर्णचण्डालाद्ब्राह्मण्यां जाताः सङ्कीर्णसङ्कराः? अत्र ब्रूमः— ते ह्यसङ्कीर्णाः स्वतन्त्रजातीयाः । अत्र पाणिनिरिमान् निरवसितशूद्रकोटिगानपाठीदित्येको हेतुः । न चामरसिंह इमान् सङ्कीर्णजातिषु सञ्जग्राह, अयमपरो हेतुः । स हि 'आचण्डालात् सङ्कीर्णाः' इति चण्डालावधि सङ्कीर्णाभिधानानि प्रतिज्ञाय, करण-अम्भष्ट-उग्र-मागध-माहिष्य-क्षत्तृ-सूत-वैदेहक-रथकारा इति सङ्कीर्णाभिधानान्याख्याय 'स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः' इति चण्डालनामकथनेन सङ्कीर्णकथां समापितवान् । अत्रास्ति सङ्कीर्णसङ्कराभिधानम् ॥

'आचण्डालात्' इत्यभिव्याप्तिः चण्डालप्लवमातृज्जश्लोकावधि नीयतामिति चेत् नोपपद्यते । अत्र त्रीणि कारणानि भवन्ति । तत्रेदं प्रथमम्—करणदिप्रथमचण्डालान्त-सङ्कीर्णनामकथने भिन्नवर्णान् मातापितृनपि विस्पष्टं न्यरूपयन्निघण्टुकारः । अपरोक्तनाम्नां कथने न केवलं तन्मातापितृविस्तरो न दृश्यते, किन्तु स्मृत्युक्तसङ्कीर्णनामाभिधाने तन्नामापि प्रायो न दृश्यते । द्वितीयं कारणं तु—प्रथमोपस्थितचण्डालपदमतिक्रम्य द्वितीयशब्दपर्यन्तं नयनं शास्त्रपद्धतेर्विरुद्धम् । इतोऽपि बलवत्तरं तृतीयं कारणम्—करणनाम्नः द्वितीयचण्डालनाम्नश्च मध्ये कुलसम्बन्धशून्यानि शिल्पि-कुलश्रेष्ठि-देवल-नट-मार्दङ्गिक-वेणुधर्म-वैणिक-भृतक-भारवाह-भृत्य-अलस-चतुर-इत्यादीनि क्रियागुणकृतानि नामानि दृश्यन्ते । तन्नामवाच्याः सर्वेऽपि संकीर्णगोष्ठीं नेतव्याः । तस्मात् कथञ्चित् सूक्ष्मतरपरिशोधनेनापि प्रकृतपञ्चमाः सङ्कीर्णा इति वक्तुं नावकाशो नावकाशः ॥

किं नाम निरवसितत्वम् ?

निरवसितत्वं पात्राद्वहिष्कृतत्वमिति निर्विवादम् । व्याख्यानेषु तु सुतरा-मावयोरस्ति भेदः । यैर्भुक्ते लोहादिपात्रं भस्मनाऽपि न शुध्यति, ते पात्राद्वहिष्कृता इति युष्माकं व्याख्या । ये हव्यकव्यादिषु अन्नसंस्कारो भवितुं नार्हन्ति, ते पात्राद्वहिष्कृता इत्यस्माकं व्याख्या । युष्माकं भोजनपात्रम्, अस्माकं पचनपात्रम् । सङ्कीर्णचण्डालप्रकरणस्थकुल्लूकभट्टव्याख्या भवतु नाम शरणं भवताम् । 'त्रयो वर्णा अन्नस्य संस्कर्तारः स्युः । आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः' इत्यापस्तम्बसूत्रम् । त्रैवर्णिका अनिरवसिताख्या आर्याधिष्ठिता वा हव्यकव्यादिषु पाके अधिकारिणः स्युरिति सूत्रतात्पर्यम् । द्वितीयवर्गीयशूद्रा निरवसितपदवाच्याः अन्नसंस्काराद्वहिष्कृताः । इदमेव पात्राद्वहिष्कृतत्वम्, निरवसितत्वम् । इमां सामयाचारिक-व्यवस्थामतिलङ्घ्य पञ्चमानस्माकं पाककर्मणि निवेशयेमेति न विवदागहे ॥

चरित्रानुकूल्यम्

चरित्रविदः प्रकृतपञ्चमानादिमनिवासिनः स्वतन्त्रवर्गीयांश्चावगमयन्ति । अत्र सर्वेऽप्येकाभिप्रायाः । अस्मदीयशस्त्राणामर्थं ऋजुमार्गेण गृहीतः चरित्र-विदभिप्रायेण सङ्गच्छते ॥

लोकव्यवहारानुकूल्यम्

पञ्चमशब्देन व्यवहारश्चेमान् स्वतन्त्रजातीन् बोधयति । सङ्कीर्णं एवैत इत्युक्ते, अन्येषां सङ्कीर्णानामापतत्यामूलकम्पः । तथा सति, इमे *षोडशिन एव स्युः । सङ्कीर्णत्वसामान्यतया सर्वसङ्कीर्णसङ्घात एकजातिः पञ्चम इति व्यवहारः इत्युक्त्वा आत्मानं विमोक्तुं यतन्ते चयनमहाशयाः । पञ्चमपदेन सर्वसङ्कीर्णानभिदधानं प्रयोगं कमपि नादर्शयन्निति हेतोर्नन्दं प्रत्युत्तरार्हम् । तथाऽभ्युपगतमपि कथं पञ्चमपदं चण्डालपरं भवेत् ? भागलक्षणाद्वारेति चेत्, तद्विचारासहम् । पञ्चमपदस्य सङ्ख्येयवाचकत्वात् सङ्कीर्णेषु प्रथमोपस्थिते मूर्धावसिक्ते तदुपपन्नं स्यात् । तत्रापि सर्वैः सङ्कीर्णैः सम्भूय पञ्चमैर्भाव्यम् । विभज्य लक्षणया व्यवहृते, प्रथमे सङ्कीर्णं मूर्धावसिक्ता एव पञ्चमाः स्युः । नैतन्मात्रम् । सर्वे सङ्कीर्णाः पञ्चमा इत्युक्ते, तेषां न भवेद्वर्णत्वम् । चतुर्थवर्ण एकविध एवेति हि भवन्मतम् । तस्माच्चातुर्वर्ण्यविहितधर्मानुष्ठानेषु क्वापि न भवेदधिकारः तेषाम् । इष्टापत्तिरिति चेत्, मूर्धावसिक्तादयोऽपि धर्मभ्रष्टाः स्युः । एकस्य गृहमुन्मूलयितुं क्रियमाणायां विचित्रकल्पनायां बहूनां गृहाणां प्रध्वंसापत्तिः प्रसज्येत ॥

वेदानुकूल्यम्

पञ्चक्षिति-पञ्चचर्षणीप्रभृतिषु वैदिकप्रयोगेषु पञ्चमः सङ्कीर्णसामान्य-व्यूहमयः सङ्कीर्णविशेष इति वा प्रतिपाद्य समन्वेतव्य इत्याहुः श्रीचयनाः । तत्काला-चारानुसारेण शास्त्रार्थस्य सङ्कोचने महदिदं तेषां साहसम् । किमेभिः सङ्कीर्ण-पञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः, ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र-सङ्कीर्णा इति वा यत्र कुत्रापि

*प्रकृतपञ्चमानां स्वतन्त्रजातीयत्व-सङ्कीर्णजातीयत्वयोः विकल्पः प्रसज्यत इत्यर्थः । तथा हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति', 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति षोडशिग्रहाग्रहगयोः शास्त्रप्राप्तत्वात् विकल्पप्रसक्तिः ॥

भाष्यप्रयोगो दर्शयितुं शक्यते? पञ्चक्षितिपदव्याख्याने सायणः सर्वत्र निषादमेव ब्रूते । सङ्कीर्णवादिनः शास्त्रिचयनाः तं निषादं ब्राह्मणस्त्रीशूद्रजातसङ्कीर्णं प्राहुः । अत्रैकं मन्त्रमुदाहरामः—“य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्चक्षितीनाम्” (ऋग्वेद १-७-६) । अत्रास्माकं प्रकृतं तु उत्तरार्धम् । ‘स इन्द्रः पञ्चानां निषादपञ्चमानां क्षितीनां निवासाह्णीनां वर्णानां अनुग्रहीति शेषः ।’ मन्त्रस्येमाः सायणभाष्यपङ्क्तयः । यद्ययं च निषादः सङ्कीर्णनामेक इत्युच्येत, विरसोऽयं सङ्कोच आपद्येत । कस्मादितरे सङ्कीर्णाः परिवर्ज्यन्ते? किं तेषां नावश्यको देवतानुग्रहः? तस्मात्तेन निषादेन चण्डालप्लवाद्यपरपर्यायेणैव भाव्यम् । स स्वतन्त्रवर्गीय एवेति भाषाविदां मतम् । अपि च पञ्चजनशब्दस्यावयवार्थे विचारिते पञ्चापि ते स्वतन्त्रवर्गा इति ज्ञायते । ननु यथा यजमानपञ्चमा ऋत्विज इति प्रयोगे ऋत्विक्त्वं यजमानस्य न प्रतीयते, तथा निषादपञ्चमानां वर्णानामित्यत्रापि निषादपदवाच्यस्य पञ्चमस्य वर्णत्वप्रतीतिर्न स्यादिति चेत्, मैवम् । दुर्बलेयं शङ्का, उभयथाऽपि प्रयोगात् । ‘सप्तानामृषीणां अगस्त्याष्टमानां’ इति बोधायनसूत्रप्रयोगे सिद्धैव हि अगस्त्यस्य ऋषित्वप्रतीतिः । तस्मादेतादृशग्रन्थकारप्रयोगाः निषादपदवाच्यस्य न वर्णत्वभङ्गकराः स्पष्टित्यवगन्तव्यम् ॥

एवं हि, पञ्चमस्य वर्णत्वापत्तिरिति चेत्, न । अनिरवसितनिरवसितभेद-विवक्षया अविरोधात् । अभेदविवक्षया चतुर्वर्णसिद्धिः । श्रीचयनैरुदाहृत-अन्तः-करणसङ्ख्याभेदोऽत्र सूक्ष्मो भवति । न चानिरवसितनिरवसिताख्योभयवर्गीयानां सर्वशिल्पशुश्रूषावृत्तिसामान्येनैकवर्गतया परिगणने विरोधो भवति । न वा चतुर्वर्ण-सृष्टिवादिनां मतेऽपि एकवर्णाः कालेनानेकवर्गतया भिद्यन्त इत्यत्र विरोधो दृश्यते । प्रत्यक्षं चेदं यत्प्रथमवर्गशूद्रेषु बहवो भवन्ति स्वतन्त्रकुलवर्गाः । वैदिकपञ्चक्षित्यादि-पदेषु ऋजु व्याख्यातेषु निरवसितशूद्राणां प्रकृतपञ्चमानां स्वतन्त्रसत्ता सुबोधा स्यात् । एवं सर्वाभिः शास्त्रीयाभिर्युक्तिभिः निरवसितशूद्रा एव पञ्चमा इति स्पष्टं भवति, न पुनस्ते ब्राह्मणकुलस्त्रीकलङ्कोद्घोषकानेककोटिस्तम्भा इति ध्रुवम् । तस्मान्नेमे सङ्कीर्णचण्डालपरस्मृतिवचनानां विषयो भवितुमर्हन्तीति सिद्धम् ॥

का गतिः सङ्कीर्णानाम् ?

अथ यदि ‘हिन्दूनां’ सर्वेषां चातुर्वर्ण्येऽन्तर्भावो भवेत्, सङ्कीर्णानां हिन्दुत्वमेव न सिध्येदिति चेत्, इदमविचारितोक्तम् । सङ्कीर्णस्तत्कालिकसमयाचारानुसारेण पितृजार्ति मातृजार्ति वा प्राप्य तत्तद्वर्णतां भजन्त इति मया पण्डितसभायां सोदाहरणं

उपपादितम् । तत्तु अनुलोमजातिपरमिति चयनैरुच्यते । बाढम्, मम भारस्यार्धं अपचितम् । तदपि युगान्तरविषयमिति चेन्नैतद्युक्तम् । अस्त्यस्मिन्नेव युगे केरलेषु आचारः । तत्र मातृजातिप्राप्तिर्व्यवस्थापिता दृश्यते । न च मूर्धावसिक्त-अम्बष्ठ-पारशव-माहिष्य-उग्र-करण-संज्ञाभिः प्रत्येकवर्गीयान् सङ्कीर्णानात्मानं वर्णयन्तः क्वापि दृश्यन्ते । तस्मात्तत्र तत्र समये ते पितुर्मातुर्वा जातिं प्राप्य तत्रैव लीना इत्यसंशयम् । 'पाठक' इति नामान्तरभूतां उत्कलदेशवासि-गौडब्राह्मणानामेके आन्ध्रदेशमागताः 'शिष्टुकरण' संज्ञाः सङ्कीर्णकरणवर्गीया इति मा भूद्भ्रमः । राजकीयलेखनादिवृत्त्या तेषां करणनामधेयम् । अस्मदीयब्राह्मणेष्वपि सन्ति करणाः । सङ्कीर्णभ्रम-निवारणाय तेषां शिष्टपदोपादानम् । तेषां स्वसम्प्रदायागत-मत्स्यभुक्त्व-राज-सेवावृत्तिभ्यां तान् ब्राह्मणमर्यादया नावलोक्यन्त्यान्ध्रब्राह्मणाः । राजसेवावृत्तिदोषादेव नियोगिब्राह्मणान् केवलं त्रिकर्माधिकारिण इति वैदिकब्राह्मणाः सोल्लुण्ठनमद्यावधि किं नाभाषिषतः ?

पारशवपर्यायो निषाद इत्याहुः श्रीचयनाः । अस्मदीयविशाखपत्तनमण्डले अस्पृश्य-चर्मकारादि-निषादकोटावेव व्याधः परिगण्यते । तस्मादेते पञ्चमानां शाखाविशेषाः, न त्वनुलोमसङ्करा इति ग्राह्यं भवति । किं विदुरो व्याध इति महाभारते कुत्रापि कवित्वेण प्रयुक्तं दृश्यते ? न हि निषादशब्द एव पारशवे रूढः संस्कृतलक्ष्यग्रन्थेषु प्रयुक्तो दृश्यते । न कस्यापि पारशवशब्देन व्याधोऽभिहितः स्फुरेत् । निषादशब्दस्य पञ्चमे रूढिः । अन्यच्चेदं वक्तव्यम् । मौर्यचन्द्रगुप्तं उग्रनामकसङ्कीर्णं चाणक्यो वृषलपदेन व्यवहरतीति चरित्रग्रन्थेभ्योऽवगम्यते । सङ्कीर्णश्चतुर्वर्णान्तिर्भूत इत्यस्येदमपि उदाहरणं भवति ॥

अथ प्रतिलोमप्रस्तावे ययातिदेवयानीसन्ततिदृष्टान्तो मयोदाहृतः । तत्र तयोः विवाहश्शापमूलक इति चयनैरुच्यते । नायं विवाहविषयो विवादः । तज्जातिः पितुरागतेत्येव हि प्रस्तुतम् । अपि च प्रतिलोमसङ्कराणां सूत-वैदेहक-मागध-क्षत्तृ-आयोगवन्तानां प्रत्येककुलवर्गाः सम्प्रति न दृश्यन्ते । तस्मात्तथा सर्वेऽपि पितृजातिं गताः तत्र लीना इत्युच्यं भवति । ये केऽपि सङ्कीर्णाः सन्तु वा न वा, सङ्कीर्णचण्डालः पञ्चमो वर्तत एवेति तु अन्याय्यो लज्जाकरोऽयमूहः । तथाविध-मूलदाम्पत्यकथां नादर्शयन् सङ्कीर्णवादिनः । तस्मात्तेषां वादो बहुतरामन्धकारबन्धुरो भवति ॥

अथ किं पर्यवसन्नम् ? सर्वे सङ्कीर्णाः पितुर्मातुर्वा जातौ लीना इति सिद्धम् ।

यद्यपि न वयं सङ्कीर्णसंज्ञास्तत्तल्लक्षणेषु न वर्तेरन्निति वदामः, तथाऽपि न ते मातापित्र-
न्यतरागतप्रधानवर्णत्वापवादा इत्यस्माकं वादः। सम्प्रति सर्वे सङ्कीर्णसंज्ञका
अन्तरिता इत्यत्र विषये मा भूत् कस्यापि चिन्ता ॥

न स श्रुत्यर्थः

चण्डालदर्शनस्पर्शननिषेधार्थं बृहदारण्यकश्रुतिवचनमुदाहार्षुः श्रीचयनाः। यदि
तत्र तेषां स्वाभिमतार्थो भवेत्, तद्वादो बलवतर एव स्यात्। तत्तु शून्यम्। सैषा
श्रुतिः भवति—“सा वा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य यत्रासां दिशा-
मन्तस्तद्गमयाञ्चकार। तदासां पाप्मनो विन्यदधात्। तस्मान्न जनमियान्नान्त-
मियान्नेत् पाप्मानं मृत्युमन्वायानीति” (बृह० उप० १-३-१०)। इयं च
प्राणविद्याप्रकरणस्था श्रुतिः। अत्र दिशामन्ते विज्ञाते, सर्वं विस्पष्टं भवेत्।
श्रीशङ्कराचार्याः किमत्र व्याचक्षते? पश्यामस्तावत्—‘ननु नास्ति दिशामन्तः, कथं
अन्तं गमितवानिति? उच्यते। श्रौतविज्ञानवज्जनानावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां
तद्विरोधिजनाध्युषितो देश एव दिशामन्तः’ इति भाष्योक्तिः। इदमवगम्यते—
यद्यपि दिशामन्तो नास्ति, तथाऽपि वैदिकविज्ञानवज्जनानामावासदेशं निमित्तीकृत्य
दिशामन्तः कल्पितः। वैदिकज्ञानवद्विरोधिजनाध्युषितो देशो दिशामन्त इति
भाष्यार्थः। विरोधिजनेत्युक्त्या वेदोक्तव्रतानुष्ठातृबाधको जन एवात्र विषयो भवेत्।
रामायणकालिकमारीचादिराक्षसा उदाहाराः। श्रुत्युदाहृतजनशब्दस्य पूर्वापरा-
ध्याहारनिरपेक्षं तावानर्थो भवेद्वेत्यस्यनुमानम्। जनस्थानं वैदिकविज्ञानवद्विरोधि-
स्थानमिति वा स्यात्। यथा सर्वप्राणिवाचकस्य भूतशब्दस्य पिशाचे, तथा सर्व-
द्विपाद्वाचकजनशब्दस्य तथाविधे रूढिः प्राचीनानां व्यवहारेऽभवद्वा। अग्रजातेः
कारुण्यं प्रतिपालयन्तः प्रकृतपञ्चमाः कथं विरोधिजना इति शक्यं वदितुम्? ‘तं
अन्त्यं जनं’ इति भाष्यवचनखण्डं तु सन्निकर्षबलाद्दिगन्तभवपरं बोध्यम्। तस्मादियं
श्रुतिः क्रूरविरोधिसहायनिराकरणपरा, न तु दीनतमपञ्चमबहिष्कारविधायिकेत्यलम् ॥

सद्वेषस्मृतिप्रामाण्यचर्चा

अभ्युपगम्यवादे वादार्थमहमेवमवोचम्—‘सङ्कीर्णाः पञ्चमा इत्यभ्युपगमेऽपि
तद्वहिष्कारस्मृतयो न प्रमाणं भवितुमर्हन्ति द्वेषहेतुदर्शनात्’ इति। तत्र श्रीचयनाः
चार्वाकादिषु मां परिगणय्य दीर्घग्रन्थविनियोगपुरस्सरं बह्वापतीर्ने प्राहुः ॥

मदुक्तिष्वङ्गीकृतासु, द्वेषहेतुदर्शनात् परदारगमननिषेधस्मृतयोऽप्यप्रमाणं किल

भवेयुः। एकस्या जातिः शाश्वताधःपातनम् स्वदारगमनसौख्ये परेषां निराकरणम् इति द्वयं चेदं तुल्यं मन्वानाः के वा सन्ति मतिमन्तः? परदारगमनाभावान्न केऽपि हताः स्युः। स कथं द्वेषमूलको निषेधो भवेत्? एकया स्मृत्या सर्वौ दम्पती सङ्क्षोभवर्जं सुखजीविनौ भवेताम्। अन्यया स्मृत्या एका जातिः निवारणोपायमदर्शयन्त्यैव शाश्वतान्धकारे पात्यते। स्मृतिद्वयमेककोटिगं चमत्कारेण ब्रुवतां चयनानां वाद-प्रौढिर्विस्पष्टा भवति ॥

अथ श्राद्धस्मृतयश्च स्वादन्नभक्षणरागहेतुकत्वात् अप्रमाणं भवेयुरित्याहुः। अपराह्णावधि निरश्नेन नीरसकुक्षिणा ब्राह्मणेन श्राद्धकर्मान्ते सहेष्टैर्भुज्यते। किं अपराह्णवेला स्वादन्नभोजनकालः? प्रातश्चेत् कुक्षिप्रीणनाय स्यात्। कथमिह श्राद्धस्मृतयो रागमूलकाः?

अपि च याजनाध्यापनप्रतिग्रहाश्च रागमूलका भवेयुरित्याहुः। नैतद्युक्तम्। ब्राह्मणस्य वृत्त्यन्तराश्रयणं निषिद्धं स्मार्यम्। कथं तथाविधत्यागपूर्विका स्ववृत्तिव्यवस्था रागमूलका स्यात्? याजनादिवृत्तेरप्यधिकधनप्राप्तिकारणभूता वृत्तीर्ब्राह्मणादितरेभ्यो विभज्य विदधानाः स्मृतयः कथं रागमूलकाः? प्रत्युत, ताः ब्राह्मणस्यौदार्यमेव प्रदर्शयेयुः ॥

करणाकरणयोः पारलौकिकलाभनष्टिप्रदर्शिकाः स्मृतयो न रागमूलका भवन्तीति प्राहुः। इदं च श्रीचयनानां स्वीयं मतम्। हेतुदर्शनदोषस्यायमपवाद इति धर्ममीमांसायां न कुत्रापि सूत्रितम् ॥

फलश्रुतेरपि द्वेषकथनं कल्पनागौरवमिति ब्रूते। न वयं कल्पयेम। स्मृतयो न स्वतः प्रमाणानीति सर्वेषां शास्त्रकाराणां सम्मतम्। विधिनिषेधवाक्यानां वेदमूलकत्वस्य अनुमेयतया कार्ये सिद्धयति, फलश्रुतीनामपि मूलवेदवाक्यकल्पनायां युष्माकमेव कल्पनागौरवम्। फलश्रुतिर्वजितानि विधिनिषेधवाक्यानि नोपपन्नानीति नास्ति नियमः। तस्माद्वादार्थं प्रकृतपञ्चमाः सङ्कीर्णा इत्यभ्युपगमेऽपि द्वेषहेतुदर्शनाद्युष्माकं स्मृतयः प्रमाणपदमधिरोढुमशक्ताः पुस्तकालङ्कारतां भजन्ते ॥

स्मृतिवचनशक्तिः

वादार्थं युष्मदीयबहिष्कारस्मृतयो न द्वेषमूलका इत्यभ्युपेतेऽपि कियद्दूरं प्रसरेत् तद्वचनशक्तिः? पश्यामस्तावत्—‘शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम्’ इत्यादिस्मृतिवचनेषु चण्डाललक्षणं निरूपयत्सु, तानि ब्राह्मणस्त्रियां शूद्राज्जातां

मानुषव्यक्तिं दर्शयन्ति । बहिष्कारविधायकं सर्वं शास्त्रं तेन चरितार्थं भवति । नेह सङ्कीर्णचण्डालात् सङ्कीर्णचण्डाल्यां जातः स्मृत्युक्तलक्षणलक्षितो भवितुमर्हति । न हि तस्य जननी ब्राह्मणी जनकश्च शूद्रः । कथं तर्हि तस्मिन् निषेधशास्त्रं प्रवर्तते ? 'सर्वर्ण्यः सवर्णासु जायन्ते सर्वजातयः' इति सामान्यशास्त्रानुसारेण स मातापितृ-जातिं लभत इति चेत्, तदसत् । न खलु तयोर्दुरदृष्टदम्पत्योर्भवन्मतानुसारेण वर्णत्वमेव भवति । कथं तर्हि परस्परसवर्णी भवेताम् ? अथ कथञ्चित् स्वाभिमत-साधनाय 'सर्वर्ण्यः सवर्णासु' इति वचने वर्णशब्दो वर्णतरजातीनामप्युपलक्षकमिति चेत्, तत्र किं प्रयोजनं लक्षणायाः ?

सर्वे श्रौतस्मार्तधर्माश्चातुर्वर्ण्यसम्बद्धाः, न ते भवन्मतानुसारेण सङ्कीर्णजाति-नामभिः सम्बध्यन्ते । काश्चिद्वृत्तिः केषांचिदभ्यनुज्ञातुमिति चेत्, सन्ति साक्षा-त्सङ्कीर्णाः, तस्मान्न ता निरवकाशाः । तत्राप्यनुज्ञा एव न विधयः । विधयश्चेत्, विदुरः स्वधर्मत्यागी भवेत् । स तु मन्त्रित्वमवहत् । 'मत्स्यघातो निषादानाम्' इति युष्मत्प्रदर्शितवचनात् तस्य वृत्तिर्मत्स्यघातवृत्तिर्भवेत् ॥

सङ्कीर्णचण्डालस्य सर्वधर्मबहिष्कारशास्त्रविषयभूतत्वं कल्पयितुं लक्षणामाश्रित्य वृथा मा कृथाः प्रयासम् । तत्र साक्षाद्ब्राह्मणीशूद्रपुत्रो भवत्येव विषयः ॥

एवं चेदस्माभिः सद्द्वेषस्मृतीनां प्रामाण्यमङ्गीकृतमिति मा भूदो भ्रमः । असत्य-लब्धे वा तादृशस्मृतीनां प्रत्यक्षवेदमूले, ता अप्रमाणमेव भवन्ति । हेतुदर्शनसूत्रस्य अध्वर्यवे वस्त्रं दद्याद्वैसर्जनीये होमे इति स्मृतिमात्रं विषय इत्युक्त्वा सङ्कटान्निष्क्रमाय प्रयतते चयनमहाशयः । तच्च हेतुदर्शनस्योदाहरणतया दत्तम् । न तु तदेकमेव विषय इति नियमितम् । अकारान्तशब्दस्योदाहरणे रामशब्दे दत्ते कृष्ण-मुकुन्दादि-शब्दाः न भवन्ति अकारान्ता इति वाद इव शास्त्रचयनानां वादः ॥

महदस्ति तारतम्यम्

मया किल महासभायामिदमुक्तम्—सङ्कीर्णचण्डालवादाङ्गीकारे, अस्मदीय-प्राचीनकुलस्त्रीगामयमानः, जातेरप्रतिष्ठा चापद्येयातामिति । तस्य चयनानामिदं प्रत्युत्तरं भवति । हेतुदर्शनाङ्गीकारे सद्द्वेषाः स्मृतिकारा इति सिध्येत्, तेषामपमानश्च इति । पूर्वेषां गाथासु कति वा न श्रूयन्ते शापदायिनः ? न च तानपमानितान्मन्यन्ते श्रोतारः, किं न द्वेषमूलकाः शापाः ? कुलकन्यानां व्यभिचारकथाः न केवलं तासां,

तज्जातिश्चापमानकर्म इति विदितं सर्वेषाम् । वस्तुतस्तु, स्मृतीनां कर्तार इतरे,
तन्मूलभूतमन्त्रद्रष्टारो मन्वादय ऋषय इतरे ॥

मन्त्रलिङ्गार्थवट्टः

यः पञ्चचर्षणीरभि निषसाद दमे दमे ।

कविर्गृहपतिर्युवा ॥

॥ [ऋग्वेद ७-१५-२]

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः ।

उतास्मान् पात्वंहसः

॥ [ऋग्वेद ७-१५-३]

यः कविर्गृहपतिर्युवा चाग्निः पञ्चजातीरभिलष्य प्रतिगृहं निषण्णो भवति,
सः (अग्निः) अस्माकं सन्निकृष्टं धनं ज्ञानं वा सर्वतः प्रान्तेभ्यः रक्षतु । अपि चास्मान्
पापाद्रक्षतु । द्वयोर्मन्त्रयोरयं भावः । ऐश्वर्यप्रदः पापहरश्चाग्निः चयनमहाशय-
मतानुसारेण पचनाग्निर्भवति । किमग्निरत्र पचनाग्निरिति ग्रहणं वरम्, उत
पूज्यहोमसाधनाग्निरिति ग्रहणम्? प्रेक्षावन्तो गृह्णन्तु । अयं गृहपतिः गृहपाल-
काग्निरिति सायणः किल प्राह । अस्तु । किं पचनाग्निरेव गृहपालकः न तु
होमसाधनाग्निः? युवकविशेषणस्य होमसाधनाग्नौ कथं समन्वय इत्याक्षिप्यते ।
देवताभेदाध्यवसायेन समन्वयो ज्ञायताम् । गृहपतिपदेन सह अस्य पदद्वयस्य
होमसाधनाग्नौ समन्वयं निरूपयन्नन्यः अस्ति मन्त्रः । श्रूयताम् —

अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाङ्जुह्वास्यः

॥ [ऋग्वेद १-१२-६]

अथ 'मित्राय पञ्च येमिरे जना अभीष्टिशवसे' (ऋग्वेद ३-५६-८)
इत्यनेन मन्त्रेण पञ्चापि जनाः (निषादपञ्चमाः) सूर्याय दण्डप्रणामं कर्तुमधिकारिण
इति बोध्यं इत्याह श्रीचयनः । सम्प्रत्यलं तावदस्माकम् । अयमन्यो विषयः ।
अप्रसक्ता च तत्र सविस्तरचर्चा । आश्वलायनसन्ध्योपास्तौ मित्रोपस्थानमन्त्राणा-
मयमेकः । किमिमे नमस्काराः सन्ध्यावन्दनाङ्गभूताः, उत व्यायामाङ्गभूताः
दण्डप्रणामाः? चिन्तकैः चिन्त्यताम् । पञ्चसु जातिषु कासाञ्चित्सन्ध्यावन्दना-
धिकारः, कासाञ्चित् केवलनमस्काराधिकार इति मन्त्रार्थेऽवकाशस्तु प्रबलप्रमाणान्त-
रायतः ॥

निषादस्थपतिः

श्रुत्युक्तो निषादस्थपतिः पञ्चम एव, न तु चयनैरुक्तः सङ्कीर्णः । 'लिङ्ग-दर्शनाच्च' (६-१-५२) इति जैमिनिसूत्रं अस्मद्वादं प्रोद्धलयति । 'तस्य कूटं दक्षिणा' इति निषादस्थपतियाजनप्रकरणस्थमस्ति श्रुतिवचनम् । स इष्टचनन्तरं याजकेभ्यो लोहपिण्डं दक्षिणां ददाति । अद्यापि केरलेषु वसन्तु पारशवेषु ईदृशाचारो न दृश्यते । अयं अनायाचार इति स्थपतिनिषाद एवेति निरणायि महर्षिणा जैमिनिना । पञ्चम एव गुहो निषादस्थपतिः । नौकाजीविकां पारशववृत्तिं न कुत्राप्याहुः । प्लवशब्दवृत्तौ विचारितायां पञ्चमा एव नौकाजीविकया अवर्तन्तेत्यूहनीयं भवति । रामायणकाले पञ्चमानां नासीदस्पृश्यता । एवं मन्त्रलिङ्गेभ्यः निषादस्थपतियाजन-श्रुतेश्च पञ्चमानां अप्यासीद्वागो वेदोक्तकर्मस्विति ज्ञायते ॥

यौगिकनामलिङ्गानि

अथ पञ्चमः स्वतन्त्रजातिरित्यभ्युपगमेऽपि मातङ्ग-अन्तेवासि-पुल्कसादि-यौगिकनामलिङ्गैः चण्डाल-प्लवादिशब्दवाच्यो बहिष्कार्यकोटिं गत एवेत्यूह्यमिति चेन्मैवम् । ते च योगाः कल्पनाप्रपञ्चीयाः प्रमाणकोटिमारोढुं न प्रभवन्ति । परीक्षामहे तावत् —

मा तङ्गति न गच्छति ग्राममध्यमिति मातङ्ग इति युष्मद्व्याख्या । मा तङ्गति न गच्छति पाकशालाम् इति मातङ्ग इत्यस्मद्व्याख्या । अन्ते ग्रामान्ते वसतीति अन्तेवासीति यूयम् । अन्ते समीपे वसति शुश्रूषार्थं अन्तेवासीति वयम् । पुलान्महतः कस्ते शातयति स्पर्शनेति पुल्कस इति यूयम् । पुलान्महतः कस्ते गच्छति शुश्रूषार्थमिति वयम् ॥

एवं यौगिकनामलिङ्गैर्बहिष्कार्यकोटिगाः पञ्चमा इति वादः केवलमूहः । तानि नामलिङ्गानि इतरविधाननर्थानपि बोधयितुं शक्तानि । तस्मात् टीकाकाराः मूलनियमने न प्रभव इति बोध्यम् ॥

॥ इति पञ्चमचण्डालमीमांसा समाप्ता ॥

॥ प्रथमप्रकरणस्यानुबन्धः समाप्तः ॥

अथ आन्ध्रराष्ट्रीयदेशनायका अस्यासाधारणं वाक्पाटवं, महाजनमनस्समावर्ज-कानि प्रवचनानि, मतिमतां महनीयानि प्रतिभाविलसितानि, अकलङ्कं चरितं, अकृत्रिमं

सरलं चित्तं, धवलं यशः, महान्तमनुभावं, वृत्तोज्ज्वलां पाण्डित्यवैचित्र्यं च समीक्ष्य 'भारतभूपुत्रेष्वमूल्येन रत्नेनानेन आन्ध्रनायकमणिपदं वोढव्यम्' इति निश्चित्य राजकीयरङ्गे अवतारयितुमेनमाजुहुवुः। तथा राजकीयादिलोकव्यवहारेषु प्रवृत्तये नासीदस्य हृदयाभ्यनुज्ञानम्। नानुमेने तथा नायकानां प्रार्थनानुरोधेनाचरितुम्। कारणमन्वेष्टुं न अतिदूरं गन्तव्यम्। यद्यप्याबाल्यमस्य सर्वथा भारतभूमिक्षेमं, सर्वत्र प्राचीनार्षसम्प्रदायानुसारिधर्मप्रतिष्ठापनं वेदरहस्य-तन्मन्त्रमहिम-देवतातत्त्वादि-प्रकाशनं इत्येवमादिषु दृढा एवासीददृष्टिः, तथापि एतत् सर्वं तपसैव साध्यं, ईश्वर-प्रसादादेव प्राप्यं, न केवलं एतादृशप्रवचनादिभिर्विहितं विश्वासोऽप्रकम्प्योऽभूत्। अत एवैतावता कालेनापि अचलितः कालं प्रतीक्षमाणः ईश्वरादेशं विना आत्मन ईदृशेषु कर्तव्येषु नासीदधिकार इति तपसा ग्रन्थप्रणयनैर्वेदशास्त्रविचारैश्च कालं सफलमनैषीत् ॥

परं तु अस्यान्ध्रदेशात् स्वीयं वासस्थानमरुणाचलमासादितवतोऽनिवार्याणि राजकीयप्रवचनादिकार्याण्युपस्थितान्यासन्। द्रविडराष्ट्रीयनायकैर्विशेषतः स्वावास-प्रान्तीयैः राष्ट्रीय-कांग्रेस-सभाध्यक्षपदं वोढुमभ्यर्थितः 'कार्याणि वयं कुर्याम, भवदीयनामदानमलम्' इत्यस्मिन् दृढभक्तिभिरुक्तः दाक्षिण्यवशंवदः कथञ्चित् सम्मेने। इयमेवास्य सम्मतिः उत्तरत्र त्रिचतुरान् वत्सरान् साङ्घिकराजकीयादिरङ्गप्रवेशस्य प्रस्तावना समजायत। तथा च तस्मिन्नेव रक्ताक्षिसंवत्सरे चलितस्य द्रविडराष्ट्रीय-सम्मेलनस्यायं स्वागतसङ्घाध्यक्षपदमवाक्षीत्। विशिष्टमस्य प्रवचनं, विशिष्टाऽस्य वादचातुरी, विशिष्टाश्चास्य भावा इति वार्तापत्रिकाः प्राशंसिषुः। स्वाराज्यपक्षनायकैः स्वपक्षं स्थापितवानयं अखिलभारत-कांग्रेस-सभ्यत्वेन वरणीय इति समर्थनेन महाजनैस्तथैव वृतः गान्धिमहात्माधिष्ठिताग्रासनं 'बेल्गां'-कांग्रेस-वार्षिकसम्मेलनं गतवान्। तत्र यथाचारं कृतृप्तस्य निर्णेष्यमाणविषयविचारसदसो नूतनस्याप्यस्य वाणी चित्तेष्वाकणितवतां गौरवभरितां भद्रां सम्मदमुद्रामधत्त। ततः समग्रायां सभायां 'अस्पृश्यतानिवृत्तिनाशास्त्रीया' इति गैर्वाण्या वाण्या कृतेन प्रवचनेन बहुतरां तोषितानां नायकानां प्रमुखैः पण्डितमदनमोहनमालव्यप्रभृतिभिः प्रत्येकमभिनन्दितः प्रतिनिवर्तमानो देवराताभ्यर्थनानुरोधेन गोकर्णं जगाम। 'कांग्रेस-सभायामिदमेव प्रथमं संस्कृतभाषया प्रवचनम् ॥

पुनररुणाचलमागतमेनं अनुपालयन्तो द्राविडेष्वेके नायका उपाजग्मुः। तेषां अस्य मुखेन साधनीयं कार्यमासीत्। सम्प्रति तत् साङ्घिकम्, न तु राजकीयम्। एवं

व्यवहारेष्वस्यावतरणं नाभिमतमभवदेकेषामन्तरङ्गशिष्याणां बहुवर्षभक्तानामेकेषां हितचिन्तकानाम् । तत्र कारणेष्विदमेकं वक्तव्यम् । एते ह्यमंसत—‘किमिदं आहूतो गच्छत्यकृत्रिमलोकज्ञः । नायकास्तन्त्रज्ञाः निर्व्याजचर्याभार्यामस्यामलां कीर्तिं च स्वाभीप्सितसिद्धये विनियोजयितुमुद्युञ्जते’ इति । यत्सत्यमव्याजप्रकृतिरेवाभूदसौ । उपस्थिते तु विषमे महदासीत्कौशलमित्यसंशयम् । अत्र प्रासङ्गिकमेकं वृत्तमुदाहरिष्यामः ॥

प्रथमप्रकरणस्यानुबन्धः—2

भारद्वाजाश्रम—गुरुकुलम्

“काश्मीरजस्य कटुताऽपि नितान्तरम्या”

द्रविडेषु ‘शर्मदेवी’क्षेत्रे भारद्वाजाश्रम-गुरुकुलमेकं स्थापितं कीर्तिशेष-व० वे० सुब्रह्मण्यार्यमहोदयेन । बालानां नानाजातीयानामेकत्र सम्मेलनं, विद्याभ्यासः, जीविकोपयुक्तकर्मतन्त्रशिक्षणं, समपङ्क्तिभोजनं इत्येवमादिभिः समरसभावं देशीयताभिमान-प्रोद्बलकं सर्वं च तेषु बाल्यदशायामेव गुरुकुलद्वारोत्पिपादयिषितमार्येण । स्वयं च आचार्यश्चालकश्चाभूद्गुरुकुलस्य ॥

गुरुकुलमारब्धम् । लक्ष्यसिद्धये धनं कालो महाजनादरश्चापेक्षिताः । धीरो नात्याक्षीदुद्योगमार्यः । गुरुकुले प्रचलितं प्रवृत्तं शैशवदशायामेव ब्राह्मणेतरनाथका एके सदुद्देशं प्रदर्शयन्तो गुरुकुलाचार्यस्य विपक्षकक्षामारुहन् । ‘गुरुकुलकार्यस्य नियमनिबन्धनान्यवश्यानि, नैकस्मिन् पुरुषे सर्वोऽप्यधिकारो न्यस्येत’ इति च प्रतिरोधस्तैः गुरुकुलप्रचलनस्याकारि । तत्र हेतवो बहवः । न वेह तेषामाख्यानायावसरः । सङ्क्षेपेणैकमंशं लक्षयामः । अयं च तेषां पक्षः—‘विप्रविद्यार्थिनां विप्रेतरविद्यार्थिनां च समपङ्क्तिभोजने विहिते, काचित्समत्वबुद्धिर्जायिष्येतेति सत्यम् । न तावतैवालम् । न सूदेन ब्राह्मणेन भाव्यम् । तथा सूदे ब्राह्मणे सति, ब्राह्मणजातेरुत्कर्षोऽङ्गीकृतो भवेत् । बालानां बाल्ये वयसि समतीपदेशाय प्रवृत्तैरुद्देशविपर्यय एव साधितः स्यात् । तथा वैषम्यं बोधयितुं गुरुकुलं नापेक्षणीयम् । वर्तमाना जातीयतास्थितिरेव पर्याप्ता विषमबुद्धिं वर्धयितुम् । यया पुंशलभेदबुद्धिः सर्वत्र सङ्ग्रेहे प्राप्तप्रचारा जेजीयते’ इति ।

गुरुकुलाचार्यस्य पक्षस्त्वेवम्—‘इद.नी.मिदमपि दुष्करम् । यदेकत्र विद्यार्थिनः सर्वेभ्यो वर्णेभ्यो मिलित्वा भोजयितव्याः । पूर्वाचार्यपरायणानां तत्रापि

विशेषतोऽस्मिन् प्रान्ते मातापितृणां स्वीयबालानां समपङ्क्तिभोजनायापि जात्याचार-
मुपेक्षमाणाऽनुमतिर्दुर्लभा । यदि निर्बन्धाद्ब्राह्मणेतरः पाचको विधीयेत, विद्याभ्यासा-
यापि न प्रेषयेयुः बालान् पितरः । तस्मात् समपङ्क्तिभोजनं प्रथमं सोपानं सङ्घ-
संस्कारस्य । यद्यत्र जयं पश्येम ततः परं गच्छेम द्विजेतरं पाकशालायां स्थापयितुम्'
इति ॥

एवं स्थिते ब्राह्मणेतरनायके गुरुकुलाचार्य उभावपि 'माध्यस्थ्याय न्यायदर्शिनं
काव्यकण्ठगणपतिशास्त्रिमुहाशयं वृणावहै' इत्येकीभावेनैनमवृण्वाताम् । अनेन
निर्णय दर्शयिष्यमाणं कल्पमङ्गीकर्तुं सम्मेनाते । उभयपक्षगतान्युक्त्यायुक्तानंशान्
पर्यालोच्य माध्यस्थ्यकारी लोकज्ञो मनस्येवमकरोत्—'उद्वाहश्चलेदुन्मादनिवृत्ती,
उद्वाहादुन्मादनिवृत्तिः इति लोकोक्तिगोचरोऽयं विवादः । तथा च द्विजेतरपाकाङ्गी-
कारे जातीयतारतम्यप्रध्वंसात् सङ्घः संस्कृतो भवेत् । संस्कृतेनैव सङ्घेन
द्विजेतरपाकोऽङ्गीक्रियेत' इति ॥

ततश्चाब्रवीत् गुरुकुलप्रतिपक्षनायकः—“नाक्षेपो मम ब्राह्मणपाचकनियमने,
स यद्युदारधीः जात्युत्कर्षापकर्षयोनिराधारतां पश्येत्” इति । श्रुत्वैतदन्तरेव हसितं
नियम्य शास्त्रिभिर्मध्यस्थैश्चिन्तितम् ! 'स हि स्वच्छन्द उदारधीरभिप्रेयते
अधुनातनैः, यो विगलितजात्याद्याचारः विशृङ्खलः सम्प्रदायेषु विचारपूर्वकं परि-
त्यक्ताभिमानः विवेकवांश्च भवति । तादृश आङ्गलविद्यास्नातकेषु आचार्यपरीक्षाया-
मुत्तीर्णेष्वपि दुर्लभः । अपि च तादृशोऽभिज्ञः संस्कृतमतिः कथं जीविकया पाकशास्त्री
दर्वीहस्तः गङ्गाधरवृत्तिः पाकशालामधितिष्ठेत् ? बाढं, परं कर्तव्यं करोमि' इत्युभय-
पक्षाप्रतीक्षितं स्वं निर्णयं प्रकाशयामास । स कः ? “कञ्चिदादिद्राविडं पाचकस्थाने
स्थापयत” इत्येष एव शास्त्रिभिः कृतो वादनर्णयः ॥

निशम्येमं गुरुकुलाचार्यश्चलितः । ब्राह्मणेतरनायकस्तु नाङ्गीकृतवान्, न वा
निराकृतवान् । अङ्गीकारे ब्राह्मणेतरबालानपि तत्पितर आदिद्राविडसाधितमन्नं
भोजयितुं नानुमन्येरन् । तदेव हि गुरुकुलाचार्यरुदितम् । निराकरणे त्वधस्तात्पतेत्
स्वपक्षः ॥

उभयोः पक्षयोः प्रातिकूल्यमानुकूल्यं च व्याचष्टुः शास्त्रिणः । “स्वीकृतः
चेदयं निर्णयो न्यूना भवेद्विद्यार्थिसङ्ख्यायेति स्यादेवातङ्क आर्यस्य । सङ्घोद्धारायोद्यतानां
प्राग्रसराः प्रथमं प्रतिबन्धकानि प्रतीक्ष्य कष्टान्यनुभूयैवान्ते तानि तरेयुः । ब्राह्मणेतर-

नायकश्चास्य निर्णयस्य सम्माननेन स्वीयं सत्पथगामिलक्ष्यं लोकाय निरूपितवान् भवेत् । सदुद्देशेनैव सङ्घसंस्कृतये मतभेदोऽयं जात इति प्रकटितः स्यात् ” इति ॥

कीदृशो धर्मनिर्णयः? को वेह कं वा दोषं दर्शयेत्? अत्र विषये मध्यस्थस्य ब्राह्मणेतरनायकस्य च पत्रद्वारा सम्मेलनं चलितम् । नासीदुपसंहारो विवादस्य । एवं स्थिते, गुरुकुलाचार्यः ‘पापविनाश’प्रस्रवणे कालधर्मं गत इत्यागता वार्ता । ‘किमतः परम्? न युद्धम्, न विवादः’ इति विषादं विवृण्वन्तं प्राचीनं श्लोकमेकं द्राविडभाषायां अर्थं च विलिख्य नायकाय प्रेषयामास मध्यस्थः । स एष भवति—

“ रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजातम् ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ”

॥ उत्तरभागे प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

द्वितीयं प्रकरणम्

कुटुम्बम्—भार्यानिर्याणम्

“ विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति । ”

—नैषधम्

“ न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य । ”

—रघुवंशम्

अथ आम्रगुहायां वसतौ वासिष्ठस्य तपोनिष्ठस्य नियतायामपि, मुहुर्मुहुर्गिरेः पादे पुरे दारपुत्तादिवासगृहमागत्य निर्वर्त्यानि कुटुम्बकृत्यानि इतराणि विचाराणीयानि चासन् । तस्मात् क्रोधनाक्षयसंवत्सरयोर्नासीन्निरन्तरगुहावासः । नाविच्छिन्नं तपस्तीव्रं वा । बहुवर्षभस्मभक्षणाभ्यासवशंवदायाः पाण्डुरोगादिपीडितायाः स्वभार्यायाः समीपेऽस्य वर्तनमभीक्ष्णमनिवार्यमभवत् । अत्रान्तरे गोकर्णे दीक्षितदत्तात्रेयोपाध्यायै-र्यक्ष्यमाणाय ज्योतिष्ठोमयागायागमनार्थं पत्रमुखादाह्वानं दैवरातादागतम् । आबाल्यतापसस्यापि मृदुलहृदयस्य स्वशिष्यमपि क्षमां याचमानस्य आचार्यस्येदं प्रत्युत्तरपत्रम् —

वत्स, दैवरात,

उपलब्धं ते पत्रम् । लब्धानि च शतं रूप्यकाणि । तत्र दत्तात्रेयदीक्षितैः
अनुष्ठीयमानं सोमयागं तथा त्वां च तवाश्रमं च द्रष्टुमुत्सुकोऽस्मि । तथाऽपि तव
मातुः विशालाक्ष्याः (आचार्यपत्नी एतन्नाम्नी) व्याधिपीडितायाः चिकित्सार्थं
सन्निहितोऽहमेतां परित्यज्य सम्प्रत्यागन्तुं न शक्नोमि । अयमेकोऽपराधः क्षन्तव्यो
रुग्णजानेर्वासिष्ठस्य ॥

इति

वासिष्ठो गणपतिः

अथ दैवरातः दीर्घकालस्वीयसङ्कल्पानुसारेण गोरक्षा-ब्रह्मचर्याश्रमादिकं
संस्थाप्य बहुधा आचार्यस्य सहकुटुम्बस्य गोकर्णवासमभ्यर्थयमान आह—‘भवत्सर्वार्थ-
मेव उमासहस्रादिग्रन्थप्रकाशनाय रूप्यकसहस्रत्रयमूल्येन क्रीतं मया
नन्दिनीमुद्रणयन्त्रम् । तेन अनायासेन ग्रन्थप्रकाशनादिकार्यं भविष्यति । तत्र
भवत्सान्निध्यमेवापेक्ष्यते । तत्सर्वं मुद्रणयन्त्रं भवच्चरणयोः समर्पयामि” इति
वासिष्ठपादयोर्वाग्दानपूर्वकं मुद्रणयन्त्रं समर्पितवान् दैवरातः ॥

अत्र वासिष्ठमुनेराचार्यस्य लक्ष्यमधिकृत्य सामान्यतः किञ्चिद्दैवरातीय-
दिनचर्यालिखितपुस्तके स्पष्टं सूच्यते । एकदा दैवरातः किलाब्रवीद्वासिष्ठमाचार्यम् ।
“प्राचां ऋषीणामाश्रमशिक्षणपद्धतेः पुनरुज्जीवनार्थं वैदिकविद्याप्रकर्षेण औपनिषद-
योगक्रियाभ्यासाभ्युदयेन ब्रह्मविद्याप्रकाशनार्थं च गोकर्णमण्डले कञ्चिदाश्रमं प्रतिष्ठा-
पयितुमभिलषामि । तत्र भवानेव गुरुस्थानमारोढुमर्हति । तदर्थमनुग्राह्योऽयं सेवको
जनः” इत्यादि । तत्राचार्यस्येदं प्रत्युत्तरं दृश्यते—“समग्रैवेयं भारतभूमिर्यथा
आश्रमपदं भवेत्, तथा उदात्तनिःस्पृहकार्याविलम्बनेन महता तपःप्रभावेन च प्रयत्ननीयं
साधनीयं च । किमेतादृशेन एकदेशेनाश्रमपदेन तथाऽपि यत्त्वया सङ्कल्पितं
तदनुसरणीयम् । उत्तरत्र पश्यामः” इति ॥

अनेन, ईश्वराराधनेन तपसैव साधनेन साधनीयं सर्वतोमुखं सङ्घस्य क्षेममिति
सहजः श्वासवदासीद्वासिष्ठस्य विश्वास इति स्पष्टं भवति सूचनम् ॥

अन्यदा स एव सदारोऽरुणाचलमागत्याचार्यस्य गृहे कञ्चित्कालमुषित्वा
पुनर्गोकर्णं प्रति प्रस्थानसमये विशालाक्षीं देवीमाचार्यं च गोकर्णवासाय सदाग्रहेण
बहुकृत्वः प्रार्थयामास । केनापि हेतुना अरुणाचलाच्चलितुमप्रभुरनिच्छन्वा दाक्षि-

प्यात् 'तथैव कर्तुं यतिष्ये' इति प्रत्युत्तरमयच्छदैवराताय । नासीदस्य वित्तोपार्जने प्रवृत्तिः । अपेक्षितं धनं समये कुतोऽपि प्रियशिष्यजनादागतम् । अरुणाचलेऽस्मिन् सदारपुत्रे वसति, नासीत्कोऽपि कुटुम्बभरणचिन्तागन्धः । यतः सुधन्वना तदा तदा प्रेषितं धनं पर्याप्तं अभवत् । सन्दर्भविशेषेषु तेन यथेष्टमधिकं च समर्पितम् ॥

एवं स्थिते, कुटुम्बे कोऽपि शुभमुहूर्तोत्सवो निर्वर्त्य आसीत् । तदर्थमधिकं धनं अपेक्षितम् । अनुचराणां यो दातुं प्रभुः, सोऽनर्थितः स्वयं दद्यात् । तावन्तं कालं न कदाऽपि कमपि देहीत्यभ्यर्थितवानाचार्यः । शिष्येभ्यः स्वयं यदागतं तत् प्रत्यग्रहीत् । निर्वर्त्य शुभमुहूर्तोत्सवे समुपस्थिते, नासीत्कोऽपि काकिणीमपि दातुम् । धनमपेक्षितमिति न कस्यचिदपि दानप्रभोः शिष्यस्य तदानीं विदितम् । एवं स्थिते अशक्तः एकः शिष्यः स्वयमावश्यकं धनं प्रेषयामीति पत्रमुखादाचार्यमावेदयते स्म । अत्रान्तरे धनवानेकः आचार्ये बद्धादरः मुहूर्तोत्सवायोपहारं समर्पयिष्यमाणं प्रतिशुश्राव । एवमुभाभ्यां प्रतिश्रुतस्य आगमनं यावत् नासीद्विश्वासः । शुभदिवसः सन्निकृष्टः । दिनानि चलितानि । नागतं प्रतीक्षितं धनम् । तदानीं एकस्मै विश्वसनीयाय विदितप्रतिश्रुतधनवाताय पत्रं अलिखदाचार्यः । तत्र पूर्वोक्ताभ्यामितरं दानशक्तं विश्वसनीयमुदारं अनुचरं तेन शिष्येणोपगम्य आवश्यकं धनं प्रतिश्राव्य साध्यं साधनीयमिति सूचितम् । तपःशीलेन आचार्येण सम्प्रति नीतिविदा कार्यसाधकेन कुटुम्बना शिष्यदोषसंवरणे-च्छुना इदं लिखितम्—

वत्स

उपगतं ते पत्रम् । अवगतो भावः । यदि कर्तुमिच्छतः किमपि (एतौ), तर्हि कुर्वतां नाम । यल्लिखितं तस्मै त्वया, यच्चोक्तं . . . य, तदुभयमपि निरवद्यम् । यावद्रूप्यागमनं नाहं विश्वसिमि स्तोकभाग्यं वत्स . . . चलचित्तं . . . वा । अतः . . . एव त्वया ज्ञापनीयः प्रतिश्रुते विषये . . . तिष्ठन्तु संवृत्तान्येव सर्वाण्यपि द्वाराणि ॥

शुभमुहूर्तदिनात्प्राक् त्रिचतुरेभ्यो दिनेभ्यः पूर्वमेव त्वामिह प्रतीक्षे । एकाग्रश्च ज्ञापनीयः शीघ्रागमनाय । किमागतो वत्सो हेमस्वामी ?

इति ते नित्यहिताकाङ्क्षी
वासिष्ठः

एवमनिवार्येषु कुटुम्बकृत्येषु पुनः पुनरवतीर्णस्य गृहावासं परित्यज्य तदा तदा गृहावासः कञ्चित्कालमवश्योऽभवत् । तदात्वे दक्षिणदेशे विशतिवर्षाधिकवासे कृतेऽपि, विशालाक्षीदेव्या चिदम्बरक्षेत्रमदृष्टवत्या सकृत्तत्र भगवद्दर्शनाय गन्तुमभिलषितम् । तस्मादाचार्ये तया सह चिदम्बरयात्रां निर्वर्त्य निवृत्ते, बहुकालपाण्डुरोगार्ता आचार्यभार्या पुनर्विशिष्टव्याधिशय्यामाशिश्रिये । इयमेव तस्याश्चरमशय्याऽभवत् । व्याधेः पूर्वरूपावेक्षणादायुर्वेदविज्ञ आचार्यः स्वल्पैरेव दिवसैर्देहावसानकरोज्यं रोग इति दृढनिश्चयः मुख्यान् शिष्यान् पदमुखेनाजिज्ञप्त् । तथैवामयशय्यामास्थितया आचरमशवासजागरूकया श्रीविद्यया शाक्तं परं धाम ध्यायन्त्या नवभिदिनैरायुशेष उपसंहृतः* । एवं मध्ये वयसि भर्तृ-पुत्रादिभ्यो दैवेन वियोजितां विशालाक्षीदेवीं अनुशोचति पुत्रे, अनुशोचन्त्यां दुहितरि, चिरात्पुत्रायमाणेषु बहुषु शिष्येषु च मातृ-निविशेषमनुशोचत्सु, स पतिरेक एव सर्वान् समाशवासयितुं प्रभवन्ननेन भार्यावियोग-व्यतिकरेणास्पृष्टनिसर्गधीरभावोऽलक्ष्यत । यद्यपि चेतोविकारहेतुना सहधर्मचर्यास्तप-स्सख्या वियोगेन आचार्यस्याधिकरेणैव भाव्यम्, तथाऽपि जनसामान्यमनोवृक्षक-प्रकम्पनक्षम एतादृशोद्वेगमारुतवेगो नामूर्छत्पर्वतवदप्रकम्प्ये धीरे वासिष्ठमुनेर्हृदये । एवं तपशीलस्य वासिष्ठस्य मुनेस्त्रिशद्वर्षगार्हस्थ्यं परिसमाप्तम् ॥

अधुना विधुरः पुनराग्नगृहमाध्यास्त । तपसि निरन्तरायं चलति, पितृक्रमागतेन मेहामयेनास्य शरीरं बाधितमलक्षि । तस्मात्पुरमागत्य गृहे सहकुटुम्बेन पुत्रेण सह षण्मासानवात्सीत् । यद्यपि चिकित्साविशेषैः कोऽपि विशेषोऽदर्शि, तथाऽपि निश्शेषितो-ऽभूद्घोरो व्याधिरिति नाभून्नश्चयः । तदात्वे किमप्यद्भुतं घटितम् । अस्मिन् गृहस्यान्तः स्थिते, कोऽपि साधुरागत्य “सन्ति वा काव्यकण्ठगणपतिशास्त्रिणः? अहं कन्या-कुमारीत आगतोऽस्मि” इत्यबोचद्गृहद्वारे स्थितं वासिष्ठजामातरम् । ‘एषोऽहमा-ह्वयामि, क्षणं आस्यताम्’ इत्युक्त्वा सोमयाजिन्यन्तर्गत्वा पुनः शास्त्रिभिः सहागते, स साधुरदर्शनं गतः, तेन सह रोगश्च ; बहुधाऽन्विष्टोऽपि न दृष्टः ॥

एतस्मिन्नेव काले किमप्यन्यद्विचित्रं दृष्टं आचार्येण । एकदा दुहितुर्व्रजेश्वर्या औषधाय किमपि विशिष्टजातिकदलीफलमपेक्षितमभूत् । पिता पुत्रो महादेवश्चोभौ देवालयोद्बहिः प्राकारे समुपविश्य तदर्थमेवाभाषमाणौवभूताम् । तत्र कोऽप्यागत्य

*अक्षयसंवत्सर-कर्कटकमासि कृष्णपक्षद्वितीयातिथौ धनिष्ठानक्षत्रे सोमवासरे निर्याणम् ॥ क्री० श० २६-७-२६ ॥

तदपेक्षितजातिकदलीफलं सगुच्छं पार्श्वतो निक्षिप्य मौनेन गतवान् । विस्मयात् पित्राऽऽदिष्टः पुत्रस्तमनुगन्तुं प्रस्थाय मोघमन्विष्य निवृत्तः । एवमन्यान्यद्भुतचरितानि दुर्लभहेतुकान्यस्माभिराचार्यमुखाच्छ्रुतम् ॥

॥ उत्तरभागे द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

तृतीयं प्रकरणम्

वर्णाश्रमधर्मपरिषत्कथा

“ न हि सिंहो गजास्कन्दी भवेद्गिरिगुहाशयः । ”

---रघुवंशम्

“ अत्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धाष्टचम् । ”

---माघः

अस्मदाचार्ये पूज्यताबुद्धीनामप्येकेषामस्य धर्मशास्त्रीयाशयाः विशेषतोऽस्पृश्यता-विषयकप्रवचनानि असह्यवेदनान्यतानिषुः । केषाञ्चिदन्धपरम्पराचाराभिमानिनां भीतिः, अन्येषां शास्त्रविदामपि स्वार्थपराणां जुगुप्सां द्वेषं चाजनयत् । शास्त्रीय-मशास्त्रीयं वा बहोः कालादागतमाचारमुज्झितुमशक्ताः विचारयितुमनिच्छन्त एव भूरिपक्षीया महाजनाः सन्ति सर्वत्र लोके । प्रभवसंवत्सरीय ‘कांग्रेस’ सम्मेलनसमये मद्रपुरवास्तव्यैर्वर्णाश्रमसङ्घसम्बन्धिभिः कार्यदर्शिद्वारेण तत्र प्रचलिष्यमाणपण्डित-परिषदि वादायाहूतेनाचार्येण वादाह्वानमङ्गीकृत्य तत्र गन्तव्यमनिवार्यमभूत् । तथैव गतेऽस्मिन्, न कोऽपि वादः चलितः । सत्येव हि माध्यस्थ्यं कर्तुं अग्रासनमलङ्कुर्वाने पण्डिते, सत्येव हि प्रतिवादिनि पण्डिते वा वादस्य सम्भवः । न विशाले वैदुष्यभूयिष्ठे मद्रपुरे वादकुशलाः पण्डिता न आसन् । आसन्नेव प्रथमश्रेणीपण्डिताः महामहोपाध्याय-वेङ्कटसुब्बाशास्त्रि-कुप्पुस्वामिशस्त्रिप्रभृतयः । ‘सद्वृत्तस्तपोनिष्ठः पण्डितप्रवरो वासिष्ठमुनिः, अनेन सह वादो न युक्तः’ इति तेषां मतम् । तर्हि कस्मादिदं वादाह्वानपत्रं प्रेषितम् ? न प्रेषितं पण्डितैः । कोऽप्यनभिज्ञोऽदूरदर्शी वर्णाश्रमधर्मसङ्घस्य तात्कालिकं कार्यनिर्वाहकपदं सम्पाद्य ‘अकीर्तेः अपकीर्तिर्वरम्, साऽपि सुलभा चेद्बहुतरां वरम्’ इति मत्वा स्वनामप्रकाशनाय एवं सदोषं आचरत्, न्यायधोरण्या वादाह्वानपत्रद्वारेण आचार्यस्यारुणाचलादागमनं बलादकुरुत । तदात्वे तत्रागतः

पण्डितमदनमोहनमालवीयमहोदयः सर्वं वृत्तान्तं विदित्वा 'नैतद्युक्तम्, इदं प्रतारणम्, अवज्ञा च' इति विचिन्त्य स्वयमस्मदाचार्यमुक्त्वा परेद्यवि "हिन्दूहैस्कूल"-मण्डपे स्वयं संस्कृतप्रवचनेन माध्यस्थ्यं कृत्वा, तस्यां रात्रौ हिन्दुमहासभासम्मेलने आचार्य-मामन्त्य प्रवचनाय प्रार्थयते स्म । तथैव मालवीयमहोदयस्याध्यक्ष्ये महासभायां अनेन कृतं प्रवचनमस्पृश्यताविषयकमाकर्ण्य अध्यक्षः प्रशंसावचनैरेतमभिनन्दितवान् ॥

मद्रपुरान्निवृत्तोऽरुणाचले स्वावासगुहां प्रविष्टः विभवसंवत्सरकर्कटकमासान्त-पर्यन्तं तत्रैव तीव्रेण तपसा इन्द्राणीसप्तशत्यादिस्वीयग्रन्थानां पुनस्संस्करणेन इन्द्र-सहस्रनामादिनूतनग्रन्थप्रणयनेन च सुखमुवास वासिष्ठो मुनीन्द्रः ॥

॥ उत्तरभागे तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

चतुर्थं प्रकरणम्

श्रीअरविन्ददर्शनम्

"गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः ।"

"छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥"

—शाकुन्तलम्

प्लवङ्गसंवत्सरादारभ्य महान् श्रीमदरविन्दो योगीन्द्र इति तस्मिन् गौरव-बुद्धिरासीत् वासिष्ठमुनेः । विश्रुतं तमेकान्तनिष्ठं द्रष्टुं समायातः समयः । विभव-संवत्सरे श्रीअरविन्दजयन्त्युत्सवे तत्र पूर्वमेव दर्शनार्थमागत्य स्थिताभ्यां श्रीअरविन्दो-पदिष्टयोगं अनुतिष्ठद्भ्यां स्वानुचराभ्यां सुधन्व-कपालिभ्यां सङ्गतः श्रीअरविन्दस्य दर्शनं कृतवान् । चिरादरविन्ददर्शनमभिलषितवतो वेङ्कटरामस्य स्वशिष्यस्यागमनमपि आचार्येण सहैव घटितम् । दर्शनस्य पूर्वानुमतिरवश्येति नियमे तदानीं दृढतरे स्थितेऽपि, अस्य महानुभावस्य दर्शनायानुमतिराह्वानकल्पवासीदिति वक्तव्यम् । दर्शनात्परं तत्रैव मासार्धमुषित्वा तदा तदा महानुभावया योगसिद्धया श्रीमात्रा अरविन्दमुनेः कार्यभारमवतार्य आश्रमं चालयन्त्या महाशक्तेर्मूर्त्या सह ध्यानमास्थाय तयाऽभिनन्दितः उत्तरत्रापि इच्छानुसारेण आश्रमागमनाय लब्धानुमतिः पुनररुणाचलं प्रतस्थे ॥

श्रीअरविन्दाश्रमे वसति वासिष्ठे, सुधन्वबन्धुना कोदण्डरामाख्येन साधकेन

योगभेदानधिकृत्य पृष्ठस्तपोनिष्ठ एकया घटिकया अष्टखण्डात्मकं अष्टोत्तरशत-
सूत्रनिबद्धं तत्त्वानुशासनं नाम लघुग्रन्थं सरलया रीत्या विरचय्य तस्मै दत्त्वा
व्याचख्यौ । काव्यकण्ठस्य शास्त्रीयव्यवहारेऽपि हृदयङ्गमा सूत्रशैली अनायासेन
जिज्ञासूनामर्थावगतिं साधयेदिति असंशयम् । अत्र कानिचित् तत्त्वानुशासनसूत्राणि
आशुधारानिबद्धानि उदाहरामः—

“ सप्तमः खण्डः— १. अथ योगाः । २. फलापेक्षारहितं सत्कर्म कर्मयोगः ।
३. मनसा मन्त्रस्य ध्यानं मन्त्रयोगः । ४. वायोनिग्रहो हठयोगः । ५. चित्तवृत्तिनिरोधो
राजयोगः । ६. आत्मविचारणं ज्ञानयोगः । ७. अहंवृत्तिमूलान्वेषणमेवात्मविचारणं
न शास्त्रचर्चा । ८. आत्मसमर्पणं प्रपत्तियोगः । ९. राजयोग—प्रपत्तियोगपुरस्सरं
नित्यं प्रवहन्त्याः शक्तेः महता मौनेनात्मन्यवकाशं दत्त्वा पञ्चानां च कोशानां अनवरतं
चिदग्निना संस्करणं अमृतयोगः । १०. अस्याङ्गं कल्पसेवेत्येके ॥

अष्टमः खण्डः— १. अथामृतयोगे महामौनसाधिका विद्याः । २. केवलं
सम्प्रसादेन तिष्ठेत् सा भूमविद्या । ३. प्रणवं ध्यायेत् कण्ठकुहरे स्थिरमनाः सोद्गीथ-
विद्या । ४. गत्यागतप्रत्यवेक्षणद्वारा प्राणवायुं ध्यायेत् सा संवर्गविद्या । ५. तीव्र-
निर्विषयालोचनजं ऊष्माणं ध्यायेत् सा ज्योतिर्विद्या । ६. रसं ध्यायेत् जिह्वायां
स्थिरमनाः सा वारुणी विद्या । ७. उपजिह्वायामिन्द्रियोनिविद्या । ८. दृष्टिं द्रष्टारं
वा ध्यायेत् सोपकोसलविद्या ॥ ”

एवं औपनिषदविद्याः सङ्क्षिप्य तासां प्रत्येकं स्वरूपं निरूपितम् ॥

अरुणाचलं प्रत्यावृत्त्य यथापूर्वं आचार्ये तपसि तिष्ठति, सत्यवसरे भगवते श्री-
अरविन्दाय अरविन्दाश्रमश्रीमात्रे वा पत्रं प्रैषयत् । श्रीमात्रा च वासिष्ठमुनेः पत्रं
सादरं दृष्ट्वा यथार्हमनुष्ठितम् । तथा चैकदा कञ्चित्कालमरुणाचले कृतवासो
वासिष्ठस्य विदितपूर्वः श्रीअरविन्ददर्शनाय बहुशः कृतयत्नोऽप्राप्तानुमतिर्वासिष्ठ-
लिखितपत्रेणानुमतिं प्राप्य दर्शनार्थं गतवान् आश्रमे नित्योऽभवत् । तच्च प्रशंसापत्रं
पङ्क्तिद्वयात्मकं एवं भवति—

अम्ब देवि,

जानाम्यहं बहोः कालात् (एनम्) । अहोऽयं भगवन्तमरविन्दमुनिं
दृष्टुम् ।

इति ते अगर्भजः पुत्रो

वासिष्ठगणपतिः

अन्यदा हेमस्वामी एकाम्रस्यानुजः चिराद्वासिष्ठमुनेरनुचरः तस्य द्वारैवानुमतिं प्राप्य श्रीअरविन्दाश्रममेत्य दर्शनभाग्यमलब्ध । तदानीं वासिष्ठमुनिनाऽऽचार्येण लिखिते पत्रे, श्रीमात्रा सह स्वस्य पूर्वं चलितेषु ध्यानेषु कांश्चि स्वानुभूतिः सूचिता । तदिदं पत्रं भवति—

भगवति श्रीमातः,

दुरदृष्टवशाद्विष्णोऽपि ते पादयोरहं स्पृशामीव सततं ते पादाङ्गुष्ठं मनसा दूरगामिना । यत्नावलोकितं मया जीवितयात्रायामेव धन्यतमे तस्मिन् दिने दिव्यं तेजः । तदेव मे ददातु मोहशमनं कमप्यन्तःप्रकाशम् । दूरस्थ इति नोपेक्षणीयः पुत्रः, यत्र क्वचिदहं वसन्नपि सन्निकृष्ट इवानुग्राह्यः, यदहं वर्षपूर्गेस्तव चरणाराधकः ॥

अन्यदस्ति विज्ञापनीयम् । ममान्तेवासी चिराद्भगवति श्रीअरविन्दे बद्धभक्तिः श्रीमातरि दृढविश्वासः बहुलगुणः *पोन्नस्वाम्यार्यः श्रीमातरं द्रष्टुं भूयिष्ठपिपासयाऽभ्यनुज्ञां प्राप्तुं लिखितवानद्यैवैकं पत्रं श्रीमात्रे । देवि, दातुमर्हसि कृपयाऽभ्यनुज्ञानं तस्मै । भवतु स कृतार्थः साधुः ॥

इति ते नित्यभक्तः हार्दः पुत्रः

वासिष्ठगणपतिः

॥ उत्तरभागे चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥

पञ्चमं प्रकरणम्

॥ गोकर्णप्रान्तवासः ॥

“शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।”

—कुमारसम्भदम्

“सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ।”

—रघुवंशम्

विभवसंवत्सरे चूतगुहातः पुरमागतः पुनस्तत्र न गतवान् गणपतिमुनिः ।

*अयं तत्त्वशास्त्राचार्यः गोदावरीमण्डलस्थ-पिठापुरमहाराजकलाशालायां प्रधानोपाध्यायः (प्रिन्सिपल्), आबाल्यमन्तेवासी वासिष्ठचरणानाम् । आचार्यः कुटुम्बस्य बहुधा बहुवत्सरकैङ्कर्यं कृतमनेन । अस्य ज्येष्ठो भ्राता एकाम्रः (ए० आर्० दोरस्वाम्यार्यः) अधुना श्रीरमणाश्रमे नित्यः ॥

तदानीं श्रीरमणाश्रमस्य नेदिष्ठे पनसोपवने वसन् यथावकाशं स्वगुरोः श्रीमहर्षेः सन्निधिं उपासीनः चतुरो मासाननैषीत् । ततः शरीरं पुनः पुनरस्वस्थमजायत । वयसि वर्धमाने, अस्य गात्रमेतत्प्रान्तीयधर्मातिरेकं सोढुं नाशकम् । यावती धीरताऽऽसीच्चित्तं तावत्याः शतांशोऽपि नालक्षि देहे, विशेषतो ग्रीष्मागमेषु । अतीतेषु पञ्चवर्षेषु वर्षेषु निदाघागमे बहुभिः शीतलोपचारैः परिरक्षितं शरीरम् । कमपि शीतलं देशमावासस्थानं परिकल्पयितुं चिन्तयत्याचार्ये, उत्तरसह्याद्रिप्रान्तीय-श्रीक्षेत्रगोकर्ण-वासिभ्यां देवरातसम्बन्धिभ्यां द्वाभ्यां प्रत्यक्षमागत्य गोकर्णप्रान्तगमनाय प्राथितः सह ताभ्यां प्रस्थाय, विभवसंवत्सरान्ते पश्चिमाब्धितीरक्षेत्रं चिरपरिचितमाससाद वासिष्ठः । यद्यपि तदानीं देवरातो नासीद्गोकर्णं, तथाऽपि आचार्ये दृढभक्तिभिरन्यैर्देवरातीयैर्दत्तस्वागतोपचारः देवरातवृत्तं विज्ञाय पत्रं प्रेषयत् । आचार्यस्य काव्यकण्ठस्य रमणीयां भाषां पत्ररचनशैलीं शिष्येष्ववादरं च निदर्शयन्ति द्वित्राणि पत्राणि पाठकानां प्रीत्यै प्रकाशयामः ॥

वत्स देवरात,

१८-३-२६

फाल्गुनशुक्लाष्टमी

अहमस्मि प्रविष्टो गोकर्णं ह्यः । श्रुतवानस्मि त्वया पवित्रे कृष्णातीरे दुश्चरं तपश्चर्यत इति । एतच्च श्रुत्वा प्रसन्नो ममान्तरात्मा । या तेऽन्तर्गता सहजा शक्तिः, यच्च बहुजन्माजितं विज्ञानं, यच्च प्राचीनमहर्षिपरम्परागतः श्रद्धातिशयः—तदेतत्त्वं भवतु तपसि वर्तमानस्य ते भूयसे समुत्साहाय । अहं प्रायो मासत्रयपर्यन्तमस्मिन् प्रान्ते वसेयम् । यद्यपि त्वामालोकितुं ममास्ति कौतुकं, तथाऽपि न प्रभवामि घोरे तपसि वर्तमानं त्वामाकारयितुम् । यद्यपि त्वं मे प्रियः, तथाऽपि त्वत्तोऽपि प्रियतरं मे तव तपः । अत्र ममागमनं किञ्चिदपि ते विघ्नकारि मा भूत् । एतावती मम प्रीतिपुरस्सराऽऽज्ञा । प्रतिपत्रमवश्यं दातव्यम् । यदि मन्यसे साम्प्रतिकस्य तपसः इहागमनेनाविच्छेदं, तर्हि तवेहागमनाय स्वागतं ददाति मे हृदयम् । यदि विघ्नभीषदपि स्यात्, तर्हि मा भूत्तव निवर्तनमस्माकं प्रियतमात्तपसः । तदा सोऽहमितो निवर्तमानस्तपसि स्थितं त्वां विलोक्यैव भूयो गच्छेयं भगवतो रमणस्य महर्षेः सन्निधिम् । अत्रैव मां स्थिरीकर्तुं केषाञ्चिदस्मदीयानामिच्छा । यदि तेषां यत्नः सफलः स्यात्, इहैवावयोर्युक्तयोस्तपश्चरितुमवकाशः कालेन भविता । प्रियास्ते गावः कुशलिन्यः सह श्रद्धासोमाभ्याम् ॥

इति ते तपोतिशयाकाङ्क्षी

वासिष्ठगणपतिः

घोरे अनशनव्रते तिष्ठतो देवरातात्प्रत्युत्तरपत्रमागतम् । तत्प्राप्तेः प्रागेव
गोकर्णप्रान्तीयग्रीष्मातपमसहमानमाचार्यस्य शरीरं तपोविघ्नकराणां रोगाणां गोचर-
मभूत् । तदा देवरातगजाननस्यावरजेन भ्रात्रा कृतया चिकित्सया स्वास्थ्यं गच्छता
वासिष्ठमुनिना देवरातायेदं पत्रं प्रेषितम्—

वत्स देवरात,

(शुक्लसंवत्सर) चैत्रशुक्लसप्तमी कुजवासरः

उपगतं ते दारुणे तपसि वर्तमानस्य पत्रम् । अवगतो भावः । एतावदहं
सूचयामि ते । मा भूद्योगयुक्तस्य ते निरशनं व्रतम् । यथा अस्माकं तव तपः प्रियं
तथा ततोऽपि प्रियतरं ते शरीरम् ; ईदृशीं दशमापन्नेऽस्मिन् विप्रसङ्ग्ये यत्र वयं बध्नीमः
सुमहतीमाशाम् । अस्माकं तु तपः तामसैर्विघ्नैः पराभूतमधुना । तथाऽपि सर्वेषु
कालेषु यत्सहजं तपः, तत्र स्फुरति बहुवारमस्माकं प्रियतमा ते मूर्तिः । भवतु तस्यै
मङ्गलम् । तान्येतानि भवन्ति विघ्नानि । आयातो ज्वरः । स चापथातो वत्सस्य
सीतारामस्य चिकित्सया । आयातो नेत्रव्याधिः ; स च प्रायेण साम्प्रतं शान्तः ।
... आयाता सर्पणावलिः । मन्ये अचिरात् सोऽपि क्षुद्रो व्याधिः अपगतो भवेत् ।
अस्ति भगवान् इन्द्रो रक्षितुम् । कर्मवीर ! वर्धतां ते तपः । अभीष्टानि सन्तु
सफलानि ॥

इति ते नित्यप्रियहिताकाङ्क्षी

वासिष्ठः

अथ स्वस्थो भूत्वा चिकित्सकस्य महोत्साहस्य देवरातसीतारामस्य भक्तिश्रद्धा-
पुरस्सरप्रार्थनानुसारेण गोकर्णं विहाय शीतलप्रदेशं सीतारामवासस्थलं 'कुळुवे' संज्ञकं
उपाश्रमं जंगमम् । मार्गे पत्रमेकं प्रेषितं देवराताय —

वत्स देवरात,

१५-५-२६

उपगतं ते पत्रखण्डम् । सन्तुष्टोऽस्मि ते तपसि यथोचितनियमेन । उत्तमं हि
पयोव्रतं ब्राह्मणस्य । अचिरात् प्रसन्नो भवतु भगवान् आन्त्रेयः वर्धतां ते
तपः ॥

इति ते नित्यं जयाशंसी

वासिष्ठः

॥ उत्तरभागे पञ्चमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

षष्ठं प्रकरणम्

शिरसिवासः

“कस्मै नायं कमलनयने रोचतेऽरण्यभागः ?”

“महेन्द्रं वै प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति”

—महाभारतम्—वनपर्व

अस्ति ह्युत्तरसह्याद्रिशिर इव भासमानं ‘शिरसि’ संज्ञकं पुरम् । उत्तरकर्णाटक-प्रान्तीयनीवृतां जीवनाडीव समुद्रतलाद्विसहस्रपादोन्नता दशतहस्रदेशीयजन-सङ्ख्याविशिष्टा स्वल्पविस्ताराऽपि विस्तीर्णवाणिज्यमुख्यस्थली पुरीयमेतन्मण्डलीय-जनपदोत्पन्नक्रमुकैलामरीचादीनां त्रयविक्रयविनिमयादिनिर्वाहधीकौशलवित्ता सौजन्य-वित्ता सारस्वतवैभवात् अपि पद्मालयाप्रभावादुज्ज्वलन्ती वरीवति ॥

अस्याः प्रान्तेष्वप्रान्तरैररण्यैः प्रियदर्शनारामैर्ग्रामैश्च सर्वोऽत्र देशो रमणीयः प्रकृतिसिद्ध आश्रमप्रदेश इव विभ्राजते । अत्र स्वल्पान्तरवर्तिन्यः पत्न्यः । तासामे-कैकाऽपि द्वित्रैरेव गृहैर्ग्रामानामतां भजते । गृहाणामेकैकमपि उपवनेन परीवृतं तद्युक्तं वा रमणीयकं पुष्पाति । अत्र भूस्वामिनः प्रायेण ब्राह्मणाः । पुष्कला क्षीरसमृद्धिः । सात्त्विकाहारस्य न कोऽपि लोपलेशो लक्ष्येत । अत्रैक एव दोषः । पूतिवायुद्वषितं वातावरणम् । तस्यापि पानीयसंस्कारादिना परिहारोऽवलम्ब्यते ॥

प्रियवासोऽभूदेष देश आचार्यस्य । यदत्र समृद्धा वृष्टिः, धर्मश्च न तीव्रः । दृढा भक्तिः शिष्याणाम् । उपचारो महान् भक्तानाम् । अविदितापृष्टैर्वाभवत्संवा-श्रद्दालूनाम् । अत्र चतुरधिकवत्सरानवात्सीद्वासिष्ठमुनिः । दैवरातगजाननभ्रातुः दैवरातसीतारामस्य वासस्थलं ‘कुलुवे’ संज्ञकं मुख्यमाश्रमस्थानीयमभूदस्य । अत्रान्तरे सीतारामादिभिः सह द्विररुणाचलं गतः श्रीमहर्षेर्दर्शनय, तथा कुमुदोपलं स्वग्रामं च । अत्रैव शिरसिप्रान्ते वसत्यस्मिन् वैदिकधर्मसम्बद्धानाचारान् वेदोक्तदेवतातत्त्वानि तत्रस्थास्त्रमन्त्रान् अन्यानि च वेदरहस्यानि उपादिशद्वाचार्यः शिष्येभ्यः । अस्मिन् समयेऽस्य महानुत्साहः । उत्साहसदृशी सहजतपोभिव्यक्तिः । तदनु रूपं चानुचराणां वृत्तम् । एवं समुदितः सर्वो गुणानां गणो गणपतिमुनेरत्र सुखवासाय ॥

प्रथमं शिरसिपुरागमने कान्यपि वृत्तानि वासिष्ठमुनेः प्रभावमंशतो वा व्याख्येयुः । कैश्चिदनुचरैः सहितो मुनिः सौदा—स्वर्णवल्लीमठाधीश्वर—श्रीमत्सर्वज्ञे-

न्द्रसरस्वतीश्रीपादानां सन्निधिमगच्छत् । आदिश्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां दिग्विजययात्रासु तैः काशीक्षेत्रमध्युषितेषु गोकर्णमण्डलीयो यात्रिकः कोऽपि गुणनिधिनानाम् ब्रह्मचारी तेषामनुग्रहास्पदं भूत्वा तेभ्यस्तुरीयाश्रमं विश्ववन्द्यसरस्वतीति नाम च स्वीकृत्य तदादेशानुरोधेन पुनर्गोकर्णमण्डलं आगतः स ह्याद्रिपुरवरे शाल्मलीतीरे लक्ष्मीनृसिंहचन्द्रमौळीश्वरपदपीठं किल स्थापयामास । तदिदं भगवत्पादीयप्रधानचतुर्गुण्यधिष्ठितपीठचतुष्टयादन्यत् भगवत्पादाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तं पीठमद्य सर्वज्ञेन्द्रसरस्वतीश्रीचरणैरधिष्ठितं भवति । वैदिकधर्मरक्षाधुरीणराजवंशक्षणानुबन्धी स्वर्णवल्लीमहासंस्थानीयप्रभावप्रसारारदिसङ्कोचः सुग्रहो भवेदभिज्ञानाम् । इमं च चरित्रसङ्क्षेपं विज्ञातवान् वासिष्ठमुनिः श्रीचरणवन्दनात्परं प्रतिनिवृत्तिसमये “अस्य संस्थानपीठस्य इतः परं अचिरादेव अभ्युदयो भावीत्यंशंशयम्” इत्युदीरयामास । कस्मादेवमवादीदिति स एव व्यजानात् । सा च वाक् तथैव फलिता । स्वर्णवल्लीपीठसेविभिरद्य सामोदं अभ्युदयवार्ता सविस्तरमामूलं कीर्त्यमाना श्रूयते ॥

शिरसिपुरवास्तव्यश्रीमत्पुत्रः कोऽपि युवा वासिष्ठमुनिः कोऽपि महानित्याकर्ण्य तमुपागमत् । साध्वी तस्य जाया षोडशवर्षदेशीया सौम्यस्वभावापि स्वभावविहृदचेष्टाभिः अतिहासपरिधानवर्जनादिभिलक्ष्यैश्चेतोविकारैरभिभूता किलालक्ष्यत । वासिष्ठमुनिस्तु आयुर्वेदविचक्षणोऽपि नाकरोद्भैषज्यम् । मन्त्रशास्त्रमहोदधेरपि नासीदस्य प्रवृत्तिस्तान्त्रिकोच्चाटनादौ । सिद्धवाचोऽपि न तस्य वाक् परेषामिच्छानुसारेण निस्सृता । तद्भर्त्रा मित्रैः सहगत्य स्वीयां भार्यां द्रष्टुमभ्यर्थितो मुनिर्न किमप्यवोचत् । तदा स तूष्णीं आसीनः पार्श्वगतेन चिरन्तनान्तेवासिना किमप्युक्तः सपद्युत्थाय, ‘एष गच्छामि, गत्वा च प्रतिनिवर्ते’ इत्युक्त्वा प्रस्थितः । घटिकाधकालेनैव प्रत्यावृत्तः, “अद्राक्षं अहेतुकं हसन्तीं तां बालाम् । ‘अम्ब, कस्मान्न जिह्वेहि ? यदेवमपास्तवस्त्रा तिष्ठसि ? परिगृहाण वसनम्’ इत्यवोचम् । सा तथैवाकरोत्” इत्यब्रवीत् । अद्भुतमेवेदं यद्बहुभिर्मान्त्रिकैः वैद्यैश्च तावन्तं कालं न साधितं, तत् क्षणेन मन्त्रीषधिक्रियाकलापवर्जं केवलसन्निधिवलेन वा वाग्बलेन वा महानुभावेन वासिष्ठेन कृतम् । सा च ततः प्रभृति प्रकृतिस्थाऽभवत् । तदारभ्य भर्ता वासिष्ठभक्तोऽजायत । उत्तरत्रैकदा तस्य सन्निपातज्वरागमे विषमावस्थायां उपस्थितायां, तस्मै अभयवाणीं दत्वा तस्य स्वास्थ्यप्राप्तिं यावत् स्वकृतिमिन्द्राणीसप्तशतीं श्रावयामास । स एव अयं चित्रिणि-उपनामको गणेशभट्टमहोदयः । सा च वासिष्ठोद्धृतरिष्टकण्टका सौभाग्यवती अहल्या अधुनाऽनेकपुत्रा देवताभक्तिसम्पन्ना निदर्शनं भवति भक्तिमतीनां साध्वीनाम् ॥

अस्मिन् काले अनेन सह कतिपयमासानुषितः शिवरामशास्त्री भ्राता सप्ताह-
निरन्तरप्रयाणसाध्ययातायातं स्वग्रामं गतवान् । कतिपयैरेव दिवसैर्दवीयसो देशात्
अप्रतीक्षितं पुनर्भ्रातृसन्निधिमागतं तमालोक्य कयाऽपि वेदनयेव चकितः 'किमयं
देहयात्रावसानायागतः ?' इति घोरसत्यां वाचममुञ्चन्मुनीन्द्रः । तत्र सन्निहितानां
मनसि कोऽपि कम्पोऽजायत । परेऽहनि तावन्तं कालं स्वस्थवृत्तेन तेन यदृच्छया
हृदयव्यापारविरामेण निर्जीवेनाभूयत । एवमा बाल्यात्पूज्ये भ्रातरि पितृनिविशेषं
दृढभक्तिः तस्य हस्तयोरेव प्राणानुज्झितुं केनापि प्रेरणेन गतवान् तस्यान्ते सुखमहोरात्र-
मेकमुषित्वा ऐहिकरङ्गभूमेरदर्शनं गतः शिवरामशास्त्री ॥

अथ पितृव्यस्याकस्मिकनिर्याणं विदित्वा दूरादागतः पितृसन्निधिं पुत्रो महादेवः ।
पिता-पुत्रयोरत्र वसतोरेकदा (मोटार्) यन्त्रशकटे क्वापि गच्छतोऽग्रिमार्गे
मार्गवैषम्यान् सारथेरनैपुण्यान् उभयतो नु शकटपरिवृत्त्या ईषल्लब्धप्रहारेषु शकट-
स्थानां गात्रेषु, दुविधिना महादेवस्य हस्तस्यान्तःप्रहारबलेन अस्थिभङ्ग अपादितः ।
अयमपरो गण्डस्योपरि विस्फोटः । यदचिरेणैव प्रनष्टकनिष्ठभ्रातृकस्य वासिष्ठस्यैक-
पुत्रस्य पुत्रप्राणहरप्रायं व्यतिकरं अवटयद्दुर्दैवम् । तदानीमलौकिकोपायभूतेन
भगवता वेदेन वेदभक्तः कल्पवित्पाकशासनं देवानां राजानं तुष्टाव । संयं काण्वस्य
मेधातिथेर्मन्त्रदृष्टिर्भवति —

“य ऋते चिदभिषिषः पुरा जतुभ्य आतृदः ।

सन्धाता सन्धि मघवा पुरुवसुरिष्कर्ता विहृतं पुनः ॥ ”

—ऋग्वेद ८-१-१२

[य इन्द्रः अभिषिषः अभिश्लिषः अभिश्लेषणानि सन्धानसाधनानि द्रव्याणि
ऋते चित् वर्जयित्वाऽपि जतुभ्यः ग्रीवाभ्यः सकाशात्—जतुरिति अस्थिसन्धानांमुप-
लक्षणम्—आतृदः आ रुधिरप्रस्रवणात् पुरा पूर्वमेव सन्धि सन्धातव्यं सन्धाता
संयोजयिता भवति मघवा इन्द्रः स पुरुवसुः बहुधनः विहृतं विच्छिन्नं तं पुनः इष्कर्ता
संस्कर्ता भवति ।]

अयमस्य मन्त्रशरीरस्यार्थः । मन्त्रहृदयं तु अस्थिसन्धानास्त्रं अप्रतिहतवीर्यं
वासिष्ठमुनिनाऽस्मिन् सङ्कटे प्रयुक्तम् । तादृशी तस्य वाक् यादृशी प्रभवति देवानां
हृदयानि प्रवेष्टुम् । तदा दत्तकर्णोऽभूद्भगवानिन्द्रः । अलौकिकोपायाश्रयणेन अचिरादेव

महादेवस्य भग्नास्थिसन्धाननिर्वाहात् चिकित्सकैराश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवद्भिर्वासिष्ठे मुनी प्रवृद्धभक्तिभिरस्थीयते ॥

शुक्लसंवत्सरान्त्यमासेषु प्रियभ्रातृनिर्याणात् कतिपयदिवसेभ्यः पूर्वं एकदा सस्यकलादानवशेषितैस्तृणराशिभिश्चत्वारिंशदधिकैः अल्पान्तरैरावृते कस्मिंश्चित्-ग्रामगृहे अनुचरैः सह वसति वासिष्ठे किमपि वृत्तम् । यावज्जीवं स्मरणीयमिति तत्साक्षिणोऽद्यापि कीर्तयन्ति । तत्राकाले गृहस्थैरप्रतीक्षितमनीक्षितं च दावमनलं तृणराशिष्वेकत्र प्रविष्टं वात्यया प्रोत्साह्य तमात्मसात्कुर्वन्तं यदृच्छयाऽवलोक्यानुचराणामेकः (कोटरार महाबलेश्वर हेगडे) आचक्रन्द—“भगवन् नायन, नायन ! त्रायस्व ! प्रवातेरितोऽनलोऽचिरात् स्वीकृतसमस्ततृणराशिरस्मान् गृहांश्चाक्रामेत् । नास्तीहापगमोपायः ” इति । सावधानमिदमाकर्ण्य समुपस्थितं सङ्कटं दृष्टवानग्निदेवं तुष्टूषुः उच्चैःस्वरेण पराशरदृष्टां द्विपदां विराड्बद्धां ऋचमुच्चारयामास मुनीन्द्रः । स एष मन्त्रः—

“ वनेम पूर्वैरर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ” इति । क्षणान्त्या दिशं परावृत्य गतेन स्वात्मसखेन प्रचण्डवातेन वियुक्ते ज्वलने निरुद्धप्रसारे, परिहृतं इदमत्याहितं भगवतो वागभिमानिनोऽग्नेः प्रसादादिति सर्वेऽपि चक्षुष्मन्तोऽद्राक्षुः । तस्यामेव रात्रौ कृतज्ञो मुनिः आत्मना विरचितपूर्वादिकादशपद्यात्मकादग्निगीतात् कान्यपि उद्धृत्य नूतनानि निबध्य तैः शिष्टैः सङ्कलय्य अष्टाविंशतिपद्यात्मकमग्निगीतं प्राणेषीत् ॥

अन्यच्चेह वक्तव्यम् । शिरसिप्रान्तीयः कोऽपि युवा नाम्ना रामचन्द्रभट्टः तदा तदा वासिष्ठमुनिसन्निधिमागत्य प्रणम्य गतवान् । नागरलिपिज्ञमपि अविज्ञातशब्द-स्वरूपमेवं न किमप्यशिक्षयद्वासिष्ठः ; न वा तथा प्रार्थितो यूना । तथाऽपि अचिरात् कथञ्चिच्चेदं कविताशक्तिरुपस्थिता । चित्रमेवैतत् । अथवा ‘ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कुण्ठेन निजोपयोगिताम्’ इति कवेरुक्तेरिदमेकं निदर्शनम् । गुरुकटाक्षो मूकस्य वाक्चालनाय पङ्गोगिरिलङ्घनाय प्रभवतीति ह्याहुरभियुक्ताः । श्रीमान् रामचन्द्रभट्टः तदानीमेव ‘कविकलभ’ इत्युपाधिं लब्धवान् ; अधुना तेन ‘कविकुञ्जरेण’ भाव्यमिति विश्वसितम् ॥

सप्तमं प्रकरणम्

आनन्दाश्रमः

“कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि”

“सतां सद्भिः सद्भिः कथमपि हि पुण्येन भवति”

—उत्तररामचरितम्

“विश्वे देवासो अस्त्रिध एहि मायासो अद्रुहः । मेधं जुषन्त बह्वनयः”

—ऋग्वेद १-३-६

अथ प्रमोदूतसंवत्सरान्त्यमासेष्वेकदा शिरसिपुरे तत्प्रान्तीयनिजानुचराणामग्र-सरस्य देवेन्द्रशर्मणो विश्वामित्रमहोदयस्य गृहे तिष्ठति वासिष्ठे, उत्तरकर्णाटमण्डल-प्रमुखाणां अग्रगण्यः पुण्डरीकरायपण्डितमहोदयो मुनीन्द्रस्य दर्शनं कृत्वा प्रसङ्गवशादु-क्तैस्तद्वचनैः सन्तपितान्तरात्मा स्वीयमानन्दाश्रमाभिधं पुरोपान्तस्थं अबाधितं महा-जनसञ्चारेण रमणीयोपवनशोभमानं तपोयोग्यं हर्म्यं मुनीन्द्रस्य वासाय दर्शयित्वा सपरिजनमस्मदाचार्यमानन्दाश्रमे बहून्मासान् राजोपचारैः सत्कृत्यातिष्ठिपत् ॥

अत्र षण्मासाधिकवासे बहूनि वृत्तानि लक्षणीयान्यासन् । तत्र कानिचित्तपो-विषयानभिज्ञानामविश्वसनीयान्यद्भुतानि, कानिचिदाश्रमे तदानीमुषितानां अनल्प-प्रयोजनानि, अन्यानि पुनर्वासिष्ठस्य मुनेर्वैभवनिरूपकाणि चासन् । अत्र सायं प्रातश्च आश्रमस्थैः भक्तैः सहाचार्येण एकाग्रध्यानमनुष्ठितं, कदाचित्तत्वागन्तुकानुचरैश्च सह । अत्र सम्पूर्णं ऋग्वेदसंहितापारायणं एकवारं कृतम् । सायं प्रातश्च ऋग्वेदीयान्यग्नि-सूक्तानि इन्द्रसूक्तानि च विशिष्टस्तवनाङ्गतया भक्तजनसमक्षं देवतासन्निधापनसमर्थेन हादैनं स्वरेण अपाठीद्वेदपाठपटिष्ठो वासिष्ठः । जपध्यानादिविषयद्वाराणामपि तत्र सन्निहितानां अनुपदिष्टानामपि तदानीमानन्दाश्रमवासिनां अन्वर्थनामधेयोऽभूदाश्रमः । केषाञ्चित् अविदितमेव चिरपरिचितमिव चित्तनैर्मल्यनिर्वाह्यमीश्वरध्यानमनायास-सिद्धमभवत् । एकेषां काऽपि योगशक्तिविलासजन्या सम्मदलहरी शरीरे । इतरेषां आशिरः पादपर्यन्ता काचन शक्तिप्रवाहधारा । अन्तर्विचित्रनादश्रवणमन्येषाम् । ज्योतिषां दर्शनानि परेषाम् । न केवलमेवमादयोऽन्तरानुभवास्तेषामाश्रमस्थानाम् । कदाचिदेकत्र स्थितानामेकेषां परितः स्थलं प्रकाशमयमलक्ष्यत । एकदा, दिनवेलायामपि भोजनात्परं एकत्र प्रकोष्ठे विश्रान्तेषु त्रिचतुरेषु ध्यानपरेषु, अग्न्यस्त्रप्रक्षेपज इव सङ्क्षोभणो घोषः कस्याप्यलौकिकसान्निध्यस्यानुमापकः श्रवणगोचरोऽभवत् । अन्यदा

सन्ध्यापगमवेलायां आश्रमगृहाद्वहिरल्पान्तरे स्थित्वा भाषमाणयोर्द्वयोर्वासिष्ठशिष्ययोः सहसा काचन शक्तिच्छटा तयोर्मध्यगता सत्वरं निर्गच्छन्ती तिरोहिता । तयोरेकस्तां श्रवणगोचरां घोषमयीं काञ्चन सत्त्वलेखामुपालब्ध । तामेवान्यस्तु शिष्यो विश्वामित्रो विद्युल्लेखेति विस्पष्टमद्राक्षीत् ॥

एवविधान्यन्यानि च विस्मापकानि विचित्राण्यनुदिनं दृष्टानि । किं वयं जागरिता उत स्वान्निके लोके वर्तमहे इति विकल्पमानानिव आश्रमस्थान् विधत्ते स्म तत्र वासस्तदानीम् । अन्यच्च—आस्तामेकतो जाग्रत्प्रपञ्चीयान्यद्भुतवृत्तानि । स्वप्नवृत्तान्यन्यविधानि विचित्राणि । वासिष्ठमुनेर्गुरुः भगवन्तं महर्षिं ततः पूर्वं अदृष्टवन्तोऽपि तत्र केचन भक्ताः प्रसन्नाः तं परमगुरुं अदर्शन् । भगवतः श्रीअरविन्द-मुनेर्दर्शनप्रसादश्चैकेषां मुहुर्मुहुर्वीर्यासिष्ठमुनेरपि सुव्यक्तावभूताम् । प्रायश इमे च स्वप्ना लोकान्तरसम्बन्धिनः केचन भूतार्थदर्शिनः, केचन भव्यार्थवेदिनः, अन्ये पुनः प्रकृतार्थप्रयोजकाश्चाभवन् ।

प्रजोत्पत्तिसंवत्सरश्रावणमासादिपर्यन्तमवात्सीत्सानुचरो मुनिरानन्दाश्रमे । सो-पवनहर्म्यस्वामिनः प्रवृद्धवयसः पुण्डरीकपण्डितमहोदयस्य आज्ञालदेशादिपाश्चात्य-भूखण्डसञ्चारिणः लोकविदो विशिष्टाभिज्ञस्य वासिष्ठे श्रद्धाविशेषः सत्कारादि-पुरस्सरं व्यजृम्भत । इदं च तस्य दारपुत्रादीनामजीजनत्सोत्साहममन्दमानन्दम् । तत्पुत्रः सुन्दरपण्डितमहोदयो बहुतरां बद्धादरो मुनिमसामान्यं तत्कृतीर्भुविनोत्तराश्च विदित्वा विविधैस्सत्कारैः तममीमनत् । तदानीमेव गीतमालाख्यस्य वासिष्ठप्रणीतस्य स्तोत्रग्रन्थस्य मुद्रापणव्यवस्थामकार्षीत् । इदानीं तु सुप्रसिद्धस्योमासहस्रस्य मुद्रा-पणप्रकाशनादिषु तस्यादरोत्साहक्रियाकौशलविलसितानि सुप्रथं दृश्यन्ते ॥

आनन्दाश्रमवासमध्ये गोकर्णं प्रतिष्ठमाने वासिष्ठे, तेन सुन्दरपण्डिताय देयमेकं पत्रखण्डं विलिख्य यातम् । तदेवं भवति—

आनन्दाश्रमः, १५-४-३१

वत्स सुन्दर,

मां साक्षाद्देवतां विश्वसितवतः मदेकायत्तचित्तस्य मम चिरकालभजकस्य तपो-राशेः पुत्रादधिकस्य प्रियतमस्य दैवरातस्य साश्रुजलां साञ्जलिबन्धां प्रार्थनामुल्लङ्घ-यितुं अशक्तस्तेन सह गोकर्णं ब्रह्मोपदेशसमये तत्पुत्रायाशिषं दत्त्वा पुनः प्रत्यागन्तुं गच्छामि । वत्सः कपाली तिष्ठत्याश्रमे

परिमितदिनसाध्यमिदं कर्तव्यं निर्वर्त्य शीघ्रमागन्ताऽस्मीति धैर्येण करोमि
प्रस्थानम् ॥

इति युष्माकं

वासिष्ठः

अस्मिन्नाश्रमवासे सदृशानुवादं निबद्धवान्, प्रचण्डचण्डीतिशतीति नूतनं
स्तोत्रप्रबन्धे च निरमाद्वासिष्ठः । प्रतिसप्ताहं भगवते महर्षये कञ्चित्कालं पत्रं लिखित-
वान्महर्षेरन्तेवासी मुनिः । तस्य तात्कालिकान्तर्वृत्तिं तत्कालाश्रमजीवितं च सरलया
संस्कृतभाषया हृदयङ्गमया शैल्या बहु द्योतयतां तत्पत्राणामिह कानिचिद्भवन्ति ॥

आनन्दाश्रमः शिरसि, १०-३-३१

भगवन् गुहावतारः

विदितमेव स्याद्भगवतः सुन्दरपण्डितस्य *विश्वनाथस्य कपालिनश्च पत्रैरत्र
मम सानुचरस्य तपश्चरित्रम् । दिनत्रयादारभ्य सर्वेषां विशेषतो मम चानुभूतयो
भवन्ति विशेषतः सन्तोषदायिकाः । स्वप्नेषु बहूनां भवति भगवतो महर्षेर्दर्शनम् ।
भगवत्कटाक्षेणैव सेयमभिवृद्धिरिति दृढो विश्वासः सर्वेषाम् ॥

प्रभो ! ममात्र या निष्ठा भगवतः कटाक्षेण सम्पन्ना सा विज्ञानात्मनि भवतीति
विज्ञायते । पृथगनुभवामि शरीरादात्मानं स्पष्टं गुहायाम् । तथाऽपि प्रपञ्चे
पृथगनुभवो नापगतः । तस्मान्नेयं पूर्णा निष्ठेति मन्ये । तां ददातु स्वयमेव भगवान्
अनेकशतयोजनलङ्घनक्षमेण कटाक्षेण । मम पूर्वा लहरी मदभरविशिष्टा केवलं
शक्तिप्रवाहिनी । अधुनातना लहरी तु सुतरां लाघवप्रदा तेजःप्रवाहिनी दृश्यते ।

*अयं भगवतो रमणस्य पूर्वाश्रमबन्धुः । आङ्गलकलाशालायामधीयान एव
देशसेवामकरोत् । ततो जातवैराग्यः श्रीमहर्षिसन्निधिमागतः । क्री० श० १९२३
संवत्सरे श्रीमहर्षिमुखाद्वासिष्ठमुनेः प्रभावमाकर्ण्य तं उपगतवान् । वासिष्ठस्य साङ्गत्या-
दस्य संस्कृतभाषाज्ञानमवर्धत । वासिष्ठकृतिषु विशेषतः स्तोत्रसाहित्यग्रन्थेषु अस्याभि-
रुचिः प्रशंसनीया । वासिष्ठसन्निद्धचबलादयं ऋग्वेदाभिमान्यभूत् । बहूनि ऋग्वेद-
सूक्तानि सभाष्याप्यधीतान्यनेन । अधुनाऽप्ययं श्रीरमणचरणसन्निध्युपासनेन कृतार्थयति
कालम् । वासिष्ठमुनेर्जन्मदिनोत्सवं अरुणाचले चालयतां वासिष्ठाभिमानीनामग्रतो
गणनीयोऽयं रमणभागवतो नैष्ठिकः ॥

महाकार्यसिद्धये भगवन्महर्षिकटाक्षचोदिताः देवताः मां संस्कुर्वन्तीति दृढो भवति मम विश्वासः । करुणापूर्णं कटाक्षमेव प्रत्युत्तरं प्रेषयितुमर्हति भगवान् । अत्र सपत्नीकः कपाली महादेवो विश्वनाथो रङ्गः सीतारासस्य पुत्री चाश्रमे नित्याः । सुन्दर-पण्डितस्तस्य भगिनी देवेन्द्रशर्मा च मिलन्ति प्रायः सन्ध्ययोः । सर्वे च भगवतः कटाक्षं प्रार्थयन्ते ॥

इति भगवतः किङ्करो

वासिष्ठो गणपतिः

आनन्दाश्रमः, शिरसि, १७-३-३१

भगवन् विश्वगुरो,

प्रतिसप्ताहमेकं पत्रं भगवत्सन्निधये प्रेषयितुं किमपि हृत्प्रेरणमासीत् ।

सदृशनं स्थिरवासरे समापितम् । तत्र यथाशक्ति भगवतः शुक्लच्छन्दसां तात्पर्यमुपजातिषु सङ्गृहीतम् । यदि ममानुवादे कश्चिद्गुणः स भगवतो-ऽनुग्रहः । तं स्थिरवासरमारभ्य भम दृष्टिर्विलक्षणाऽसीत् । अहं पश्यामीदं सर्वं पदार्थमेकस्वरूपम् । अयमभ्यासो दृढीभूयानुभवतया पर्यवसन्नो भवत्विति प्रार्थये भगवन्तम् । सलिले बुद्बुदानीव पश्यामि सत्येकस्मिन् रूपादिविकारान् । प्रयते तान्विसृज्य शुद्धं सद्रूपं भोक्तुम् ॥

भगवदनुग्रहार्थी

वासिष्ठः

आनन्दाश्रमः, शिरसि, २४-३-३१

भगवन् कारणगुरो,

भगवदनुग्रहेण वयं मग्ना इव नित्यं तेजोरूपायां भगवत्करुणायाम् ।

मायापुत्तसंहारिन् ! अधुनाऽपि मे भेदधीर्नास्तिमुपगता । अहं जानामि यदि तव क्षणिकः सङ्कल्प एको भवेत्, तर्हि स मे सिद्धयेत् सर्वात्मभावयोग इति । अपि च जानामि स्वेच्छया न ते मनसि कश्चिदपि सङ्कल्पः पदं करिष्यतीति । ईश्वर एव तादृशं सङ्कल्पं तव मनसि जनयितुं प्रभुः । पृच्छेत्कश्चित् कोऽयं द्राविडप्राणायामः ? कुत ईश्वर एव नानुगृह्णातु स्वयम् । कः प्रयासोऽन्यस्य सङ्कल्पमुत्पादयितुम् ?

सत्यम् । इदं रहस्यं कृतिजनैर्वेद्यम् । जाग्रत्यवतारपुरुषे तद्द्वारैव विभुः कर्तव्यं
कुर्यान्न स्वयमिति सिद्धान्तः ।

प्रभो ! अतस्तव मनसि तादृशं करुणासङ्कल्पं जनयितुमीश्वरं प्रार्थये ॥

इति ते जननान्तरभ्राता

आनन्दाश्रमः, ७-४-३१

भगवन् पाराशर्यं,

भगवत्कटाक्षेणात्र सर्वे कुशलिनः । . . . वत्सेन कपालिना समारब्धा सदर्शनस्य
टीका । मूलग्रन्थस्य गौरवात्तस्य भाष्यमिति नामैवोचितमिति मया सूचितम् ।
विमृश्यमानं विमृश्यमानं सदर्शनमतीव गभीरं दृश्यत इति वदति कपाली । रचनकाल
एव मया तस्य गाम्भीर्यं बुद्धम् । मितोऽपि स ग्रन्थो महत्तत्त्वशास्त्रस्य रहस्यस्य
योगशास्त्रस्य च सूत्रप्रायः । अत्र न किञ्चिदपि परमतं खण्डितम् । तथाऽपि सर्वाऽपि
पूर्वपक्षीकृता परेषां धोरणी विचित्रया विधया । अत्र युक्तयोऽतीव हृदयस्पृशः पण्डि-
तानां पामराणां च तुल्यम् । नात्र प्रायः प्रमाणग्रन्थः कश्चिदप्युल्लिखितः । तथाऽपि
श्रुतिसारसङ्ग्रह इव प्रतिभात्येष ग्रन्थः । अस्य विवरणे भाष्यकारेण बह्वस्ति
प्रतिघटयितव्यम् । बह्वस्ति नूतनं प्रकाशयितव्यम् । ग्रन्थेन च नातिविस्तृतेन भवित-
व्यम् । विषयाश्च न विस्मृतव्याः । प्रामुख्येन निरूपयितव्याः । इमं सर्वं भारं
सम्यङ्निर्वोढुं शक्त एव स्याद्वत्सः कपाली यदि भगवतो निस्तुलशक्तिः कोऽपि
कटाक्षलेशः ॥

मया प्रचण्डचण्डीत्रिशती नाम किमपि स्तोत्रं रचितम् । तत्रैकः स्तवको
रङ्गरायेण लिखित्वा नीतः । सम्प्रति इन्द्रसहस्रमारब्धम् । मामस्य कर्मणश्च पारं
गमयितुमर्हति भगवान् ॥

इति श्रीरमणभागवतो

वासिष्ठः

आनन्दाश्रमः, शिरसि, १४-४-३१

भगवन् दहरशय,

प्रतिगृहाणामानि नः संवत्सरादिवन्दनानि, वर्धयाशीभिः । जयमङ्गलोत्तरो
भवत्वयं नः संवत्सरस्तव करुणया ।

नाथ ! परिपक्वे तपसि व्यपगतेऽहङ्कारे स्थिरायां सहजस्थितौ भगवदायत्ते सर्वस्मिन् करणजाले सर्वं साधितं मन्ये । विज्ञानात्मनिष्ठा मे दर्शयतु मार्गं मूलस्वरूप-निष्ठायाः । भगवच्चरणसन्निधावेव मम पूर्णा सर्वेष्टसिद्धिरित्यहं जाने । प्रतीक्षे तं शुभं कालम् । सम्प्रति दविष्ठांऽपि नेदिष्ठ इव प्रतिभात्वयं भगवच्चित्तस्य ॥

प्रभो ! त्वं मे भवसि हृच्छयः । अहं ते भवामि चरणशयः । त्वं मे नियोक्ता विभुः । अहं ते कार्यस्य कर्ता दासः ॥

इति सर्वथा त्वदीयो

वासिष्ठः

गोकर्णम्, २१-४-३१

भगवन् सर्वान्तर,

चिरञ्जीविनो दैवरातस्यानुरोधेन तत्पुत्रस्योपनयनकाले सन्निहितो भवितुमिदं गोकर्णक्षेत्रमागतोऽस्मि । इतः प्रतिनिवर्ते स्थिरवासरे । यो गुहायां वसति स्वयं च गुहः । यः पुरि शेते संसारिणां, विजृम्भते योगिनाम् ; यस्यैवा-न्तरुजृम्भणं कथयन्ति द्वितीयं जन्म मनुजानाम् ; यं वैश्वानरं कीर्तयन्ति मन्त्रद्रष्टारः, विराजं दार्शनिकाः ; यस्य ज्ञानं स्वरूपं, ज्ञानं शरीरं, ज्ञानं स्थानं, ज्ञानमायुधं, तस्मै नमो भगवते यविष्ठाय भवते ॥

इति भवदीयो

ज्येष्ठराजः

आनन्दाश्रमः, शिरसि

२८-४-३१

भगवन् करुणामय,

प्रतिनिवृत्तोऽस्मि स्थिरवासरे गोकर्णात् । वत्सयोर्देव-सुन्दरयोः पत्रे मिलिते । सिक्न्द्रावादतः अप्पुदम्पती समागतौ । चिरञ्जीवी विश्वनाथश्च मया सह गोकर्णात् प्रतिनिवृत्तः । वत्सस्य कपालिनश्चलति सद्दर्शनभाष्यम् । सद्दर्शनस्य मदीयं श्लोकपरिवर्तनं मूलतात्पर्यानुसार्येवेति देवोऽलिखन्निजे पत्रे । तन्मेऽभव-दुत्साहाय च महते । भाष्यं च कपालिनः (यावदभूत्) पुष्पाति रामणीयकमसाधारणम् । गुह-गणपतितत्त्वप्रस्तावे मयोदाहृतं द्राविडपद्यं महर्षेश्वारस्मितमजनयदिति

देवोऽलिखत् । तादृशस्मेरभगवन्मुखदर्शनभाग्यं तस्यासीत् । अस्माकं तद्वार्त्तैव सुतरां बभूव सन्तोषाय । मम किशोरी गीतमाला भगवत्पाणिना लालिता स्यादित्याशंसे ॥

इति त्वदेकायत्तचित्तो

गणपतिः

आनन्दाश्रमः, शिरसि

५-५-३१

मगवन् मायामानुष,

इह सर्वमवदातम् । प्रभो ! मम स्थिति श्रीचरणसन्निधौ किञ्चिन्निवेदयितुं उत्सहे । केचिन्मन्यन्ते महान्तमानन्दमेव परमं लक्ष्यम् । अपरे मन्वते निरतिशयां योगसिद्धिमेव मुख्यं लक्ष्यम् । परे जानन्ति सुख-दुःखातीतां कामपि स्थितिमेव प्रधानं लक्ष्यम् । इतरे बुध्यन्ते मृत्युविजयमेवाग्नयं लक्ष्यम् । अहं तु जाने कामोपशान्तिमेव कमनीयं लक्ष्यम् । असारतया बहवः कामा उपशान्ताः । विधूताः केचिदुपशान्ताः । अनुभूताः केचिदुपशान्ताः । दूरं गच्छतेति प्रार्थिताः केचिदुपशान्ताः । असारो वा ससारो वा कश्चिदेक एव कामो नोपशाम्यत्यधुनाऽपि मे । तं निषेद्धुं शक्तिरेव नास्ति मे । तं दूरं गच्छेति प्रार्थयितुं इच्छैव नोदेति मे ॥

अत्र मम कष्टे भगवतः सहानुभूतिं याचे । विदितश्च मे स कामो भगवतः . . .

भगवन् दीनबन्धो,

आनन्दाश्रमः, शिरसि, ३-६-३१

भगवतोपदिष्टमर्थं सुन्दरः पत्रे लिखितवान् । तेनास्माकमिह संशयाः सर्वे निवृत्ताः । परिच्छिन्नभावाभावस्यानुभव ईश्वरस्य मुक्तानां च तुल्य इति भगवद्वचनमत्रास्माकमन्यापि कांश्चित् सन्देहान् व्यनाशयत् । अस्ति जगतो नियन्तेश्वरः । अस्ति च मुक्तानां पुरुषाणां व्यक्तित्वम् । तेषामनुभव एव तुल्यः परिच्छिन्नभावाभावयानिति तेन वचनेनावगतमिहास्माकम् । एतेन भगवतः सदृशं दृष्टि-सृष्टिवादाय अवकाशं ददत इति वदन् पक्षः प्रत्युक्तः । सदृशेऽप्यस्ति तस्मै पक्षाय प्रत्युत्तरम् ॥

इति ते

चरणकमलभ्रमरः

गणपतिः

भगवन् लीलामानव,

आनन्दाश्रमः, ६-६-३१

अद्य श्रीमातुर्महापूजादिवसेषु स्वीकुरुष्वस्माकमितो वन्दनानि । या भुनीनां त्रातारं श्रीरामं कौसल्येव, योगविद्योपदेशकं श्रीकृष्णं देवकीव, आकौमारब्रह्मचारिणं देशिकं परशुधारिणं रेणुकेव, सर्वभूताभयप्रदं शाक्यमुनिं मायादेवीव, भक्तपापभार-भृतं मनुष्यकुमारं मेरीव, सर्वैरेतैर्गुणैर्विशिष्टं भगवन्तं भवन्तं लोकस्य हिताय अविद्या-न्धकारापनोदनाय कुवादानां दूरीकरणाय सत्यस्यावेदनाय च सुषुवे, तस्य सुन्दरप्रियाय सौन्दर्याम्बाय नमः । नमस्तदधिष्ठानाय च मातृभूतेश्वराय भगवते । नमस्तत्पूजकेभ्यश्च रमणभागवतेभ्यः ॥

सुन्दरस्य कुसुमपत्रं मिलितम् । तस्य परिमलेनाश्रमः सर्वः सुरभिरभूत् । तदनुबन्धि भगवत्सन्देशावेदकं पत्रमन्यच्च मिलितम् । मम प्रशान्तोऽन्तरात्मा । श्रीसद्दर्शनस्य कपालिनो भाष्यं प्रायः समाप्तमभूत् ।

इति रमणभागवतचरणधूलिधारी

वासिष्ठः

आनन्दाश्रमः

१-७-३१

भगवन् महासेन,

समाप्तं सद्दर्शनभाष्यस्य शुद्धपुस्तकद्वयलेखनम् । एकं पुस्तकमस्मिन्नेव दिने आश्रमाय प्रेष्यते । अस्मिन्नेव दिने भगवच्चरणदर्शनोत्सुकौ वत्सौ विश्वनाथ-रङ्गरायौ प्रस्थितौ । अचिरात् प्राप्स्यतः सन्निधिम् ॥

अत्र वर्षाकाल आरब्धः । यन्त्र (मोटार्) शकटे वृष्ट्याऽऽर्द्रं भवेदिति भियां पुस्तकं नानयोर्हस्ते दत्तम् । वार्तालयद्वारैव प्रेष्यते ॥

वत्सस्य कपालिनो भाष्यं मम विशिष्टां प्रीतिमजीजनत् । विश्वसिमि भगवतोऽपि हृदयं स्पृशेदिति ॥

इति त्वच्चरणबन्धुः

गणपतिः

आनन्दाश्रमः, १५-७-३१

भागवन् पुण्यश्लोक,

अत्र सर्वं कुशलं भगवतः कृपया । प्रान्तेऽत्र सततवृष्टेर्मन्दानीव दिनानि ।
तथाऽप्यन्तः कयाचिद्भूगवत्प्रेरितया शक्त्या पच्यमानानां तीव्राणीवास्माकम् । न
कुतश्चिदपि दृश्यते सूर्यप्रभा । तथाऽप्यातप इव स्मः । अस्मिन्महति पाके मुख्यः
सूदो भगवानेवेति नास्माभिविस्मर्यते । निर्वेतनेयं भगवतः सूदवृत्तिः । अत्र कर्मणि
काचन नारी च करोति भगवतः साहाय्यकम् । सा का ? भगवतः षष्ठस्य मदोद्धत-
राजदर्पच्छिदो जननी प्रचण्डचण्डयेव सा । सर्वस्य प्रेरयिता यजमानोऽस्त्युपरि भक्तानां
पामराणाम् । सर्वतो ज्ञानिनाम् ॥

स भुनक्तु शीघ्रं सूदद्वाराऽभिलषितमन्नं पक्वं कारयित्वा ॥

इति नररूपं

पच्यमानं अन्नम्

आनन्दाश्रमः, २२-७-३१

भगवन् भक्तवत्सल,

वीक्षितो मन्त्रजपस्य महिमा । विलोकितो योगस्य सारः । विचारितो विशेषतः
शास्त्रार्थः । चरितमेकाग्रालोचनेन तपः । परीक्षितः कुण्डलिन्याः शक्तेरुल्लासः ।
निरीक्षितमहमो जन्मस्थानम् । अन्वीक्षितो मौनेन प्रकृतेः पाकः । दूरीकृतो भेद-
भावः । निराकृतो विषयसङ्गः । निरस्तं चापलम् । अभ्यस्तं स्थैर्यम् । तथाऽपि
नास्मि तृप्तः । सम्प्रति जिगमिषुरस्मि भक्त्यैव तृप्तिम् । तस्यास्त्रीणि स्थानानि
भवन्ति । प्रथमं स्थानं भगवान् महर्षिः । द्वितीयं स्थानं भगवान् भुवनपतिरिन्द्रः ।
तृतीयं स्थानं भगवती माता भारतभूमिः ॥

इति ते

चिरन्तनो भक्तः

गणपतिः

॥ उत्तरभागे सप्तमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

शिष्यवात्सल्यम् — वेदरहस्यादिपत्रलेखाः

“भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि”

—शाकुन्तलम्

“अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥”

—उत्तररामचरितम्

“मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्रमर्षिष्ठा अभिविदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥”

—ऋग्वेद १-७१-१०

अथ भगवतो महर्षेर्दर्शनार्थं सीतारामादिभिः सहारुणाचलं गत्वा मद्रपुरमार्गेण प्रत्यावृत्तो वासिष्ठः । द्रविडदेशीयशिष्यैर्बहुभिर्बाल्यादारभ्य देवतानिर्विशेषं पूजितं वासिष्ठं अरुणाचले मद्रपुरप्रान्ते वा निरोद्धुं बहुधा प्रयत्नः कृतोऽपि न फलितः । तेषु दीर्घकालशिष्येष्वन्वरज्यतासौ प्रेममूर्तिराचार्यः । अवर्धयच्च तेषु स्वतन्त्रविचारशीलताम् । तस्मात् क्वचिद्गुरुशिष्याभिप्रायभेदे जातेऽपि उदारधीराचार्यवर्षस्तत्र स्वीयमेव वैभवं पश्यन् न मनागपि वात्सल्याय ह्यासमपीपदत् । एतादृशेष्वसरे तेन चिरन्तनशिष्याणां द्रविडदेशीयानामेकस्मै पत्रमेकं प्रेषितम् । तदेतद्भवति—

प्रियतम वत्स,

प्रविष्टोऽस्मि सुखेन निर्दिष्टं स्थलम् । आश्रितवानस्मि भगवत्या इन्द्राण्याः पङ्क्तिम् । यद्यप्यावयोः साधने साध्ये च किञ्चिदस्ति तात्कालिको भेदः, तथाऽप्यावयोर्विशाला दृष्टिरेका—एकमाध्यात्मिकं जीवनम्—एकं तत्त्वज्ञानं—एकमार्गं मनः—एका सर्वतोमुखी वाक्—यः कश्चन तात्कालिको भेदः सोऽकिञ्चित्करः, न स चालयितुं शक्नोति वर्षपूगसञ्चितं स्थिरं हार्दं प्रेमाणम् ।

जयतु महतामनुग्रहः, जयतु भगवत्याः करुणा, जयतु वासिष्ठ-भारद्वाजयोः अविचाल्यः परस्परसम्बन्धः । सीतारामस्य वत्सस्य नेत्रयोर्दशा कीदृशी ? किमुप-

क्रान्ता चिकित्सा ? अत्र वत्सः सीतारामः सहृदुहिता कुशली । तव प्रतिपत्रमुदीक्षे ॥

इति ते प्रेमवशंवदः

(नायन)

अथ श्रीमुखसंवत्सर-माघमासपर्यन्तं शिरसिप्रान्ते सीतारामादिभिः सेवितः वेदेषु गुप्तानस्त्रमन्त्रानुद्धृत्य विश्वामित्रादिशिष्येभ्य उपदिशन् महाभारतपरीक्षादि-विमर्शग्रन्थान् विरचयन् अन्यानपि वैदिक-पारलौकिकादितत्त्वानि तत्रत्याय विशिष्ट-शिष्याय विवृण्वन् स्वीयानभिप्रायान् चरमशासनलेखानिव विलिख्य तस्मै* प्रददौ ॥

*अस्य देवेन्द्र-सुब्रह्मण्य-विश्वामित्र इति पूर्णं नामधेयम् । प्रमादिसंवत्सर (क्री० श० १९१३) कार्तिकपूर्णिमायाः परं वासिष्ठमुनी गोकर्णात्स्वग्रामं गच्छति, मार्गे 'कुमठा' आङ्गलपाठशालायां शान्तेरीकामाक्षीमन्दिरे च स प्रवचनमकार्षीत् । तदानीं श्रोतॄणां द्वौ बालौ विद्यार्थिनौ भाविवासिष्ठसम्बन्धावभूताम् । तावेव अधुना शिरसिवासिनौ न्यायवादिनौ सुन्दरपण्डित-विश्वामित्रमहोदयौ । तत्र कामाक्षीमन्दिरे गायत्रीमन्त्रार्थं तैत्तिरीयभृगुवल्लीप्रतिपादिततपोरहस्यं च व्याख्यातवतो वासिष्ठस्य वचनान्याकर्ण्य विश्वामित्रस्य बालस्य सम्प्राप्तेषदन्तरुन्मेषस्य काचनाध्यात्मश्रद्धा किलाजायत । परेद्युरारभ्य स आहारादिनियमेन जपानुष्ठानपर आ समाप्तेराङ्गल-विद्यास्नातकव्रतस्य नियमान् पर्यपालयत् । १९२९ संवत्सरे वासिष्ठस्य प्रथम-सन्दर्शनात् सप्तदशवर्षेभ्यः परं कैरपि दिव्यैर्निदर्शनैर्गुरुनाथं प्रतीक्षमाणस्यास्य यदृच्छया गोकर्णक्षेत्रे वासिष्ठस्य दर्शनं घटितम् । ततःप्रभृति वासिष्ठसम्बन्धोऽस्य दृढीभूय महतेऽभ्युदयायाकल्पिष्ट । तन्मुखाद्बहूनि वेदविद्यारहस्यानि देवतातत्त्वानि अवतारादि-रहस्यानि चावगम्य, तदीयाशयानुसारेण स्वयमनुष्ठातुं साधून्तराननुष्ठापयितुं च प्रवर्तमानः अयं नयत्यविकलं कालम् । अस्य स्वाप्तिकदर्शनानि बहूनि भव्यार्थप्रदर्श-कान्यासन्निति तत्सुहृदां विदितम् । विचित्राणीमानि वृत्तानि 'दर्शनमञ्जूषा', 'स्वल्पेष्टिका' इत्युपनामधेयमस्य मित्तमण्डल्यां समपीपदन् । वासिष्ठमुनेर्वियोगा-दनन्तरं 'नन्दिनी'ति सप्ताहपत्रिकायाः सम्पादको भूत्वा द्विवर्षकालं बहूनि वेद-सम्बन्धीनि तत्त्वानि वासिष्ठाभिप्रायानाश्रित्य पर्यालोचनयोपबृंहयन् सम्पादकीय-व्यासान् न्यबध्नाद्विश्वामित्रमहोदयः । तस्याः पत्रिकायाः श्रीमान् सीतारामभट्टतिरेव मुद्रापकः, श्रीमान् कोटसार-महाबलेश्वर 'हेगडे' नामको वासिष्ठभक्तः प्रकाशक-श्चाभूताम् ॥

अनादेर्वेदपुरुषस्य शरीरैकदेशभूतामादिवेदसंहितां तपस्संस्कृतचित्तेन अनवरत-
मुपासीनस्य वासिष्ठमुनेरेकदा वैदिकच्छन्दोबद्धा चिरन्तनबह्वृचरीतिसिद्धा सरस्वती
त्रिष्टुब्रूपा प्रससाद । वैश्वानरदैवत्यमेकचं तदिदं सूक्तं भवति—

“ दि॒वो ग॒भस्ति॒रर॒तिः पृ॒थि॒व्यास्त्वे॒षं रू॒पं दि॒द्युतो॒ योऽन्तरि॒क्षे ।

वै॒श्वान॒रः स॒हसा वाँ अम॒र्त्यो मधु॑म॒न्माऽऽरो॑ह॒तु द॒स्म ईक्षा॑म् ॥ ”

अन्यदा विष्णुदैवत्यं गायत्रमिदमेकचमुदभूत्—

“ अ॒क्रमि॑ष्ट भु॒वने॑षु ब्र॒ह्म॒णाऽहं वि॒तूर्य॑तः ।

प्र॒वरो॑ऽथास्मि वि॒प्रः ॥ ”

अविरतऋग्वेदभाष्यभावभावितहृदयस्य वासिष्ठस्यैवमयन्ततः स्फुरिता
छन्दोमयी वाणी । सोऽयं स्वयं काव्यकण्ठोऽपि नेदृशैः प्राचीनैश्छन्दोभिः स्तोतुं
देवानयतिष्ठ आकाङ्क्षद्वा । तथाऽपि स्वशिष्यस्य चिरान्मन्त्रकामस्य अधीतसाङ्ग-
ऋग्यजुर्वेदस्य देवरातस्य बह्वृचयाजुषभाषामाश्रित्य प्रवृत्तानां बहूनां छन्दसां
‘छन्दस्तवनम्’ इति नाम चकार किलाचार्यः । वैदिकैर्गायत्र्यादिच्छन्दोभिः क्रियमाणं
स्तवनं स्तोत्रकर्म ‘छन्दस्तवनम्’ इति तात्पर्यबोधाय, चिरन्तनेन मन्त्रब्राह्मणात्मकेन
वेदेन नास्य नूतनस्य स्तवनस्य सम्बन्ध इति द्योतनाय चेति तथोक्तं वेदसम्प्रदाया-
भिमानिना वासिष्ठमुनिना ॥

ऋङमन्त्राणां गम्भीरं भावमवबुध्य तमाविष्कुर्वन्ति संस्कृतभाषया पद्यानि
सरसकविताचमत्कृतानि रचयितुमैच्छत् काव्यकण्ठः । परं तत्र नासीत् प्रवृत्तिरस्य ।
इहैकं ऋङमन्त्रमूलं पद्यं वासिष्ठनिबद्धमुपलब्धम् । तदिदं भवति—

“ अ॒म्भो दि॒व्यं व॒लक्ष॑स्मितल॒सित॑मति॒ज्योति॑षा चेतयन्ती

वि॒श्वास्सा॒राव॑गन्तीः सु॒विम॑लधिषणाः प्राणिनां भासयन्ती ॥

ग॒म्भीरं वज्र॑वीणां कि॒सलय॑मृदुना पाणिना वादयन्ती

विद्यु॒द्रूपा सर॑स्वत्यमलतमरुचां वाहिनी नः पुनातु ॥ ”

इदं च पद्यम्—“ महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।

धियो विश्वा विराजति ॥ ”

इति माधुच्छन्दसीं मन्त्रदृष्टिमाश्रित्य तद्भावमुबृंहयत् प्रवृत्तम् ॥

अस्त्रमन्त्राः शतशो दृश्यन्ते वेदेष्विति सूचितं स्वहस्तलिखितैरङ्कनैस्तत्र तत्र ग्रन्थेषु, क्वचित् स्वप्रणीतग्रन्थेषु विस्पष्टं चोक्तं वासिष्ठपादैः । प्रयोगविधानं तु नोक्तम् । अथवा ते गुरोर्मुखादनुग्रहाद्वा प्रयोगक्षमा इति हेतोर्न लिखितम् । सामान्ये मन्त्रसिद्धिविषयेऽपि, आचार्यपुरुषस्य प्रभावविशेषे अधिकारिणि शिष्यजने लब्धावकाशे सत्येव, मन्त्रशक्तेः विजृम्भणं सम्भवति, किमु वक्तव्यमस्त्रविद्याविषये ?

प्रागेवास्थिसन्धानार्थं ऐन्द्रो मन्त्र उदाहृतः । अत्र वासिष्ठप्रदर्शितानामस्त्र-
मन्त्राणां द्वावुदाहरणः—

“ वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारीं नयं सुसूव

प्रयः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः स त्वा गवेषणः स धृष्णूः ॥ ”

—वासिष्ठ ऐन्द्रः त्रिष्टुप् (ऋग्वेद ७-२०-५)

“ वर्षन्तु ते विभाविरि दिवो अभस्य विद्युतः ।

रोहन्तु सर्वबीजान्यपब्रह्म द्विषो जहि ॥ ”

—आत्रेयः सप्तवधिरनुष्टुप् (ऋग्वेद ५ मं० ८६ सू०) परिशिष्टम्

उपनिषत्प्रतिपादितानां वैश्वानरसंवर्गदहरादिविद्यानां ऋग्वेदमूलतां ऋद्धमन्त्रो-
दाहरणैराह वासिष्ठः । तथा तन्त्रशास्त्रनिष्णातोऽयं दशमहाविद्यानां महाकाल्यादीनां
वेदमूलत्वमददर्शत् । तथा हि,

“ ओर्वप्रा अभर्त्या निवतो देव्युद्धतः । (ऋ. १०-१२७-२)

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ” (भारद्वाजी रात्रिर्गायत्री)

अस्यामृचि प्रतिपादिता देवता रात्रिः महाविद्यासु महाकाली भवति ॥

“ संहोत्रं स्म पुरा नारी समानं यावगच्छति ॥ (ऋ. १०-८६-१०)

इन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ” (वृषाकपिः पङ्क्तिः)

अत्र प्रचण्डचण्डीदेवता छिन्नमस्तापरपर्याया प्रतिपादिता ॥

“ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥ ”

अयं वेदे दुर्गामन्त्रः । (नारायणो दुर्गा त्रिष्टुप्)

“तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेष नुष्णः ।

सद्यो जज्ञानो निरिणाति शन्नूनं यं विश्वे मदयन्त्यूमाः ॥”

(ऋ. १०-१२०-१)

अत्र बगलामुखी प्रतिपादिता । (आथर्वणो बृहद्विस्त्रिष्टुप्)

अवतारतत्त्वम्

वासिष्ठहस्तलिखितेषु अवतारतत्त्वमधिकृत्येवं सूच्यते—“अवतारो द्विविधः, यज्ञावतारः केवलतेजोशावतारश्चेति । तत्र केवलतेजोशावतारो दिव्ययोगानुभवैकवेद्यः । यो यां देवतामुपास्ते तस्मिन् प्रायेण तस्या एव तेजोशोऽवतरेत् । तच्च तेजोशावतरणं प्रसिद्धिं च जीवितयात्रायां दिव्यभात्रमापन्नस्य योगिनो भवति । स च लोककार्यं कुर्याद्वा न वा, यतस्तदवतरणं देवतासायुज्यप्राप्तिफलकं न लोककार्यार्थम् । देवतानुग्रह एव तत्र प्रेरको नान्यः कश्चन हेतुरित्युक्तं भवति । तादृशस्यावतारपुरुषस्यानुषङ्गिकं लोककार्यकारणं च दृश्यते लोकस्य नियन्तुरिच्छावशात् । स तु स्वयं निलेप एव सर्वथा योगी ।

एतादृशतेजोशावतारस्य द्विप्रकारः पुरुषो भवेत्पात्रभूतः । एको जन्मान्तरपुण्यबलवान् । अन्यः केनापि लोकान्तरस्थेनेहलोकस्थेन वा सिद्धपुरुषेणाविष्टः । उत्तरस्य न स्याज्जन्मान्तरपुण्यबलम् । अनयोऽन्तर एव श्रेष्ठः । स प्रायो लोककार्यकरश्च स्यात् ॥”

×

×

×

×

×

एवं बहून् विषयानुपन्यस्य तत्र तत्र दलेषु सङ्क्षेपेण सरलरीत्या लिखित्वा निरन्तरस्वाभिप्रायानुसारिणे प्रियशिष्याय विश्वामित्राय प्रायच्छदाचार्यः । तत्रान्तरे ‘शिरसि’तो दशक्रोशदूरे सागरनामके स्थाने कञ्चन कालं वसति वासिष्ठे, विश्वामित्राय तेनैकं पत्रं प्रेषितम् । तत्र दूरस्थान् शिष्यान् नामशोऽनुस्मरत्याश्रितवत्सलः । तदिदं भवति —

वत्स वैश्वामित्र,

तत्र भवत आनन्दरायस्य पत्रेण ते विदितः स्यात् सर्वोऽर्थः । अहमारब्धवान् अस्मि तीव्रतया तपः । होसबाळे-सीतारामो नेत्रचिकित्सायै मद्रासुनगरे स्थितवान् । ममान्तिके भडति-सीतारामः सह दुहित्रा । अत्र स्थास्यामि कतिपयान्मासान् यावन्मे

भडतिकुलवर्धनो भवति मम तसः सहायः । भगवतः श्रीमहर्षिरनुग्रहः पूर्णोऽस्ति मम तात्कालिके कृत्ये । मम प्रियः कपाली सह पार्वत्या वर्धते तपसा निजे गृहे । सर्वानिमान् कथय प्रियसुन्दराय । आयि-सुन्दरी-कामाक्षी-माधव-इन्द्राणीनां कुशलं ज्ञातुमाशंसे । ध्यानं चलति तीव्रतया । सर्वाण्यप्यनुकूलानि निमित्तानि । सर्वं शुभम् ॥

नायन

अथ महानुभावः 'शिरसितः प्रस्थानात्पूर्वमेवैकदा कमपि लेखं निबध्य विश्वामित्रस्य हस्ते न्यक्षिपत् । तदस्य प्रस्थानं अपुनरावर्तनाय महप्रस्थानमिति को व्यजानात् ? अथवा स एवावेदीत् । स च लेखः चरमशासनलेख एवाजायत । 'नेदं शरीरं कार्यसिद्धिसहमिति प्रतिभाति', 'अशरीरः सशरीरो वा कुर्यामेवेदं कार्यम्' इति मद्रपुरप्रान्तीयमेकं शिष्यमेकदाऽवोचदाचार्यः । अन्यदा विश्वामित्रेण सम्भाषणेऽप्येवमेव अब्रवीत् । किं तत्कार्यं यदधिकृत्य शतशो ब्रवीति वासिष्ठः । दैवरात-प्रार्थनाप्रसङ्गे किञ्चिदस्य प्रत्युत्तरं पूर्वं सूचितम् । अत्र लेखे किञ्चिद्विस्तरेण सूचितं वासिष्ठमुनिना । तत्रायं मुख्यो भागो भवति, आह—

"मम लक्ष्यं यत्पूर्वं तदद्यापि देशस्य राजकीयसाङ्घिकविमोक्षः हरिजनोद्धरणम् सत्यवैदिकमतस्थापनं चेति तत्र साधनं तप एकमेव ।" पुनश्चान्यत्रैवमाह तस्मिन्नेव लेखे—

"एवं मम मते विद्यमानेऽपि सम्प्रति कमपि प्रचारं कर्तुं नेच्छामि । ईश्वरानुग्रहं विना एतादृशेषु संस्कारेषु मनुष्यप्रयत्नो विफलो भवतीति ममोद्देशः । तस्मादेतदर्थमेव राजकीयसाङ्घिकविमुक्त्यर्थं हरिजनोद्धरणाय चावश्यकं सामर्थ्यं दातुमीश्वर-मुद्दिश्याहं तपः चरामि । मम सत्यं वेदार्थं शोधनबलेन ईश्वरानुग्रहेण च विज्ञाय प्रकाशयितुमिच्छामि ॥"

अथ स्वप्रणीतग्रन्थानभिधत्ते, क्वचिद्ग्रन्थविषयांश्च । तत्र लिखितं अक्षरश इह दीयते—

*१ उमासहस्रम्	४ उमाशतकम्	*७ गीतमाला
२ इन्द्राणीसप्तशती	५ शिवशतकम्	†८ रमणैकविंशतिः
३ प्रचण्डचण्डीत्रिशती	६ इन्द्रसहस्रनाम	९ हेरम्बोपस्थानम्

*नक्षत्राङ्किता मुद्रिताः ॥ †अधुना रमणचत्वारिंशदन्तर्गतम् रमणा-श्रमप्रकाशितम् ॥

इति स्तोत्रग्रन्थाः । अत्र विषयस्तत्तद्देवतास्तोत्रम्, तत्तद्देवतातत्त्व-तत्तद्देवतोपासन-
रहस्यप्रकाशनपूर्वकम् । रमणैकविंशती गुरुस्तोत्रं कृतम् ।

१० विश्वमीमांसा—अत्रेश्वरतत्त्वं शक्तितत्त्वं सर्वदेवतातत्त्वानि जीवतत्त्वं
अवतारतत्त्वं औगनिषदोपासनप्रकाराः देवयानपितृयाणमार्गविचारः तृतीय (नरक)
स्थानविचारः मोक्षविचारश्च विषयाः ॥

* ११ रमणगीता— गुरुपदेशसङ्ग्रहः प्रसिद्धोऽयम् ॥

१२ तत्त्वघण्टाशतकम्— आध्यात्मिकतत्त्वमेव विषयः । एकस्यां घण्टायां
कर्णाटकदेशे बलभाण्डेश्वरक्षेत्रे उडुपिसमीपस्थे पण्डितसभायां रचितम् ॥

१३ महाविद्यासूत्रम्— तान्त्रिकदशमहाविद्या अधिकृत्य ॥

१४ राजयोगसारसूत्रम्— राजयोगमधिकृत्य ॥

१५ शब्दप्रमाणचर्चा— अत्र वेदाविर्भावविचारः अपौरुषेयत्वखण्डनम् ॥

१६ पञ्चजनचर्चा— अत्र अस्पृश्यता शास्त्रप्रमाणपूर्वकं निरस्ता ॥

१७ विवाहधर्मसूत्रम् १८ ईशोपनिषद्भाष्यम् १९ उपदेशसारभाष्यम् ॥

२० चिकित्सानुशासनम् २१ आयुर्वेदसङ्ग्रहः २२ प्राणतोषणम्—
वैद्यकग्रन्थाः ॥

२३ षोडशश्लोकी २४ होरानिर्णयसङ्ग्रहः २५ त्रिभावफलचन्द्रिका (त्रय)
इमे ज्यौतिषग्रन्थाः २६ इन्द्रगीतमु-तेलुगु द्विपदा ॥

अन्ये च पञ्चविंशत्यन्यूनाः कृताः, केचन स्तोकग्रन्थाः ॥ ”

एवं नञ्जाङ्कितग्रन्थान्विना वासिष्ठमुनिप्रणीताः ग्रन्थाः सर्वेऽप्यमुद्रिता एव
प्रकाशनवेलामुदीक्षमाणा जायन्ति ॥

आचार्येणानुलिखितेषु ग्रन्थेषु संस्कृते ‘पूर्ण’ख्या कथा (असमग्रा) ।
महाभारतविमर्शाख्योऽन्यो विपुलग्रन्थः । इमं च ग्रन्थं महाभारत-सङ्ग्रह-रहस्य-
परीक्षा-मीमांसा-विमर्शादिनामभिः आचार्यस्तत्पुत्रः क्वचिच्छिष्याश्च व्यवहरन्ति ॥

* मुद्रिता रमणाश्रमप्रकाशिता । † मुद्रितं रमणाश्रमप्रकाशितम् ।

अष्टमप्रकरणस्यानुबन्धः

“ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ”

—महाभारतम्

[आन्ध्रविश्वकलापरिषत्कलाशालीय-वार्षिकोपन्यासप्रसङ्गे ‘ भारतरहस्यम् ’ अधिकृत्य द्वे प्रवचने कृते वसिष्ठमुनिना । तत्र भारतरुथापुरुषाः ऋग्वेदकालिका इत्युपपादितम् । तत्र विषयसङ्क्षेप आन्ध्रपत्रिकायां प्रकाशितः । तमनूद्य संस्कृते प्रवचनसारमिह प्रकाशयामः ॥]

आचार्यो विमर्शकाग्रणीः प्राह— “ पाण्डवा ऋग्वेदमकालिका इति ऋग्वेदमन्त्रपरीक्षणादवगम्यते । तत्रेमानि मुख्यानि कारणानि भवन्ति—

१ पाण्डवानां प्रपितामहः शन्तनुर्देवापेः कनीयान् भ्राता । स एकस्य ऋग्वेद-सूक्तस्य कर्ता । तत्र भाषा च प्राचीना दृश्यते ॥

२ खाण्डवदाहे यदुदाहृतं शार्ङ्गकुलाग्निगीतं, तदृग्वेदस्थशार्ङ्गकुलाग्निसूक्तेन सादृश्यं भजते ॥

३ छान्दोग्ये देवकीनन्दनस्य कृष्णस्य पुरुषयज्ञविद्यागुरुराङ्गिरसो घोरः श्रूयते । स ऋग्वेदे प्रसिद्धः सूक्तकृत् । तस्य पुत्रः कण्वः पौत्रा नारदादयश्च सूक्तकर्तारः । कण्व-नारदौ श्रीकृष्णेन सह दुर्योधनसभां जग्मतुरिति महाभारत कथेह अवधेया ॥

४ श्रीकृष्णस्य शैवदीक्षागुरुः महर्षिरुपमन्युस्तस्य पिता व्याघ्रपादश्च ऋग्वेदे मन्त्रकृतौ भवतः ॥

५ पाण्डवपुरोहितो धौम्यः ऋग्वेदे विश्रुतस्य देवलस्य कनीयान् भ्राता ॥

६ दक्षात् चन्द्रगुप्तावधि १५३ पुरुषाः राज्यमकुर्वन् । तत्र दक्षात् पञ्चदशः पुरुषः श्रीकृष्ण इति ग्रीक्-देशराजदूतः (मेगस्तीन्) प्राहेति चरित्त्रे विस्पष्टम् ॥ भारते अनुशासनपर्वणि हरिवंशे च दक्षात्पञ्चदशः पुरुषः श्रीकृष्ण इति कीर्त्यते । तस्माच्चन्द्रगुप्तादष्टत्रिंशदुत्तरशत (१३८) पुरुषं पूर्वतरः श्रीकृष्ण इत्युक्तं भवति । इदं च पाण्डवानां अत्यन्तप्राचीनतां बोधयति ॥

७ महाभारत एव पाण्डवानां चरितं पुरातनेतिहासतया वर्ण्यते ॥

एवं चेदयं प्रश्न उद्गतो भवति— 'कथं तर्हि पाण्डवचरित्रं लेशतो वा नोल्लिखितं ऋक्संहितायाम् ?' इति । कृते च परीक्षणे तत्र तत्रावबुध्यत एवोल्लेखनम् । श्रूयताम् ॥

एतशः कुत्सः आर्जुनेयः अर्जुनः ऋज्ज्राश्वः द्योतनः इति षड्भिर्नामभिराख्यातो मन्त्रद्रष्टा कुत्स एवार्जुनः । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रस्य अर्जुन्यपरपर्यायत्वात् अर्जुनीनक्षत्रज आर्जुनेयः । फल्गुन इव अर्जुनोऽपि नक्षत्रनामा । ऋज्ज्राश्वः श्वेतवाहनसमानार्थकः । अयं श्वित्रस्य पुत्र इति द्वयोर्मन्त्रयोरुदाहृतः । श्वित्रः श्वेतवर्णः त्वग्दोषदूषितः । महाभारतकार इमं स्पष्टं पाण्डुशब्देन व्यवहृतवान् ॥

अस्य कुत्सस्थ शुष्णः शुक्रवस् अशुषः तूर्वयाणः वृषाकपिः कर्णः गौः सूरः सूर्यः इति नवनामभूता वीरेण युद्धमभवदिति कीर्तितं ऋक्संहितायाम् । एषु नामसु सूर-सूर्यशब्दौ अस्य महावीरस्य सूर्यावतारत्वं द्योतयतः । तस्मिन् महायुद्धे शौरदेव्य-कृष्णवैकुण्ठनामभिः कीर्तित इन्द्रावतारपुरुषः कुत्सस्य सारथ्यं किल चकार । स एव श्रीकृष्णः प्रतिनायक एव कर्णः । तत्र घोरे सङ्ग्रामे बलवत्तरे कर्णपराक्रमे, पलायिष्यमाणे च जयपराङ्मुखे चार्जुने, निवारयन्नर्जुनपलायनं सारथिः श्रीकृष्णः कर्णस्य रथमश्वैः प्रतिरुध । तस्य रथाङ्गं भङ्गक्त्वा तं भूपतितं च व्यधादिति वर्णनानि ऋग्वेदे स्पष्टानि दृश्यन्ते । कृष्णस्य ताटस्थ्यं लक्षयितुं रथाङ्गस्य भञ्जनं मञ्जनमिति वर्णितवान्भारतकारः ॥

अयं च राक्षसराजानां विंशतिं जघानेति ऋग्वेदे कीर्तितम् । घटोत्कचतन्मित्र-राजाः स्युस्ते । कर्णस्य तेजोमयं चक्रं इन्द्रावतारपुरुषोऽयाचिष्ट, अपाहरच्चेति एकस्मिन् मन्त्रे दृश्यते । अन्यस्मिन् मन्त्रे कर्णः स्वीयां त्वचमयच्छदिति स्पष्ट-मुल्लिखितम् ॥

वेदोक्तशौरदेवनामैव भारतादिग्रन्थेषु शौरिरित्युक्तम् । वासवनामैव वासुदेव-नामतया परिवृत्तिं गतम् । शौरदेवशब्दस्य नामैकदेशं जगृहुरितिहासकाराः । वसुशब्देन देवशब्दमयोजयन् । अपि च कर्णार्जुनसमरे कर्णस्य अस्त्रविस्मृति-मप्यकारयत् कृष्ण इति स्पष्टमाहैको मन्त्रः । वैकुण्ठ-कुत्स-शुष्णा एव नामान्तरेः भारतप्रसिद्धकृष्णार्जुनकर्णा इति शक्यं निश्चेतुम् ।

वेदे कृष्ण इन्द्रस्यावतार उच्यते, भारते तु विष्णोः । वेदवर्णितो विश्वा-ध्यक्षो महेन्द्रः भारतमते विष्णुर्गीयते । अर्वाचीनमते वेदोक्तसार्वभौमस्थाना-

दिन्द्रश्च्युतः केवलं पर्जन्यात्मा स्थितः । पर्जन्यस्तु इन्द्रविभूतिः, न स एव पर्जन्यः । वेदोक्तविष्णुनाम तु यज्ञपरम् । भागवतानां विष्णुः सर्वेश्वरः, यज्ञस्तस्य विभूतिः । अयमभिप्रायभेद एवावतारकथनभेदस्य कारणम् ॥

शिवत्रस्य अम्बरीष-भयमान-ऋज्जाश्व (कुत्स)-सुराधस्-सहदेवनामानः पञ्च-पुत्राः ऋग्वेदे स्पष्टमुदीरिताः । तेषां ज्येष्ठस्य अम्बरीषस्य शमः वृषभः अजातशत्रुः इति सन्ति नानान्तराणि । एष एव भारतप्रसिद्धो धर्मराजः । शमः शान्तिपरः । वृषभो धर्मस्वरूपी । भारतकार उद्देशपूर्वकं अम्बरीषनाम वर्जयित्वा वृषभशब्दार्थभूतं धर्मराजनाम अजातशत्रुनाम चाग्रहीत् । पुराणविश्रुतस्याम्बरीषस्य नाभाग इति नामान्तरं वर्तते । अभागो दायरहितः नाभागो दायवानित्युपपद्यते धर्मराजे । अयं केवलं ममोहः, नास्ति अस्य वेदे प्रमाणम् । भयमानपदं अन्तर्भावितणिचकम् । भयमानो भयकारकः । अयं एव भारते भीमसेनो विख्यातः । वेदोक्त-सुराधश्शब्दः सद्भ्रातरि प्रयुज्यते । सत्पुरुषा हि नकुलस्य भ्रातरः । सहदेवः स्वनाम्नैवोल्लिखितो वेदे ॥

एषां पाण्डवानां माता वृष्णिरिति वेदे व्यवह्रियते । वृष्णिः पृथिवी भवति वेदभाषायाम् । सा च भूमेरवतारः । पृथा-पृथ्वी-पृथिवीपदानि समानार्थकानि । पाण्डवभार्या 'घोषा' इति वेदे व्यवहृता । अश्विनोरनुग्रहादर्जुनमलभत सेति वेदे स्पष्टं भवति । इमां काक्षीवतीं वज्रवंशजां घोषां पञ्च मरुतः स्वरथे विनिवेश्य स्वकर्मभागस्वामिनीमकार्षुरिति द्वाभ्यां ऋगभ्यामवगम्यते । एषैव घोषा द्रौपदी । पञ्चानां मरुतां अवतारा एव हि पाण्डवाः । इयं कक्षीवतः कुमारी । कक्षीवान् वज्रवंशजः । विदधिः इत्यस्य नामान्तरमस्ति । विदधिर्नाम कार्मिकः, यज्ञसेन इत्यनर्थान्तरम् ॥

कुयवः कुयवाक् वृद्धवाक् दुर्योधनः-इति नामानि बिभ्राणं एकं महावीरं कुत्सो जिगायेति ऋग्वेदे स्पष्टमुक्तम् । एष कुयव एव दुर्योधनः । दुर्योधनामैव दुर्योधन इति परिवृत्तम् । कुयव-कुयवाक्छन्दयोः कुत्सितवचनः परुषवादीत्यर्थः ॥

इन्द्रावतारपुरुषः मित्रैः शिवत्रपुत्रैर्द्वारा क्षेत्रं साधयामासेति मन्त्र आह । कुत्सस्य इन्द्रप्रार्थनमन्त्रे 'तव साहाय्यात् शत्रुजितं अस्मद्भागं लभेमहि' इति दृश्यते । तस्मात् कुरु-पाण्डवयुद्धं राज्यभागसम्बद्धमिति व्यक्तं भवति ॥

दुर्योधनादीनां माता पृथुरिति वेदे गीयते । एषा किल युगपत् पुत्रानां

विंशति प्रासूत । इदं च द्वयोः स्थलयोरुल्लिखितम् । भारतेऽपि कर्णपर्वारम्भे मृतानां पुत्राणां सङ्ख्या नव, अवशिष्टानां तु एकादशेति कथितम् । इदं मूलभारतवाक्यं स्यादिति चिन्त्यते । एषां पशुपुत्राणां 'दुश्शास्' इत्येकः पुत्रः कथ्यते वेदे । अयमेव दुश्शासनो भारते । पाण्डवपक्षपाती तवषो नाम ऋषिः पशुपुत्रैर्मथित इति वर्णितमेकस्मिन् सूक्ते । कुत्सस्य एकस्मिन् सूक्ते पशुपुत्रैः कूपे पातितः स ऋषिर्देवान् रक्षायै स्तौति ॥ महाभारतयुद्धे हस्तनक्षत्रगे रवौ दक्षिणायनारम्भे बभूवेति कुत्सस्य द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामवगम्यते ॥ ”

॥ उत्तरभागे अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

नवमं प्रकरणम्

महाप्रस्थानम्

“ अस्तु मम भेदभतिरस्तु मम पक्षो यत्नपरताऽस्तु मम मास्तु च विमोक्षः ।
मोक्षमयि वेद्यि कुलकण्ठततिमोक्षं प्रेषय सकृत्तव महेश्वरि कटाक्षम् ॥ ”
(उमासहस्रम्)

श्रीमुखसंवत्सरान्ते स्वग्राममेत्य कञ्चित्कालमुवास वासिष्ठः । तदानीं स्वगृहानुबन्धिनि आरामे पर्णशालां निर्माप्याध्यासीने मुनी, कतिपयमासेभ्यः परं 'शिरसि'तः प्रियतम(भङ्गति)सीतारामादाह्वानपत्रमागतम् । तत्रेदं च सूचितम्— 'कोऽपि वासिष्ठस्य शिष्य इति स्वयं ब्रुवाणः तत्कृते बृहदाश्रमनिर्माणायोद्यतः' इति । स्वीयाः सीतारामप्रभृतयः प्रतारकेभ्यो बलितां न गच्छेयुरिति सविस्तरमेकं प्रतिपत्रं प्रेषयच्छिष्यश्रेयोभिलाषी वासिष्ठः । तदिदं भवति—

“ प्रिय सीता ! उपगतं ते साश्रमचित्रं पत्रम् । देवदत्तस्य प्रोत्साहेनैव युष्माभिर्बृहदाश्रमनिर्माणप्रयत्नोऽङ्गीकृत इति मन्ये । अयं च मम तान्त्रिकमन्त्रशिष्यः । अस्य मयि यद्यपि भक्तिरस्ति, तथाऽपि मत्तोऽपि स्वार्थे भक्तिरधिका । अयमल्पविद्योऽपि वाचालः, ध्यानमार्गगन्धानभिज्ञोऽपि

विग्रहाराधकः । सिद्धिकामः तान्त्रिककल्पज्ञानकुतूहली । निर्भयो-
ऽनुतवादी । ममाश्रमनिर्माणाय स यत् पञ्चशतं रौप्याणि स्वयं
दास्यामीत्युक्तवान्, तत्प्रतारकं वचनम् । तस्य नास्ति तादृशी शक्तिः ॥

तं विश्वस्य युष्माभिरेका काकिण्यपि तस्य हस्ते न दातव्या । अनन्तरं
दास्यामि इति मार्गव्ययादिकं वा यदि स युष्मान् याचेत्, तर्हि पुनर्दास्यतीति
भ्रमेण युष्माभिः किञ्चिदपि न दातव्यम् । युष्माभिर्जागरूकैर्वर्तितव्यं तस्य
धर्मध्वजिनो विषये अत्रास्माकं चूतारामे अर्धशतरूप्यव्ययेन
पर्याप्तं कुटीरमेकं निर्मितम् । तत्रैवाधुना चरामि तपः । इदं च पत्रं देवेन्द्र-
सीताराम-महाबलेश्वरैः रहसि द्रष्टव्यम् । न कस्मैचिदन्यस्मै पत्रार्थो वक्तव्यः ।
मम शिष्यस्य तत्त्वं परो मा ज्ञासीत् । इति वो वासिष्ठः ”

वासिष्ठमुनेरायुष्यन्तमुपगच्छत्यपि स नाकाङ्क्षत् स्वग्रामवासम् । अद्वितीय-
मप्यपत्यवात्सल्यं नाशकञ्चालयितुमस्य तपोनुरक्तिं दूरदेशशिष्यवर्गमध्यवासं वा ।
अस्य बहोः कालादान्ध्रशिष्याः शतशः कृष्णा-गोदावरी-विशाखपट्टणमण्डलस्था
अवर्तन्त । तेषां केचन वृत्त्यर्थं कालीघट्टे तदुपान्ते खड्गपुरे चावात्सुः । तेषां
प्रार्थनानुरोधेन कालीघट्टे कञ्चित्कालमुषित्वा खड्गपुरमायातः । तत्रापि शिरसि-
शिष्यवर्गं न व्यस्मार्षीत् । कदाचित् पत्रद्वारेण न केवलं सङ्कल्पबलेन शिष्यगणस्य
क्षेमायाशिषः प्रेषयामास । तादृशं वैश्वामित्राय देवेन्द्रशर्मणे पत्रमेकमेकदा प्रेषितम् ।
तदेव चरमं पत्रं चाभवत् ॥

“ वत्स वैश्वामित्र,

खड्गपुरम्, १३-११-३५

अत्र मम तपो वर्धते । नयति च मां सन्निकर्षं लिद्धेः । मम प्राणादपि
प्रियतरः मम बहिश्चरो बाहुः ममान्तेवासिनां नेता सद्गुणानां राशिः धैर्यस्य
निधिः शत्रुभिरपि श्लाघ्यः वत्सः सीतारामः, तस्य पत्नी मम ज्येष्ठा प्रियपुत्री
गौरी, तयोरपत्यं मम निर्मलस्य प्रेम्णः सर्वस्वं नागा च ममाशिषः श्राव्याः ॥

इति युष्माकं वासिष्ठः ”

अथ आन्ध्रशिष्याः वेदुल-राममूर्तिप्रभृतयो वैदिकसङ्घमेकं संस्थाप्य वासिष्ठ-
पादैः यथोपदिष्टमनुष्ठानमुपस्थापयितुं च प्रावर्तिष्यतः, ‘निम्पुरा’ इति स्थले
वासिष्ठमुनेराश्रमं पर्यकल्पयन् । (२६-४-३६) धातृसंबत्सरमेवमासे तत्र
प्रविष्टो वासिष्ठ आचार्यः । तत्र साङ्घिकाः सर्वे वासिष्ठशिष्याः स्वयं स्वेषु

गृहेषु आश्रमे वा प्रातः सायं चान्युपास्ति जपहोमादिभिरन्वतिष्ठन् । प्रतिसप्तहं वासिष्ठमुखाद्वैदिकधर्मप्रवचनान्यश्रौषुः । अत्र मासत्रयमवात्सीदाचार्यः । आश्रम-
प्रवेशादनन्तरमेकदा सोमयाज्युपनामकेन* सूर्यनारायणनाम्ना शिष्येण सम्भाषणे
प्रसक्तिवशादिदं किलावोचदाचार्यः । “अत्र त्रीन् मासान् स्थास्यामि” इति ।
ततः क्व गन्तव्यमिति पृष्टः पुनर्बभाषे— “मया प्रणीताः ग्रन्था मुद्रापयितव्याः ।
ममाशयाः प्रकाशयितव्याः । तदर्थं वा गन्तव्यम् । अपि च, मम प्राणदेहोऽधुना

*अयं च ‘रैत्वे’ उद्योगी । अनेन नः प्रेषितात् पत्रलेखात् तत्र वृत्तानि
कानिचिदवगतानिः । धातुसंवत्सरश्रावणशुक्लसप्तमीतिथौ शनिवासरे सूर्यास्तमयात्
होराद्वयात्पूर्वमाचार्यो दिवं गतः (२५-७-३६) । आगतेऽपि प्रियपुत्रे तेन सह
नासीत् किमपि भाषितम् । लेखफलके “जपध्यानादिकं देवताराधनं मा हासीः”
इत्यर्थकं वाक्यं आन्ध्रभाषायां लिलेख । सोमयाजुल-सूर्यनारायणपत्रे अन्यदिदं
दृश्यते —

एकदा वासिष्ठः केनापि निर्वेदेनाभिभूत इव दृष्टः कारणं च पृष्ट इदं
किलान्वीत्— “पशुबलेन पराभूतः ‘अबिसीनिय’ चक्रवर्ती, इदमनुस्मृत्य शोचामि”
इत्युक्त्वा पुनराह— “भवतु, पञ्चभिर्वर्षैः स साधुः पुनः स्वीयं राज्यं प्राप्स्यति”
इति । अयं चाधुना भूतार्थो जात इति पृथङ्गन वक्तव्यम् ॥

खड्गपुरीयवासिष्ठभक्तानामेकेन एन्. एस्. नारायणनाम्ना ‘रैत्वे’ उद्योगिना
स्वीयं वासिष्ठपादसम्बन्धं अधिकृत्य लिखितात्पत्रादिदं विज्ञायते । वेदुल-
राममूर्तिमहोदयद्वारा श्रीयुक्तनारायणस्य वासिष्ठदर्शनं जातम् । स प्रथमं विश्वास-
रहितोऽपि वासिष्ठं दृष्ट्वा तन्मुखान्निर्गतानि वचनान्याकर्ण्य तस्मिन् बद्धश्रद्धो-
ऽभवत् । वैदिकसङ्घेन वासिष्ठप्रतिष्ठापितेन ‘निम्पुरा’ इन्द्राश्रमोऽद्यापि वासिष्ठ-
मुनेरधिष्ठानं जयति ॥

अस्य जन्मदिनजयन्त्युत्सवः आन्ध्रद्रविडकर्णाटेषु प्रत्यब्दं कार्तिककृष्णाष्टमी-
मघानक्षत्रे चलति । तत्र द्रविडेषु मुख्यं स्थानं गुरोः श्रीमहर्षेः सन्निधानम् ।
कर्णाटेषु शिरसिप्रान्ते भडतिसीतारामप्रभृतिभिः वासिष्ठाध्यषिते सीताराममहोदय-
वासस्थले पारायणभजनसमारोधानादिना जयन्त्युत्सवो निर्वर्त्यन्ते ॥

सुघटितः सिद्धः” इति । धातृसंवत्सराषाढमासापरपक्षे एकदा “मम विंशतिदिनैः सिद्धिर्भविष्यति” इति तत्रत्यान् शिष्यानब्रवीत् । कीदृशी सा सिद्धिरिति न कोऽप्यप्राक्षीत् । तस्य मासस्यान्ते कोऽपि दोर्मूले विस्फोटोज्ज्वल्यत । तमलक्षयन् चिकित्सामकुर्वन् चिकित्सकांश्च परिहरन् जपध्यानग्रन्थरचनादिर्देनन्दिनकृत्या-
न्यचालयत् । स चालक्षितो विद्रधिमुखमदर्शयन् धर्मदुतो बाहुमूल एव व्यलीयत । विज्ञेन परिणतिं विजानता ज्वरप्रादुर्भविष्यसम्भ्रान्तेन चरमश्वसितात्प्राग्निद्वयं अवचनेनास्थीयत ॥

एवं पुनरावृत्तः पुरातनो वृषाकपिरिव ‘विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः’ इति जयघोषेणेन्द्रपारम्यं बोधयितुम्, वेदपुरुषांशो मूर्तिमानिवायातः छान्दसेन ज्योतिषा ध्वान्तमवैदिकं अपहन्तुम्, आगमरहस्यकीलो मानुषाकार इव सञ्जातो महाशक्ति-
विद्यासाधनानि प्रदर्शयितुम्, पुनस्समागत ऋषिः कोऽप्यौपनिषदविद्या आवेदयितुम्, रमणीयकवितयोपदेष्टा दुर्बोधतत्त्वानां अन्यादृशः कविसार्वभौमः, मन्त्रमूर्तिस्तपोराशिः काचन दैवी विभूतिः अष्टपञ्चाशदब्दकालं भारतभूवलयमासाद्य स्वीयभूविलास-
लक्ष्माणि समुज्ज्वलानि भारताभिजनभक्तवृन्दे रसोत्तरे वाङ्मये च विनिक्षिप्य स्वस्थानमुत्क्रम्य स्वभुवमवाप, स्वभुवमवाप । सोऽयं भगवान् वासिष्ठः काव्यकण्ठो गणपतिमुनिराचार्यो विजयतेतरां विजयतेतराम् ॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्तेवासिनः

पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्दभगवत्पादानुध्यातस्य

भारद्वाजस्य विश्वेश्वरसूनोः कपालिनः कृतौ

उत्तरभागे नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं वासिष्ठवैभवम् ॥

वासिष्ठमुनेर्जातकम्

बहुधान्यसंवत्सरे कार्तिककृष्णतत्कालाष्टम्यां मघर्षे प्रथमचरणे सूर्योदया-
देकोनविंशतिघटिकानन्तरं जन्म [१७-११-१८७८ क्री० श०]। केतुदशाशेषः
संवत्सर ६ मास ११। कुम्भलग्ने जन्म॥

संव्यकुण्डली

शनिः शनि			
लग्नम्	राशिचक्रम्		केतुः
गुरुः राहुः			चन्द्रः
	सूर्यः बुधः	कुजः शुक्रः	

इदं वासिष्ठमुनेर्गुरुजनैः सिद्धान्तरीत्या गणितं बहोः कालादेवमेव स्थितम्।
अत्र जातकिनः (विशोत्तरी) शुक्रदशायां विवाह-विद्याप्रभाव-काव्यकण्ठपदप्राप्ति-
पुत्रजन्म-प्रथमारुणाचलवास-महर्षिदर्शनानि घटितानि। कुजदशायां कपालभेदः
भार्यावियोगश्च। राहुमहादशागुरुभुक्ती देहपातः॥

अन्यविधं [सायनरीत्या] जातकम्

[कालान्तरे वासिष्ठपादैः स्वीयं जातकं संस्कृत्य लिखितं पत्रखण्डमेक-
मुपलब्धम्। तच्चेह दीयते॥]

बहुधान्यसंवत्सरे कार्तिककृष्णतत्कालाष्टम्यां भानुवासरे विंशतिघटिकानन्तरं
जन्म [१७-११-१८७८ क्री० श०]

रैवतपक्षरीत्या अयनांशाः १८-११। चैत्रपक्षे अयनांशाः २२-६

रव्यादिसायनस्फुटानि

रविः	७	२४	५६	शुक्रः	७	२०	२८
चन्द्रः	४	२०	४१	शनिः	११	२६	१२ वक्री
कुजः	७	४	४८	राहुः	१०	७	३५
बुधः	८	८	१६	लग्नम्	११	२८	४३
गुरुः	१०	१	५३	राज्यम्	८	२६	५६

सव्यकुण्डली

लग्नम् १२ शनिः ११			
गुरुः ७ राहुः ६	सांशसङ्ख्यम् राशिचक्रम्		
			चन्द्रः ७ केतुः ३
बुधः ३	रविः ११ कुजः ५ शुक्रः १०		

अपसव्यकुण्डलो

<div></div>			लग्नम् शनिः गुरुः राहुः
चन्द्रः केतुः			बुधः रविः कुजः शुक्रः